

Сумський державний педагогічний університет
імені А.С. Макаренка

На правах рукопису

Горохівська Тетяна Миколаївна

УДК 371.134 : 94 : 140.8

**ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДНОЇ КУЛЬТУРИ
МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ ІСТОРІЇ У ПРОЦЕСІ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ**

13.00.04. – теорія та методика професійної освіти

Д и с е р т а ц і я
на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Науковий керівник:
Михайличенко Олег Володимирович
доктор педагогічних наук, професор

Суми – 2009

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ІСТОРІЇ В ПРОЦЕСІ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ	13
1.1. Сутність світоглядної культури особистості	13
1.2. Теоретичний аналіз проблеми формування світоглядної культури майбутнього учителя	39
1.3. Особливості фахової підготовки учителя історії в педагогічній теорії	62
1.4. Роль історичних наук у формуванні світоглядної культури майбутнього учителя	75
Висновки до першого розділу	90
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ОРГАНІЗАЦІЙНО- МЕТОДИЧНИХ УМОВ ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ІСТОРІЇ В ПРОЦЕСІ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ	93
2.1. Структурно-критеріальний підхід до світоглядної культури майбутніх учителів історії	93
2.2. Обґрунтування організаційно-методичних умов формування світоглядної культури майбутніх учителів історії	107
2.3. Організація дослідно-експериментальної роботи з формування світоглядної культури майбутніх учителів історії в процесі фахової підготовки	124
2.4. Аналіз результатів дослідно-експериментальної роботи	168
Висновки до другого розділу	188
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	191
ДОДАТКИ	196
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	245

ВСТУП

Актуальність проблеми. У сучасному трансформаційному періоді соціально-економічного, політичного, духовно-морального життя молодії демократичної України, на етапі розбудови держави, проте з кризовими явищами розладнання суспільної свідомості і зниження моральної частини соціуму суттєво посилюються вимоги суспільства до професійної підготовки майбутніх учителів. Від них вимагається не лише ґрунтовне засвоєння фахових знань і умінь, а й високий рівень інтелектуального розвитку, громадянської позиції, національної свідомості, соціальної компетентності, активного і відповідального ставлення до життя, самостійності і гнучкості мислення, готовності до ефективного розв'язання проблемних ситуацій, здатності до постійного особистісного й професійного самовдосконалення. В цьому контексті важливого значення набуває проблема формування світоглядної культури майбутніх учителів, яка є визначником самосвідомості творчої особистості і чи не найважливішим чинником підготовки педагога.

Особливо це стосується майбутніх учителів історії, професійна підготовка і сама діяльність яких перебувають у стані концептуального переосмислення. Результати аналізу психолого-педагогічних досліджень і практики підготовки фахівців у вищих навчальних закладах України свідчать, що традиційні пояснювально-інформаційні методи та фронтальні форми навчання не забезпечують повної і суцільної ефективності світоглядної підготовки майбутнього учителя. Розв'язання цієї проблеми потребує пошуку нових підходів до організації навчального процесу й обґрунтування ефективних умов формування світоглядної культури майбутніх учителів історії в процесі фахової підготовки.

У цьому зв'язку комплексність проблеми світоглядної культури майбутніх учителів визначила широту її дослідження філософами, соціологами, психологами, педагогами.

Світогляд як спосіб духовно-практичного, а не тільки теоретичного освоєння дійсності та формування суспільної й індивідуальної самосвідомості досліджували Є. Андрос, В. Афанасьєв, М. Гончаренко, В. Горський, П. Дишльовий, А. Колодний, А. Ніканорова, Є. Осічнюк, О. Яценко та ін. Світоглядну культуру як складне і поліфункціональне поняття, що охоплює повний змістовий спектр світоглядних і культурологічних аспектів ставлення людини до світу, як якісний стан світогляду вивчали А. Азархін, А. Бальсис, В. Іванов, Л. Кривега, Н. Соболева, В. Табачковський, В. Шинкарук та ін.

Виокремленням елементів світогляду, його предметом, рівнями, змістовими компонентами в різні часи займались такі дослідники, як О. Агаронян, Р. Арцишевський, В. Горинь, О. Єрмолов, Г. Залеський, М. Ковальзон, П. Копнін та ін. Проблему світоглядного розвитку особистості на різних вікових етапах розвитку і становлення людини обґрунтовували Б. Ананьєв, Л. Божович, Л. Виготський, Г. Залеський, М. Каган, І. Кон, О. Леонтєв, С. Рубінштейн та ін.

Одним із головних аспектів вивчення проблеми формування світоглядної культури є її педагогічний аспект. Серед дослідників, які розглядали проблему світоглядного розвитку практично, аналізуючи форми, методи і шляхи його вдосконалення у навчально-виховному процесі – П. Блонський, Я. Коменський, А. Макаренко, К. Ушинський, В. Сухомлинський. Значний внесок у розробку проблеми світоглядного становлення особистості в останні роки зробили Н. Буринська, С. Гончаренко, І. Зязюн, В. Ільченко, Н. Ничкало, Н. Мойсеюк, В. Паламарчук, Г. Тарасенко та ін.

Окремим аспектам професійно-педагогічної підготовки майбутніх учителів історії присвячені наукові розробки А. Алексюка, Є. Білозерцева, Л. Коваль, О. Кондратюка, М. Лисенка, В. Майбороди, Ф. Паначина, І. Прокопенка, Ю. Руденка, Г. Сагач, В. Семиченко, М. Стельмаховича та ін. Проблеми якості фахової підготовки учителів історії, використання творчого потенціалу сучасного учителя історії є предметом особливої уваги Л. Вовк, А. Колоскова, В. Лугового, Т. Мунаварової, С. Нікітчиної, М. Сметанського та ін.

Певним етапом у дослідженні проблеми фахової підготовки майбутнього учителя історії є низка дисертаційних робіт (А. Булда, Т. Скрыбіна, А. Старєва, І. Цебрій, П. Щербань).

Серед сучасних дослідників історії та світоглядного потенціалу теоретичних курсів історичних дисциплін слід назвати Л. Боголюбова, І. Бойченка, Г. Горак, Л. Губерського, В. Горського, В. Ємельянова, С. Кримського, В. Куценка, Л. Ліпич, В. Лобаса, М. Михальченка, В. Огнев'юка, О. Пометун, Л. Пироженко, В. Тихоненка, Н. Яковенка та ін.

Отже, нині в дослідженні проблеми світоглядного розвитку особистості є чималий науковий доробок. Проте спеціальних досліджень, в яких би розглядався процес світоглядного становлення особистості майбутнього учителя історії в умовах фахової підготовки, ще немає. Водночас, потребує змістовного уточнення вихідне поняття “світоглядна культура”, структура даного феномену, комплекс організаційно-методичних умов його становлення, вплив різних навчальних дисциплін, зокрема, історичних, на формування світоглядних орієнтацій, цінностей, переконань, моральних принципів поведінки особистості.

Актуальність зазначеної проблеми підсилюється виявленими суперечностями, що наявні у сучасній практиці:

- між зростаючими вимогами до педагогічної освіти та рівнем фахової підготовки майбутніх учителів історії в сучасних педагогічних ВНЗ;
- між соціальною значущістю світоглядної культури для майбутніх учителів і рівнем практичної готовності випускників ВНЗ до світоглядно-виховної діяльності;
- між об'єктивно високим світоглядно розвивальним потенціалом історичних наук і практично недостатнім рівнем підготовки майбутніх учителів історії до розвитку світоглядної культури засобами предметно-фахового навчання.

Отже, актуальність, теоретична та практична значущість вирішення проблеми, її недостатня розробленість у науковій літературі, а також нагальна

необхідність у подоланні означених суперечностей зумовили вибір теми дисертаційного дослідження у такому формулюванні: **“Формування світоглядної культури майбутніх вчителів історії у процесі фахової підготовки”**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до плану наукових досліджень Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка за темою: “Професійно-творча самореалізація майбутнього педагога: синергетичний підхід” (РК № 0107U002752).

Тема дисертації затверджена Вченою радою Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка (29 травня 2006 року, протокол № 11) та узгоджена у Міжвідомчій Раді з координації наукових досліджень в галузі педагогіки та психології АПН України (26 вересня 2006 року, протокол № 7).

Мета дослідження: визначити, теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити комплекс організаційно-методичних умов, що забезпечують ефективність формування світоглядної культури майбутніх учителів історії в процесі фахової підготовки.

Відповідно до мети визначені основні **завдання дослідження:**

1. На основі аналізу філософської, культурологічної, соціологічної, психологічної та педагогічної літератури з'ясувати сутність світоглядної культури особистості.
2. Проаналізувати стан дослідження проблеми фахової підготовки майбутніх учителів історії у педагогічній теорії.
3. Розробити структурні компоненти, критерії та визначити рівні сформованості світоглядної культури майбутніх учителів історії в процесі фахової підготовки.
4. Визначити та експериментально перевірити організаційно-методичні умови формування світоглядної культури майбутніх учителів історії в процесі фахової підготовки та розробити модель даного процесу.

5. Розробити навчально-методичні матеріали щодо формування світоглядної культури майбутніх учителів історії (навчальну програму дисципліни “Охорона та збереження пам’яток історії та культури” і методичні рекомендації до неї; методичні рекомендації з організації процесу формування світоглядної культури майбутніх учителів історії в процесі вивчення фахових дисциплін).

Гіпотеза дослідження полягає в тому, що формування світоглядної культури майбутніх учителів історії в процесі фахової підготовки набуває ефективності за таких організаційно-методичних умов:

- структурування мети і завдань формування світоглядної культури майбутніх учителів історії та комплексне проектування навчально-пізнавальної діяльності із освоєння фахових дисциплін;
- визначення світоглядно розвивального інваріанту змісту фахових історичних дисциплін і творчих завдань для їх ціннісного освоєння студентами;
- проектування комплексу освітніх технологій, що забезпечує досягнення мети і завдань розвитку й саморозвитку світоглядної культури майбутніх учителів історії;
- відбір активних форм і методів навчання, проектних завдань, спрямованих на розвиток професійної, інтелектуальної і творчої активності студентів;
- педагогічний контроль і корекція проявів світоглядної культури майбутніх учителів історії згідно розроблених критеріїв.

Об’єкт дослідження: фахова підготовка майбутніх учителів історії.

Предмет дослідження: організаційно-методичні умови формування світоглядної культури майбутніх учителів історії в процесі фахової підготовки.

Методологічну основу дослідження становлять: філософські положення про єдність теорії і практики, про людину як суб’єкт діяльності, про активність суб’єкта у пізнавальній діяльності; загальнотеоретичні і методологічні положення філософії, психології, педагогіки щодо розвитку і всебічного формування особистості; діалектичний метод розуміння єдності пізнавального і

ціннісного в духовно-практичному освоєнні дійсності; культурологічний підхід до розгляду педагогічної реальності; сучасні концепції: демократизації та гуманізації освіти і виховання, особистісно орієнтованого навчання і виховання, формування змісту професійної освіти.

Теоретичну основу дослідження становлять положення, узагальнення, висновки філософів, педагогів, психологів з питань розвитку вітчизняної професійної освіти (В. Андрущенко, Г. Васянович, С. Гончаренко, Р. Гуревич, І. Зязюн, В. Кремень, Н. Ничкало, В. Семиченко, С. Сисоєва, М. Сметанський); професійної підготовки учителя історії (А. Алексюк, К. Баханов, А. Булда, В. Майборода, Т. Мунаварова, С. Нікітчина, О. Пометун, О. Удод); формування світоглядної культури як способу духовно-практичного освоєння дійсності (А. Азархін, Є. Андрос, М. Гончаренко, В. Давидович, В. Іванов, А. Колодний, В. Межуєв, Є. Осічнюк, Н. Соболева, В. Шинкарук, О. Яценко); світоглядного розвитку особистості (М. Куліш, І. Лернер, А. Макаренко, Н. Мойсеюк, Е. Моносзон, В. Паламарчук, В. Сухомлинський, Г. Тарасенко, К. Ушинський); світоглядного потенціалу теоретичних курсів історичних дисциплін і їх ролі у процесі формування світоглядної культури особистості (А. Бальсис, Л. Боголюбов, І. Бойченко, Л. Губерський, В. Горський, С. Кримський, В. Лобас, М. Михальченко, П. Нікітін, В. Огнев'юк, В. Табачковський).

У процесі дослідження було проаналізовано нормативно-законодавчу базу:

- щодо організації навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах: Закони України “Про освіту”, “Про вищу освіту”, Концепцію національного виховання, “Національну доктрину розвитку освіти України у XXI столітті”, Державну програму “Вчитель”.

- щодо фундаментальної підготовки учителів історії: Указ Президента України “Про основні напрямки формування вищої освіти України”, Постанову Кабінету Міністрів України від 18.04.96 р. № 443; Наказ міністерства освіти України від 2.06.93 р. № 161 “Положення про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах”; Постанову Кабінету Міністрів України від 9.08.2001 р. № 978 “Положення про акредитацію вищих навчальних закладів і

спеціальностей у вищих навчальних закладах та вищих професійних училищах”; Постанову Кабінету Міністрів України від 20.01.98 р. № 65 “Про затвердження ”Положення про освітньо-кваліфікаційні рівні (ступеневу освіту)””; Постанову Кабінету Міністрів України від 13.12.2003 р. № 1719 “Про перелік напрямів, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційним рівнем “бакалавра””.

Методи дослідження. Для розв’язання поставлених завдань, перевірки гіпотези були використані такі методи: а) *теоретичні*: системно-структурний (класифікація, систематизація), ретроспективний аналіз, порівняння та узагальнення, праксиметричні (вивчення та узагальнення досвіду роботи, аналіз документів), які застосовувалися для здійснення цілісного теоретичного аналізу стану проблеми дослідження фахової підготовки майбутніх вчителів історії, сутності і структури світоглядної культури, для порівняння та узагальнення теоретичних положень і висновків дисертації, визначення організаційно-методичних умов формування світоглядної культури майбутніх учителів історії; б) *емпіричні*: метод анкетування, узагальнення педагогічного досвіду, педагогічного спостереження, самоспостереження, опитування, статистичної обробки одержаних даних, які були застосовані для аналізу рівнів світоглядної культури майбутніх учителів історії, методик оцінювання сформованості світоглядної культури студентів історичних факультетів, дослідно-експериментальної перевірки результатів упровадження розроблених організаційно-методичних умов формування світоглядної культури майбутніх вчителів історії у процесі фахової підготовки.

Організація та основні етапи дослідження. Дисертаційне дослідження здійснено в три етапи впродовж 2003-2008 рр.

На *першому* етапі (2003-2004 рр.) – визначено об’єкт, предмет, мету дослідження, розроблено завдання, визначено методи проведення дослідницької роботи, здійснено вибір експериментальної бази дослідження, проаналізовано вітчизняну та зарубіжну літературу із проблеми дослідження.

На *другому* етапі (2004-2007 рр.) – відкореговано методику дослідження, розроблено і теоретично обґрунтовано структурні компоненти, критерії та рівні сформованості світоглядної культури майбутніх учителів історії, здійснено апробацію організаційно-методичних умов, що технологічно забезпечують формування світоглядної культури в процесі фахової підготовки та програми курсу “Охорона та збереження пам’яток історії та культури”.

На *третьому* етапі (2007-2008 рр.) – систематизовано й узагальнено результати дослідження, здійснено порівняльний аналіз результатів констатувального й формувального етапів експерименту, виявлено динаміку показників сформованості світоглядної культури, розроблено методичні рекомендації для викладачів, студентів історичних факультетів щодо програми курсу “Охорона та збереження пам’яток історії та культури” й організації процесу формування світоглядної культури майбутніх учителів історії в процесі вивчення фахових дисциплін, сформульовано основні висновки дисертаційного дослідження, оформлено кандидатську дисертацію.

Експериментальна база дослідження. Дослідно-експериментальна робота здійснювалася у Сумському державному педагогічному університеті імені А.С. Макаренка, Вінницькому державному педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського, Дрогобицькому державному педагогічному університеті імені Івана Франка, Рівненському державному гуманітарному університеті. Всіма видами експериментальної роботи було охоплено 1175 студентів та 26 викладачів історичних факультетів.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

- *вперше* визначено, теоретично обґрунтовано й практично апробовано організаційно-методичні умови формування світоглядної культури майбутніх учителів історії в процесі фахової підготовки; розроблено модель формування світоглядної культури майбутніх учителів історії (цільовий, змістовий, організаційно-діяльнісний, контрольно-регулятивний етапи); визначено та обґрунтовано структурні компоненти (когнітивний, емоційно-ціннісний, мотиваційний, діяльнісний, саморегулятивний), критерії (науково-теоретична

готовність, духовно-моральна зрілість, соціальна і професійна компетентність, готовність до саморегуляції) сформованості світоглядної культури майбутніх учителів історії в процесі фахової підготовки;

- *уточнено* зміст поняття “світоглядна культура” особистості, особливості та чинники її формування;

- *подальшого розвитку* набули рівні та показники рівнів сформованості світоглядної культури особистості.

Практичне значення результатів дослідження визначається розробкою навчальної програми фахової дисципліни “Охорона та збереження пам’яток історії та культури” і методичних рекомендацій до неї; методичних рекомендацій щодо організації процесу формування світоглядної культури майбутніх учителів в процесі вивчення фахових дисциплін; методики діагностики світоглядної культури за критеріями готовності до професійно компетентної, духовно і соціально спрямованої діяльності в сфері освіти.

Матеріали дослідження можуть бути використані викладачами педагогічних ВНЗ у фаховій підготовці майбутніх учителів, а також для визначення рівнів сформованості світоглядної культури особистості.

Основні результати дослідження *впроваджено* у роботу педагогічних вищих навчальних закладів, зокрема, Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка (довідка № 1367 від 22.09.08 р.), Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (довідка № 15/58 від 18.11.08 р.), Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (довідка № 1164 від 13.11.08 р.), Рівненського державного гуманітарного університету (довідка № 1068 від 17.11.08 р.).

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дослідження апробовані на II Міжнародній науково-практичній конференції “Сучасна молодь: крок у майбутнє” (14-15 травня 2005 рік, м. Суми); VIII Міжнародній науково-практичній конференції “Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців:

методологія, теорія, досвід, проблеми” (21-23 травня 2008 рік, м. Вінниця); Всеукраїнській науково-практичній конференції “Освітні інновації: філософія, психологія, педагогіка” (18-19 квітня 2007 рік, м. Суми); Всеукраїнській науково-практичній конференції “Професійна підготовка учителів початкових класів в умовах входження України в європейський освітній простір” (23-24 жовтня 2007 рік, м. Дрогобич). Результати дослідження обговорювалися на засіданнях кафедр педагогічної творчості, історії України та всесвітньої історії Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка (2004-2008 рр.).

Публікації. Основні результати дослідження висвітлено у 12 одноосібних працях, із них: 8 статей у наукових фахових виданнях, з переліку ВАК України, 2 статті у збірниках матеріалів конференцій, 2 методичні рекомендації. Загальний об’єм публікацій складає 5,75 др. арк.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, додатків, списку використаних джерел. Список використаних джерел містить 282 найменування. Робота містить 15 таблиць, 8 рисунків на 18 сторінках і 9 додатків на 49 сторінках. Загальний обсяг дисертації – 271 сторінка, основна її частина займає – 192 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ІСТОРІЇ В ПРОЦЕСІ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ

1.1 Сутність світоглядної культури особистості

Теоретичне дослідження проблеми взаємозв'язку фундаментальних понять світогляду та культури як в плані їх соціальної взаємодії, так і у напрямі формування духовного світу особистості дозволило сформулювати низку обґрунтованих висновків і положень, що мають принципове значення для нашого дисертаційного дослідження.

Передусім, розглянемо сутність феномену “світогляд” у контексті основних підходів гуманітарного знання до аналізу даного поняття.

Порівняльний аналіз дозволив виділити основні світоглядні категорії: світовідношення, світосприйняття, світовідчування, світорозуміння, світоосмислення, світоперетворення, в яких виражається зміст суті світогляду в науковій літературі. Зазначені категорії у загальнонауковому і загальногуманітарному плані розглядаються в якості форм, що об'єднують соціальні і природні якості людини, які реалізуються в об'єктивних і суб'єктивних умовах світоглядного самовизначення особистості. За допомогою процесів світоосмислення і світорозуміння, світовідчування і світосприйняття, світовідношення і світоперетворення реалізуються функції світогляду в життєдіяльності як суспільства в цілому, так і в індивідуальній практиці формування людиною свого ставлення до світу, соціуму і самої себе [4, с.19; 34, с.32; 156, с.20].

Разом з тим, в соціально-психологічних і педагогічних науках зміст світоглядних категорій виявляє склад духовних компонентів світогляду особистості (поглядів і переконань, цілей і установок діяльності, світоглядних принципів поведінки і змісту відносин суб'єкта в суспільстві). Вони

виступають основою для її творчо-активної життєвої позиції, яка розкривається у пізнавальній, комунікативній та трудовій практиці [78, с.64].

Звертаючись до аналізу феномену світогляду в соціально-філософській літературі, слід відзначити наявність специфічних особливостей і відмінностей у визначенні змісту категорії, дефінітивний аналіз якої постійно поглиблюється.

У філософському словнику дається визначення світогляду як системи поглядів, ідей, уявлень людини про світ в цілому і її місце в ньому. Детальний розгляд світогляду відбувається за рахунок змістовного витлумачення вказаних елементів [239, с.375].

Подібне визначення представлене в роботах інших авторів [48; 80; 91; 157]. Так, О. Спіркін розглядає світогляд як “узагальнений, впорядкований погляд на навколишній світ, на явища природи, суспільство і самого себе, а також основні життєві позиції людей, переконання, соціально-політичні, моральні та естетичні ідеали, принципи пізнання й оцінки матеріальних і духовних подій, які впливають із загальної картини світу” [220, с.269].

А. Бальсис розуміє світогляд як “систему поглядів на світ, що утворює картину світу, як цілісне узагальнене логічне уявлення дійсності, включаючи і діючу в ній людину” [22, с.14]. В. Черноволенко визначає дану категорію як “систему таких узагальнених поглядів та уявлень про дійсність, систему таких переконань та ідеалів, які розкривають практичне і теоретичне ставлення людини до світу, її спосіб бачення, розуміння й оцінки навколишньої дійсності, спосіб усвідомлення себе як конкретно-історичного суб’єкта пізнання і практики” [251, с.54].

На думку дослідника С. Гончаренка, світогляд – “форма суспільної самосвідомості людини, через яку вона сприймає, осмислює та оцінює навколишню дійсність як світ свого буття й діяльності, визначає і сприймає своє місце й призначення в ньому” [46, с. 299].

Дещо інакше визначення знаходимо у О. Кукушкіної і Л. Логунової. Дослідниці визначають світогляд як “конкретно-історичний стан і соціально-

практичну функцію свідомості, що виражають найбільш загальне ставлення людини до дійсності й обумовлені необхідністю цілісного віддзеркалення світу” [123, с.254].

Близькою за змістом є позиція науковців Л. Бондаренко, В. Горинь, К. Платонова, І. Фролова, І. Чеснокової, які розглядають світогляд як складний багатоаспектний соціально-психологічний феномен, який включає в себе широкий спектр специфічних елементів і змістових компонентів.

За визначенням С. Кримського та В. Кузнєцова, світогляд “є складною системою духовно-практичного освоєння дійсності, в яку сплавлені воєдино знання, переконання, соціальні, зокрема, етичні ідеали людей, норми дії, ідейні орієнтири життєдіяльності” [120, с.4].

Як інтегративне утворення розглядає світогляд В. Шинкарук. Ця категорія “відображає” дійсність в її цілісності – як природно-суспільний світ життя і діяльності людини – в її значущості для людини – крізь призму суспільних відносин, життєвих інтересів” [258, с.7]. “Тільки інтеграція знань, самосвідомості і цілепокладання людини дає світогляд”, – зазначає О. Яценко [273, с.4].

Дослідник Є. Щербінін під світоглядом розуміє інтегральне поняття, що охоплює такі переконання, які дають індивіду можливість не тільки проявити своє практичне і теоретичне ставлення до дійсності, а й усвідомити себе як суб’єкта пізнання і практики [265, с.103].

Як неоднорідне і багатопланове духовне утворення, світогляд має багат шарову структуру. Не ставлячи за мету розгляд такої структури, зазначимо тільки, що виокремленням елементів світогляду, його предметом, рівнями, змістовими компонентами в різні часи займались такі вчені, як О. Агаронян, Р. Арцишевський, С. Гончаренко, В. Горинь, О. Ермолов, Г. Залеський, М. Ковальзон, П. Копнін, В. Шинкарук та інші [3; 18; 63; 87; 106; 117; 170].

Аналізуючи роботи зарубіжних [130; 266; 269; 282] та вітчизняних [18; 19; 42; 120; 140; 217; 228; 271] дослідників, можна зазначити, що за ступенем

глибини знань, логікою мислення, інтелектуальною зрілістю в світогляді розрізняють буденно-масовий (житейський) і теоретичний рівні. До буденно-масового рівня відноситься міфологічний, релігійний та реалістичний світогляд, а до теоретичного – філософський (ідеалістичний та матеріалістичний), або цілісний і системний науковий світогляд.

Визначення поняття “світогляду” в психологічній літературі містить деякі особливості. Психологи зазначають, що “світогляд особистості є формою індивідуальної свідомості, який має специфічні особливості, обумовлені віковими, індивідуальними відмінностями. У сформованому світогляді відображені зразки найбільш загальних закономірностей природи, суспільства, психологічного життя людини зливаються з власним, особистісним ставленням до них” [242, с.41].

На думку І. Кона, світогляд – це погляд на світ у цілому, система уявлень про загальні принципи і основи буття, життєва філософія людини, сума і підсумок її знань. Пізнавальними (когнітивними) передумовами світогляду є засвоєння певної значної суми знань і здатність індивіда до абстрактного теоретичного мислення, без чого розрізнені знання не складаються в єдину систему. “Але світогляд – не лише логічна система знань, а й система переконань, що виражає ставлення людини до світу, її головні ціннісні орієнтації” [111, с.186].

Як “фундаментальне утворення достатньо зрілої психіки, що включає в себе найважливіші знання людини про світ”, розглядає світогляд Б. Додонов [74, с.40]. Засвоєні та прийняті особистістю системи поглядів на суспільство, природу, самого себе, інших людей виступають важливими складовими світогляду.

Світогляд спрямовує життєдіяльність особистості, передбачає перспективи її розвитку. Так, С. Рубінштейн, визначаючи концепцію особистості як суб’єкта життя, обґрунтовує ідею індивідуально активної людини, котра будує умови життя і своє ставлення до нього [202, с. 346].

Л. Божович вважає, що світогляд дає людині цілісне уявлення про світ в якому вона живе і похідні від цього уявлення ідеали (суспільство, інших людей, саму себе). Саме світогляд одночасно інтегрує в єдину систему різні потреби і мотиви та стабілізує структуру мотиваційної сфери [29].

Педагогічна наука розглядає проблему світогляду практично, аналізуючи форми, методи і шляхи його формування в навчально-виховному процесі.

Так, Ян Амос Коменський відстоював право на розвиток всіх можливостей особистості, надавав великого значення освіті та вихованню, які повинні готувати молоду людину до самовдосконалення, самоуправління і самовиховання та сформуванати особистість, здатну служити суспільству [277]. “Людину, якщо вона повинна стати людиною, треба формувати” – зазначав Я.А. Коменський у своїй праці “Велика дидактика”, підкреслюючи, що формування особистості повинно відбуватись у відповідності до ідеалів добра і суспільної користі [188, с.16].

Джон Локк у своїх працях розкриває питання сутності людської особистості, формування людини-громадянина, здатного енергійно стверджувати моральні ідеали. Дослідник розробив програму формування особистості, яка передбачала розумове, фізичне, моральне, трудове виховання. “Сформувати серце, судження і розум” – головне педагогічне завдання становлення особистості [188, с.195].

Проблему становлення особистості, пізнання самої себе розкривають в своїх педагогічних творах Дені Дідро, Фрідріх Адольф Вільгельм Дістервег, Жан-Жак Руссо.

Швейцарський педагог Йоганн Генріх Песталоцці, розглядаючи проблему саморозвитку, самопізнання і самооцінки, зазначав, що сила людини полягає у її внутрішній силі, яку людина бачить в істині, в самій собі. Він вказував на те, що внутрішню силу можна знайти лише в самому собі, перебуваючи в тісному зв’язку з реальними умовами життя, зі своїм становищем.

Вітчизняні педагоги доклали багато зусиль, щоб збагатити педагогічні знання сутності особистості, світогляду людини, її культури. Так, провідною

ідеєю світоглядно-педагогічної системи українського вченого М. Куліша стала ідея становлення національно зорієнтованого світогляду із багатоаспектним українським світомисленням. М. Куліш, як ініціатор та учасник розбудови національної системи освіти, на теоретичному рівні опікувався проблемою і перспективами формування національної духовної та світоглядної культури.

К. Ушинський, розглядаючи сутність світогляду особистості, зазначав: “знання та ідеї, що дають будь які науки, мають органічно вплітатися в один світлий і, в міру, широкий погляд на світ і на його життя” [237, с.442].

А. Макаренко також вказував на те, що “знання не є головним у житті, важливою є та гармонія, яка проявляється тоді, коли знання добре вміщені в душі, та філософія, яка визначає людину, її світогляд” [145, с.110-126].

В. Сухомлинський зазначав, що “виховання інтелектуальної та емоційної активності ... плідніше відбувається на тлі світоглядних питань” [224, с.305]. Як автор цілісної педагогічної концепції формування світогляду і світоглядної культури, педагог визначав світогляд як “сплав думки, почуття і волі” [226, с.209]. “Світогляд – не тільки система поглядів на світ, а й суб’єктивний стан особистості, який виявляється в її думках, почуттях, волі, діяльності. У світогляді – єдність свідомості, поглядів, переконань і діяльності” [226, с.208].

Е. Моносзон розглядає поняття “світогляд” як узагальнену систему поглядів, переконань та ідеалів, в яких людина виражає своє ставлення до навколишнього соціального та природного середовища, як узагальнення знань, досвіду та емоційних оцінок, в яких відображено особливості суспільного буття людини, її місця в історично конкретній системі суспільних відносин. Цю категорію педагог формулює як явище свідомості, як таке, що притаманне суспільству в цілому, окремим групам людей, особистості і є суспільною самосвідомістю людини, оскільки відображає дійсність крізь призму її цілей та інтересів, становлячи спосіб духовно-практичного освоєння дійсності [163, с.178-179].

Отже, зазначені вище погляди дають можливість збагнути різні підходи до концептуальних засад щодо визначення поняття світогляду в педагогічній,

психологічній та соціально-філософській літературі. Така розбіжність пояснюється багатофункціональністю і багатоаспектністю даного феномену. З одного боку, світогляд позиціонується як система узагальнених поглядів і уявлень людини та суспільства, з іншої – є інтегративною, стрижневою якістю особистості.

Проаналізувавши визначення поняття, ми пристаємо до думки, що “світогляд” є найбільш складною формою духовно-практичного освоєння світу людиною, через яку вона сприймає, осмислює та оцінює навколишню дійсність як світ свого буття й діяльності, визначає (сприймає) своє місце й призначення у ньому. Світогляд не тільки виникає на рівні теоретичного знання, але й необхідно породжується всім суспільно-культурним життям людей. “Через це світогляд не зводиться лише до знання про світ і не функціонує в якості знання, хоча і містить його. Він виконує функцію самосвідомості, тобто служить своєму суб’єкту як духовний інструмент у практичному самовизначенні в суспільній і природній дійсності” [156, с.20]. Іншими словами, світогляд особистості є ядром її світоглядної свідомості й одночасно формою суспільної самосвідомості.

Збагнути сутність поняття “світоглядної культури” неможливо без аналізу феномену культури як своєрідного ціннісно-змістовного центру світогляду. У нашому дисертаційному дослідженні ми не будемо детально аналізувати всі аспекти культури, а зупинимось лише на тих, які допоможуть розкрити питання, пов’язані з поєднанням вихідних сегментів – світогляду і культури – світоглядною культурою.

Передувало появі поняття “культура” в європейських мовах (зокрема, і в українській) латинське слово *cultura*, яке утворилося від *colore*. Останнє визначення було багатозначним і означало: “населяти”, “культивувати”, “поклонятися”, “шанувати” та інші [129]. П. Гуревич зазначає: “ поняття “культура” походить з античності... Етимологічно в латині найдавнішим джерелом слова “культура” вважалося дієслово *colore* – первинне значення “обробляти” і лише пізніше – “шанувати”, “поклонятися” [68, с.43].

Уперше поняття “культура” запроваджено Цицероном для визначення філософії як *cultura animi* – “культури душі”. На відміну від своїх сучасників, які вживали слово “культура” в значенні обробітку землі, за Цицероном, філософія є культурою, оскільки обробляє розум (як і у випадку із землеробством) для його кращої плодючості. Тобто культура, з одного боку, є діяльністю з перетворення природи на благо людини, а з іншого – засобом удосконалення духовних сил людини, її розуму [232].

З другої половини XVIII століття термін “культура” вживається в європейській історико-філософській літературі в якості поняття, яким об’єднуються особливості людського, культурного буття, і протилежність природному, стихійному буттю. Дане поняття пов’язане з аспектами розвитку “людської основи в людині” – її здібностей, розуму і духовного світу, що обумовлюють характер і зміст практичної діяльності людей [99, с.13-14]. Зокрема, Ф. Ніцше розглядав культуру як засіб, що за допомогою норм, заборон тощо придушує та пригноблює людину [129]. Д. Белл, Р. Арон пов’язували це поняття з досягненнями науки та техніки; А. Швейцер вважав, що позитивне ставлення до всього живого має міститися в основі культури [16; 23; 257].

В наш час “культура” виступає одним із фундаментальних понять соціально-гуманітарного знання. Багатогранність і надзвичайну складність поняття засвідчує те, що нині налічується понад 500 його значень [41, с.9] та змістовних рівнів [128, с.14]. Серед таких рівнів, зокрема, виокремлюються: культура як сукупність матеріальних і духовних цінностей, які відображають певний рівень історичного розвитку даного суспільства і людини; культура як сфера духовної життєдіяльності суспільства, яка включає систему освіти, виховання, духовної творчості; культура як рівень опанування людиною тієї чи іншої галузі знань або діяльності; культура як форма соціальної поведінки людини, обумовлена рівнем її виховання та освіти; культура як спосіб перетворювальної діяльності людини в світі і спосіб самоперетворення [218, с.151].

Беручи до уваги розмаїття підходів до розуміння сутності культури як прогресивного розвитку особистості і суспільства, слід зазначити, що більшість дослідників співвідносять поняття “культури” з поняттям “діяльності” як сутнісної визначеності людського буття. Як важлива відмінна риса культури розглядається її функція формування людини. Так, А. Швейцер стверджував, що “мета культури – духовне вдосконалення індивіда, тому однією з першочергових вимог гуманістичного виховання і розвитку особистості є необхідність використання всього духовного потенціалу культури, що відображений у продуктах матеріальної і духовної праці, системі соціальних норм і запитів, духовних цінностях, ставленні людей до природи, одне до одного й до себе” [257, с.11].

“Саме культура, – підкреслюють В. Шинкарук і О. Яценко, – є тією сферою, де об’єктивні закони, не втрачаючи своєї об’єктивності, підкоряються людським цілям і служать вищим людським цінностям. Вона стає полем доцільності, сховищем вищих суспільних цінностей, сферою утвердження людської суб’єктивності і свободи” [258, с.178]. Тому, культуру В. Малахов називає особливим “сектором свободи”, в якому люди завжди мають можливість свідомо і адекватно реалізовувати свої субстанційні цілі [147, с.17].

А. Арнольдов, М. Кім, М. Каган, В. Межуєв та інші, обґрунтовуючи в якості детермінант особистісного і суспільного культурного розвитку соціально-економічні і суспільно-історичні закономірності, соціокультурну діяльність людей визначають найважливішим його чинником. В її умовах складається ставлення особистості до історико-культурних цінностей та ідеалів суспільства як домінантних особистісних світоглядних орієнтирів, формується погляд людини на світ. При цьому, як зазначає М. Каган, в процесі передачі знань і практичного досвіду – “діяльності розпредмечування і спілкування”, відбувається соціокультурне вдосконалення людини, яка виступає тепер у якості “творіння культури і співучасника її творчості” [96, с.43].

Такий підхід до поняття “культури” як творчої діяльності людей, результату цієї діяльності, включаючи й технології її (діяльності) здійснення

знаходимо у працях В. Давидовича, Ю. Жданова, М. Злобіна, Е. Маркаряна [128, с.15].

Отже, “культура – це історично розвинута система створених людиною матеріальних і духовних цінностей, соціокультурних норм, способів організації поведінки та спілкування, а також зумовлений способом матеріального виробництва процес розвитку сутнісних сил людини, її самореалізація, її творча діяльність, яка є соціально значущою за своєю сутністю і спрямованою на освоєння та зміну світу” [15, с.13]. Як сфера олюднення природи, гуманізації соціуму і соціалізації особистості, культура виступає якісною характеристикою створюваної людством дійсності, що є предметною сферою культури настільки, наскільки вона, як зазначає А. Арнольд, “дозволяє побачити в ній міру нашого власного людського розвитку, за якою ми визначаємо довжину пройденого нами історичного шляху” [127, с.329].

Разом з тим, культура постає не як часткова сфера суспільного життя, а як суспільство в цілому, з точки зору розвитку людини як суб’єкта діяльності [45]. Згідно позиції П. Данилевського, П. Сорокіна, О. Шпенглера та інших, детермінанти культурного розвитку людини і суспільства містяться в духовному ядрі, “душі” культури. За висловом німецького культуролога О. Шпенглера, “душа” культури відображається в духовній, художній, творчій діяльності народу і втілюється в її плоди, подібно до того, як душа людини вміщається в її тілі” [260, с.184]. Іншими словами, культура виступає сукупністю духовних цінностей та ідеалів, етичних і моральних норм, які виступають в якості світоглядних орієнтирів соціуму й особистості.

Слід також зазначити, що поняття “культура” використовується і для “історично визначеного рівня розвитку суспільства і людини” [267, с.167]. Як якісної характеристики духовно-практичного освоєння людиною світу (зовнішнього та власного, внутрішнього) специфіка культури відображається в тому, що вона свідчить, якою мірою людина стала для себе й інших людиною, як вона відчуває і усвідомлює себе такою. Тобто культурою людини починають називати рівень розвитку її творчих сил та здібностей.

Світоглядний підхід до культури дозволяє визначити її як певний вимір і специфічну форму життєдіяльності людського суспільства. Згідно думки В. Іванова, В. Козловського, суб'єктами культури “виступають не творці культурних цінностей і суб'єкти праці взагалі, а людина як носій всього культурного світопорядку, усвідомлює вона це чи ні” [126, с.9].

Найбільш близьким сучасній педагогіці у розумінні культури особистості, як сутнісної характеристики людини, є ціннісний підхід (І. Бестужев-Лада, Б. Гершунський, І. Кон). Згідно з думкою Б. Гершунського, культура особистості, як представника загальнолюдської культури й одночасно представника національної культури народу, обумовлює діалектичний взаємозв'язок національно-культурних і загальнолюдських цінностей в персональному духовному світі кожного суб'єкта, рівно як і в духовній сфері суспільства в цілому [43]. Водночас, під культурою С. Гончаренко розуміє “рівень освіченості, вихованості людей, а також рівень оволодіння якоюсь галуззю знань або діяльності” [46, с.182].

Відповідно, педагогічно важливо усвідомлювати, що ці цінності не протистоять і не суперечать одна одній. Навпаки, саме в умовах освіти і самоосвіти, що організовуються на основі емоційного осягнення і творчого освоєння, передусім, зразків і традицій своєї рідної культури відбувається входження молодих людей в світ загальнолюдської культури. Саме в них конкретизується зміст загальнолюдських норм і морально-етичних принципів, загальнозначущих понять і гуманістичних уявлень, що є фундаментом для гуманістичного формування всього комплексу світоглядних ціннісних орієнтації та ідеалів особистості, як основи її культурного самотворення та інтеграції в культуру суспільства й у світову культуру.

Базова культура особистості виступає важливою синтетичною характеристикою особистості, виражає універсальність зв'язків конкретної людини з навколишнім світом і реалізується в процесах пізнавальної, комунікативної, професійної, творчої діяльності [20; 81]. Водночас, формування гуманістичного світогляду визначається одним з провідних завдань становлення

базової культури, оскільки “у людини, що досягла того рівня розвитку, коли її можна назвати особистістю, всі властивості і якості набувають певної структури, логічним центром і підставою якої стає світогляд” [187, с.241].

Аналіз сутності культури дає можливість виокремити її основні взаємопов’язані аспекти: культура – народжене суспільством, властиве суспільству соціальне явище, що відображає його якісну характеристику й збагачує духовне життя людини; культура – процес творчої діяльності людини, спрямований на пізнання навколишнього світу й самої людини у цьому світі, на отримання об’єктивної та достовірної інформації про навколишній світ; культура покликана допомогти людині не тільки пізнати світ і саму себе, а й визначити своє місце у цьому світі, сформувати світоглядні установки; культура містить матеріально-духовні цінності, які досягнуті людиною у процесі освоєння світу, а також передбачає розвиток та виховання відповідних ціннісних орієнтацій; культура, створюючи необхідні для орієнтації людини у світі норми поведінки й оцінки, забезпечує регулювання соціальних відносин людей; культура виступає потужним чинником розвитку людських сутнісних сил, формування людини в людині – саме в цьому полягає її гуманістичний зміст.

Окресливши загальні підходи до розуміння сутності культури, можна дати її визначення у широкому і вузькому значенні. В широкому значенні це поняття представляє собою сукупність видів, способів і результатів духовно-осмисленої та творчо-перетворювальної діяльності людини й соціуму. Воно постає невід’ємним компонентом й умовою людського буття. В процесі соціально-історичного розвитку суспільства утворюються компоненти його культури: духовної (знання і наукові ідеї, світоглядні орієнтації та ідеали, мова і культурні традиції, соціальні норми і правила) і матеріальної (способи діяльності і технології виробництва, продукти і предмети, необхідні для підтримки життєдіяльності людей) [21, с.124].

Культурно-цілісне персональне становлення суб’єкта відбувається на певній духовно-змістовній основі, вироблений в суспільстві і в умовах

системи фахової підготовки, що доводить глибокий взаємозв'язок розвитку культури суспільства і особистості. В цьому контексті розвиток культури розглядається як “перетворення суспільного в індивідуальне і, відповідно, суспільне становлення індивідуальності” [125, с.40].

У більш вузькому сенсі, культура, з одного боку, служить для виділення специфічної сфери людського буття – сфери його дійсного самоствердження і самосвідомості. З іншого боку, це визначення культури конкретизується в її трактуванні як особливий вид діяльності, відмінної від матеріального виробництва. Культура тут виступає як сфера, в якій виробляються духовні цінності і в якій вони реалізуються, тобто як соціально-організована форма духовного виробництва [257].

Для нашого дисертаційного дослідження важливим є виявлення суперечливого характеру співвідношення феноменів культури і світогляду. Якщо для культури як вільного буття людини світогляд виступає її внутрішнім моментом, духовною стороною, то для культури як форми духовного виробництва “світогляд є продуктом духовної культури” [4, с.29].

Найбільш істотною відмінністю світогляду і культури слід вважати те, що світогляд – це феномен свідомості, особлива форма її організації, ідеальне утворення, в якому відношення до світу здійснюється як духовно-практичне відношення, тоді як культура – це спосіб дійсного буття людської суб'єктивності, єдність світоглядного (духовно-практичного) і безпосередньо практичного самоствердження людини. Світогляд як суб'єктивна реальність спонукає свої образи до втілення в об'єктивній реальності, тоді як культура – це сутнісне буття, що вже втілилось і безперервно актуалізується у просторі і часі та “утворює культурну життєдіяльність суспільства в її природно-історичних параметрах” [90, с.239].

Однак, не перебільшуючи наявної між поняттями світогляду і культури відмінності, зазначимо, що вони відіграють визначну роль у самоствердженні людини в світі, збігаються за багатьма ознаками і властивостями. Так, підтвердженням тісного взаємозв'язку світогляду і культури є те, що для

безпосередньо життєвої реалізації особистісної культури “культурний” світогляд як її духовний елемент повинен втілитись в способі життя особистості, тобто йдеться вже не просто про ієрархію різних рівнів розвитку світоглядної свідомості, а про місце і роль світогляду в діяльності людини, в культурному способі життя. Проте, як зазначає В. Мазепа, “оскільки зв'язок культури із способом життя відбувається через особистісний рівень останнього, культура виконує стосовно способу життя не тільки нормативно-санкціоновану функцію, а й творчо-перетворювальну” [144, с.93].

Діяльність як об'єктивний процес спілкування людей щодо перетворення природи в людський світ лише тоді стає для індивідів культурою, коли вони ставляться до неї як до сфери власного самоствердження, небайдужої реальності. Ідеальною формою, в якій виражається це ставлення і яка змістовно “наповнює” переживання особистістю свого буття, і є світогляд. Таким чином, культурний процес іманентно включає світоглядний компонент, без якого перший просто не існує як такий. Відповідно, для особистості її власне життя лише тоді може перетворюватись на культурне буття, коли воно стає об'єктом її світоглядного осмислення.

З іншого боку, В. Шинкарук, обґрунтовуючи взаємозв'язок культури і світогляду, підкреслює, що “культура (в широкому розумінні – матеріальна і духовна) – це суспільно-історичне матеріальне і духовне осягнення природи, перетворення її в світ людського буття. Своєю чергою, цей світ людського буття тоді постає як культура, коли він виконує функцію “формотворчого людського духу”, тобто розвитку людини. Тому, вкрай необхідно розкрити відношення світогляду до матеріального і духовного світу людини, визначити його місце в цьому осягненні. Справа в тому, що і, власне, світогляд є не що інше, “як спосіб духовно-практичного освоєння світу” [159, с.18].

Підсумовуючи викладене, можна зазначити, що культура суспільства і світогляд характеризуються як взаємопов'язані феномени. Взаємообумовленість і взаємопроникнення даних феноменів проявляються

насамперед в процесі становлення світоглядної культури в конкретних соціокультурних умовах. В цьому випадку культура суспільства є: базисним соціальним, духовно-ціннісним і культурно-освітнім середовищем, яке живить світогляд особистості, що формується; забезпечує цілісність функціонування особистісного світогляду у якості засобу духовно-практичного освоєння людиною світу; створює реальні умови для світоглядного розвитку особистості в системі освіти [192].

Таким чином, враховуючи попередні міркування, зазначимо, що поєднання вихідних сегментів – світогляду і культури – “світоглядна культура” – є складним, поліфункціональним поняттям, що охоплює повний змістовий спектр світоглядних і культурологічних аспектів ставлення людини до світу. Вона є новим якісним утворенням, яке не лише відображає світ в його людському вимірі, а й зумовлює його діяльне освоєння, реалізацію цього виміру на всіх рівнях організації і самовияву соціального. Світоглядна культура виступає духовно-практичною основою особистості, її внутрішнім стрижнем, джерелом розуму, почуття і волі, тобто мислення, переживання та діяльності як активного ставлення людини до дійсності [9, с.8-9].

Володіння світоглядною культурою є загальною необхідністю, як соціальною, так й індивідуальною, і визнання цієї необхідності повинно стати головним при аналізі природи і функцій світоглядної культури.

Потреба у світоглядній культурі виникає в процесі духовно-практичної і перетворювальної діяльності людини і пов’язана з внутрішньоособистісним механізмом регуляції і саморегуляції. Вона виступає внутрішнім, суб’єктивним джерелом активності, що визначає процес засвоєння діючого в суспільстві світогляду, перетворення категорій суспільної свідомості в категорії і образи індивідуальної свідомості, вироблення власних переконань. Важливим моментом є та обставина, що ця потреба визначає не саме лише засвоєння особистістю знань і духовних цінностей суспільства, а й здатність до створення нових знань і цінностей, до самовдосконалення, тобто формує

творче ставлення до розвитку свого духовного світу, свого життя в цілому [217, с.79].

Потреба у світоглядній культурі поєднує зовнішні умови діяльності і внутрішній світ особистості, інтегрує об'єктивні і суб'єктивні моменти в процесі формування індивідуального світогляду і тому служить невід'ємною складовою процесу перетворення знань в особисті переконання. Змістом цієї потреби у вузькому розумінні є інтелектуальний і емоційно-психологічний стан суб'єкта, що відображає необхідність таких орієнтирів і регуляторів, які мали б методологічне значення в процесі визначення свого ставлення до оточуючого світу і виробленні принципів взаємодії з ним [217, с.80].

Задоволення цієї потреби забезпечує нормальне функціонування і розвиток особистості в суспільстві за умови, що сформований особистий світогляд відповідає об'єктивному змісту умов життєдіяльності в даному суспільстві, тобто світогляд особистості як система внутрішніх регуляторів поведінки є надбанням внутрішнього світу особистості лише за формою, за індивідуально-психологічним механізмом, тоді як його джерелом є зовнішнє, суспільне.

Якщо світогляд – це духовно-практичний спосіб освоєння дійсності і самовизначення людини в світі, який завжди реалізується в конкретному світовідношенні, то “світоглядна культура” – це поняття, що відображає певну градацію рівнів розвитку світоглядної свідомості, співіснування її зразків, що відповідають вимогам суспільства і менш прийнятних її варіантів. Цей термін застосовується у науковій та публіцистичній літературі поряд із такими словосполученнями як моральна культура, політична культура, культура обслуговування, культура виробництва та ін. Такі поняття носять оцінний характер і використовуються для визначення особливої, бажаної якості того чи іншого виду людської діяльності. Вони мають зміст лише у тому випадку, коли в реальності поряд з подібними “культурними” формами співіснують і “некультурні”, які не відповідають ідеальним уявленням форми даної активності. Все це певною мірою відноситься і до поняття світоглядної

культури, яке використовується при необхідності показати наявність у особистості світогляду особливої якості, вищої в порівнянні з рівнем розвитку світогляду інших членів суспільства [4, с.23-24].

Під світоглядною культурою розуміється світогляд як самосвідомість творчої особистості, що активно прагне осмислити своє буття у світі як деяку цілісну єдність. В такому значенні поняття світогляду застосував в кінці XVIII століття Ф. Шлейєрмахер. Такий світогляд протиставляється нерелексивним, пасивним його формам.

Сама якість, яка є необхідною для того, щоб охарактеризувати світогляд особистості як “культурний” (тобто настільки і в такому напрямку розвинений, що може служити ідеальним зразком), визначається пануючою в даному суспільстві ідеологією (як специфічною концептуальною формою вирішення світоглядних проблем), точніше тими соціальними інститутами, які в даному суспільстві займаються розробкою світоглядних питань і керують ідеологічними процесами. Визначення світоглядних пріоритетів є дуже відповідальною справою, оскільки навіть незначні помилки в цій справі можуть призвести до непередбачуваних наслідків [4, с.25].

Поняття світоглядної культури особистості слугує розкриттю необхідного зв'язку між світоглядом як духовно-практичним способом утвердження людини в світі та його практичним утвердженням власної життєдіяльності. Воно відображає співвідношення певної якості, рівня розвитку світогляду особистості та її способу життя – їх інтеграції в культурі як способі буття цілісної особистості [4, с.38].

За визначенням А. Азархіна, світоглядна культура – це “втілений в способі життя людини світогляд особливої якості, світогляд, що ідеально санкціонує саме культурний спосіб життя. Тому внутрішнім критерієм культури особистості може бути лише такий світогляд, в якому культура утверджується як життєва цінність” [4, с.38-39].

Н. Соболева характеризує світоглядну культуру “як якісний стан світогляду, який визначається як результат осмислення процесів взаємодії

людини з природою і соціальною дійсністю з позицій розвитку і реалізації сутнісних сил суб'єкта в процесі такої співдії ” [217, с.26-27]. З огляду на це можна зазначити, що світоглядна культура виконує роль своєрідного “внутрішнього середовища” в процесі вироблення, передачі, застосування на практиці світоглядних переконань.

На думку Л. Кривеги, “світоглядна культура, засвоюючись індивідами і проходячи крізь їх життєві цілі та інтереси, формує власну позицію у відношенні до всіх життєво важливих моментів їх буття. Причому, позицію не тільки теоретичну, але й практичну, що визначає не лише цілі, ідеали і сенс життєдіяльності індивіда, а й засоби їх реалізації, спосіб і направленість соціальної активності” [119, с.9].

Разом з тим, світоглядну культуру слід розглядати як “інтегральну ознаку змістового наповнення життєдіяльності суб'єкта, стилю й способу його життя” [239, с.47]. Її компонентами є системно сформовані ціннісні якості, котрі визначають “духовне наповнення” людини, її здатність до диференційованого досягнення різноманітних явищ навколишньої дійсності, що позначається на характері та якості діяльності.

А. Бальсис, розглядаючи світоглядну культуру як “внутрішнє середовище” особистості, певне інтелектуальне підґрунтя, діалектичне мислення, в структурі даного поняття виділяє: світоглядне бачення, як комплекс знань про людину, природу і суспільство; метод мислення, за допомогою якого осмислюються явища дійсності, знання про неї і обґрунтовуються світоглядні ціннісні орієнтації; світоглядну діяльність, як процес вироблення, освоєння, передачі і застосування на практиці світоглядних цінностей [22, с.189].

Згідно з точкою зору М. Лісаускене, структура світоглядної культури включає систему знань, метод та стиль мислення. Вони становлять світоглядний потенціал особистості, світоглядну інформованість і світоглядну діяльність [138, с.8].

На думку дослідниці Н. Соболевої, структуру світоглядної культури складають такі компоненти: комплекс знань про природу, суспільство і людину; метод мислення, який, з'єднуючись із знанням, формує принципи взаємодії людини зі світом і його пізнання; світоглядні цінності; світоглядна активність особистості [217, с.27].

Становлення і розвиток світоглядної культури особистості відбувається на підставі формування її знань про навколишню дійсність, своє місце в світі і сенс свого життя і діяльності. Вони набувають смисложиттєвого характеру лише тоді, коли виступають необхідним засобом формування і реалізації програм життєтворчості особистості. Знання – це необхідний елемент, невід'ємна органічна частина формування світоглядної культури. Саме практична діяльність, а не пізнання світу, є підґрунтям цього процесу. Світоглядна культура виникає з практичного ставлення людини до навколишнього світу, а її зміст визначається не знанням, а реальним (індивідуальним і суспільним) буттям, в якому здійснюється процес самовизначення особистості, формуються смисложиттєві уявлення, моральні установки.

Відтак, знання, як обов'язкова структурна ланка світоглядної культури, постає регулятивним принципом діяльності. Але для того щоб знання, говорячи словами В. Белінського, “не залишалось для людини мертвим капіталом”, воно має бути проведене нею “крізь власну натуру”, отримати відбиток особистості, перерости в особистісне переконання, ціннісні норми [34, с.37]. Переконання – це впевненість людини в правильності, істинності її поглядів. Вони впливають на життєву позицію і діяльність особистості, виступають важливим складовим елементом світоглядної культури, який виражає відношення людини до світу.

У світоглядній культурі, як в своєрідному інструменті практичного самовизначення особистості, визначальну роль відіграють знання як переконання, знання, “що перетворились в свідомість... В цьому аспекті для того щоб знання перетворились в свідомість, необхідно, щоб вони увійшли в “неорганічну” природу нашого Я, стали способом нашого бачення зовнішнього

світу і самих себе лише таким чином, що ми не можемо інакше ні бачити, ні розуміти, ні уявляти ані зовнішнього світу, ані самих себе. Звідси випливає виключно важливий висновок: знання, які перетворилися в свідомість, – це насамперед знання, що стали елементом світогляду, способом орієнтування як в зовнішньому, так і в своєму власному світі. Рефлектовані й знову осмислені як знання, вони виявляються переконаннями” [170, с.19-20].

Знання не завжди перетворюються в переконання, а переконання далеко не завжди спираються на істинні знання. Істина визначається як регулятив життєдіяльності людини, виступаючи ідеалом духовних намагань особистості, компонентом серед цінностей її буття. Тому істина – не тільки знання, але і форма свідомості і самосвідомості людини, орієнтир її духовного життя [8, с.30]. Знання – це, передусім, результат процесу пізнання, інтелектуальної діяльності людини; переконання є своєрідним синтезом раціонального та емоційного [34, с.38], особливою особистісно-психологічною структурою, “яка переводить знання до складу внутрішнього духовного світу особистості” [156, с.13].

Особистісні переконання завжди пов’язані з оцінюванням. Людина не може бути переконаною, якщо не впевнена в істинності тих чи інших поглядів і уявлень. Переконання одночасно є і знанням, і оцінкою людини цього знання. Таке оцінене знання збагачує духовний світ, сприяє формуванню життєвих настанов, принципів, соціальної позиції. Відтак, переконання мають особистісний характер, який виражається в прагненні до певної мети, готовності виконати певні дії, реалізувати певні ідеї. Такі дії можливі за наявності в особистості такого важливого компоненту як воля, що є здатністю індивіда спрямовувати власну діяльність відповідно до вироблених і поставлених цілей, задач і принципів.

Вольові якості особистості (витримка, наполегливість, принциповість, рішучість) – це потужний фактор регуляції поведінки людини. Воля, як переживання типу “треба”, “я повинен”, як проміжна ланка між свідомістю суб’єкта і практикою, виявляється в здібності обирати мету діяльності і

концентрувати зусилля на шляху її здійснення. Важливо, щоб воля, розум і цілеспрямованість не протистояли одне одному. “Вироблення волі вимагає насамперед чіткості цілі, для здійснення якої вона необхідна. Це означає, що найважливішою передумовою (стимулом) формування волі є набуття чіткої, благородної мети. Чим більше піднесеною є мета, тим більше імпульсів дає вона людині для діяльності” [105, с.146-147].

Знання, яке по різному засвоюється індивідами, лише тоді стає змістом світоглядної культури, коли набуває для особистості статус позитивної або негативної цінності, тобто переживається в якості небайдужої сенсожиттєвої реальності. Цінності, як позитивні соціальні якості матеріальних та ідеальних предметів, відіграють особливу роль в структурі світоглядної культури. Формування ціннісної ієрархії особистості починається на ранніх етапах її розвитку і залежить окрім об’єктивних суспільно-історичних факторів від унікальних соціокультурних умов її виховання [4, с.21]. За межами світоглядної культури цінності не існують. Предмети та явища світу набувають значущість, включаючись в соціальні відносини суб’єкта, в сферу людської діяльності. “Якщо цінності фіксують соціальну значущість явищ природи і суспільного життя суб’єкта, то в оцінках закріплено індивідуальну самотність переваг та історії розвитку суб’єкта. Оцінки є більш рухомими, і тому на підставі одних і тих самих цінностей можуть формуватися різні оцінні системи, які регулюють реальну поведінку індивідів” [118, с.21]. Оцінне ставлення людини до світу завжди здійснюється на підставі вже наявних знань про предмет або явище. Але для того, щоб знання стали дійсними збудниками діяльності і поведінки людини, необхідно щоб вони набули суб’єктивно-особистісного сенсу.

Важливим для розуміння механізму формування світоглядної культури є момент переходу до активної дії, яка передбачає процес формування, засвоєння, передачі, застосування на практиці світоглядних цінностей. Саме на практиці “реалізуються способи осягнення людиною світу, які акумулюються в предметних формах культури, котра є явищем, що зв’язує між собою два полюси, два світи суспільно-історичного розвитку людини – світ

об'єктивованих всезагальних, надіндивідуальних форм і продуктів сукупної суспільної діяльності і світ індивідуального розвитку, самосвідомості й самодіяльності в просторі цих загальних форм. Взаємодія цих світів, їх взаємне опосередкування і збагачення утворює особливу царину світоглядної культури особистості, завдяки якій кожна людина є учасником і суб'єктом культурного процесу" [156, с.54-55].

Світоглядна активність реалізується в системі ставлення особистості до навколишньої дійсності і виражається в намаганні відстоювати і стверджувати свої погляди в соціальній практиці. На вищому рівні світоглядної активності світоглядна культура особистості виступає теоретичним обґрунтуванням всіх важливих форм даної активності людини, практичним регулятором оцінки значущості явищ життя, індивідуальної діяльності, є основою життєвого вибору суб'єкта. В. Табачковський зазначає, що "призначення світоглядної культури у тому, щоб будити людську активність, спрямовану на зміну навколишньої дійсності. Світоглядна культура надає цій активності ціннісні орієнтири, що є своєрідними "запобіжниками" перетворювальної діяльності людини" [228, с.22].

Безперечно, світоглядна культура – це основний двигун людської активності. Як необхідна умова практичної діяльності індивідів, спрямованої на перетворення навколишнього світу і самих себе, світоглядна культура виражає активно-творчу поведінку особистості, що збігається з її існуванням як активного суб'єкта історії.

Отже, із викладеного випливає, що воля, переконання, здібності, цінності, знання перебувають в світоглядній культурі у нерозривній єдності і взаємодії та мають яскраво виражене практичне спрямування. Світоглядна культура виявляється не сукупністю знань, які час від часу застосовуються, а моделлю світу, котра безперервно формується і змінюється, виникаючи в процесі актуальної практичної діяльності та її наступного теоретичного осмислення. Засвоюючись індивідами і усвідомлюючись через їхні життєві цілі та інтереси, світоглядна культура призводить до формування їх власної

позиції стосовно всіх важливих моментів їх буття, “стає виміром духовної та інтелектуальної зрілості, внутрішнього багатства, а також соціальної активності і гуманізму” [114, с.89].

Таким чином, світоглядна культура виступає вінцем, що завершує формування цілісного світогляду особистості, способом внутрішнього впорядкування взаємозв’язків індивідуального та соціального суб’єктів. Вона передбачає системну організацію внутрішнього світу особистості, орієнтацій людини і світу, передбачення майбутніх змін на основі розкриття об’єктивних законів, що діють в природі та суспільстві [217, с.27].

З точки зору функціональних характеристик, світоглядна культура особистості – це такий розвиток світоглядної свідомості суб’єкта, який забезпечує: здатність особистості приймати самостійні рішення і відповідати за них; здатність до теоретичного мислення, оволодіння науковими принципами, прийомами логічного аналізу інформації, що надходить; здатність і прагнення особистості до самостійних пошуків істини, навички розв’язання суперечностей в своєму внутрішньому світі (наприклад, між особистими і суспільними інтересами); світоглядний вибір і діяльність щодо втілення світоглядних ідей і принципів у практику життя [217, с.27].

В. Іванов і Е. Бистрицький переконані, що “світоглядна культура особистості утворюється не тільки найближчою сферою її життєдіяльності і спілкування: за колом безпосереднього буття особистості лежить могутній пласт відносин, який зберігає в собі “зв’язок часів і поколінь”, спресований до очевидностей розуміння історичний досвід. За відносинами сучасників завжди стоїть культурна традиція, досвід і смисл, в яких кожна людина знаходить індивідуальну змістовну глибину і смислові багатства існуючого світу як міру його олюднення і розумності. Залучення особистості до цих смислових багатств, вироблених історією суспільства і людства, є рівнозначним олюдненню її самої” [156, с.283-284].

Відповідно, світоглядна культура є важливим компонентом духовної культури людства, конкретним життєвим виявом духовності особистості.

Духовність представляє собою інтегровану якість особистості, що відбиває світоглядну культуру, ціннісний сенс буття і постійне прагнення до особистісного самовдосконалення [268, с.149]. Сучасний український учений С. Гончаренко визначає духовність як “індивідуальну вираженість в системі мотивів особистості двох фундаментальних потреб: ідеальної потреби пізнання й соціальної потреби жити, діяти “для інших”. Людина духовна в тій мірі, в якій вона замислюється над питаннями пізнання світу, себе, призначення свого життя і прагне дістати на них відповідь” [46, с.49].

Критерієм справжньої духовності людини виступає світоглядна спрямованість особистості на формування духовно-моральних якостей. Їх перетворення в реальних умовах життєдіяльності відображається у реалізації духовних потреб та інтересів людини, в поглядах, думках, концепціях, суспільних інтересах і явищах, охоплює процеси виховання, освіти, науки, культури, мистецтва [263]. Рівень освіти, її практична орієнтація сприяє становленню світоглядної культури, адже вона покликана не лише формувати знання людини про світ, але й утверджувати її свідому громадянську позицію, забезпечувати потребу індивіда бути почутим і потрібним суспільству [50, с.183].

З огляду на це, світоглядна культура виявляється духовною базою життєдіяльності суб'єкта. Саме в його світоглядній культурі узалежнюються і перетворюються в єдине всі аспекти та складові ставлення людини до світу – знання, переконання, досвід, відчуття, воля, здібності, навички тощо. Принагідно вони набувають яскраво вираженого практичного спрямування. “Суть світоглядної культури полягає в тому, що вона відображає безпосередню єдність людини із суспільною формою практики. При цьому ступінь адекватності індивідуальної життєдіяльності до її суспільного характеру виступає практичним показником міри свободи людини в сфері суспільного виробництва, утвердженням її здібностей до творчості за законами природи і вимірами суспільної культури” [156, с.215]. Відтак, світоглядна культура виявляється для особистості тим, що повсякчас необхідно

сповідувати, в чому потрібно утвердитися й жити, що треба зробити власною сутністю і реалізовувати в дійсності.

Викладене дає можливість припустити, що світоглядна культура особистості і світоглядна культура суспільства є взаємопов'язаними феноменами. Їх перетин відбувається, з одного боку, в площині духовної і практичної сфер життєдіяльності особистості і соціуму. З іншого – в плані культурно-світоглядного індивідуального розвитку особистості, основою якого виступає соціокультурний досвід суспільства, світоглядні ідеали і ціннісні уявлення, що склались історично, моральні принципи поведінки, культурні традиції тощо.

Світоглядна культура характеризує специфічну здатність людини сприймати і перетворювати природну і соціальну дійсність у необхідній для себе формі, адекватній соціальному характеру суспільної дійсності. Вона є специфічним способом духовно-практичного самовизначення саме суспільної форми життєдіяльності [217, с.87]. В процесі соціалізації людина засвоює соціальний досвід, перетворюючи його у власні цінності й орієнтації. Не пасивне сприйняття, а активність в застосуванні такого досвіду впливає на всі сфери духовного світу особистості, насамперед, на її самосвідомість. Остання складається в процесі соціалізації індивіда, розвитку його свідомості й спілкування як усвідомлення особистістю самої себе, свого місця в світі, як оцінка власних здібностей і якостей. Відповідно, створення людиною образу власного “Я”, виокремлення себе з навколишньої дійсності передбачає становлення її самосвідомості. Цей процес пов'язаний з інтеріоризованою діяльністю людини і її соціальною практикою [113, с.65]. Водночас, самосвідомість пов'язана з ціннісними орієнтаціями і соціальним досвідом людини, з її взаємодією з іншими людьми.

У результаті проведеного аналізу наукових джерел нами визначені функції світоглядної культури особистості: гносеологічна або пізнавальна, регулятивна, ціннісно-орієнтовна, інформаційна, інтегруюча, творчо-перетворювальна, організаційно-діяльнісна, прогностична, нормативно-

оцінювальна, узагальнено—систематизуюча, духовно і соціально спрямовуюча. З одного боку, зазначені функції є способами духовно-практичного освоєння людиною досвіду і культурно-ціннісного спадку суспільства, до якого вона належить. З іншого – функції забезпечують діяльність соціально-психологічних механізмів, на основі яких виникають процеси світорозуміння і світосприйняття, світопоретворення і самовідношення особистості, що обумовлює цілісність формування світоглядної культури особистості.

Слід зазначити, що особливого значення світоглядна культура набуває в кризовий період життя суспільства. Політичні, екологічні, інформаційні, енергетичні, технологічні кризи повсякчас створюють нові ситуації і проблеми, що владно захоплюють суспільну та індивідуальну картину світу, суттєво змінюючи ті чи інші елементи. В період соціальної нестабільності і радикальної зміни ціннісної ієрархії, втрати ідеалів і життєвих цінностей в суспільній та індивідуальній свідомості особливо зростає потреба особистості в збереженні образу “Я” і набутті соціальної ідентичності, в підтримці своєї стійкості і впевненості у власних силах при обранні стратегії боротьби з життєвими труднощами [167]. В таких умовах загострюється потреба в цілеспрямованій організації соціальної творчості, в подоланні відсталих установок, які втратили свій зміст цінностей, і в утворенні якісно нових форм творчості. Саме світоглядна культура має максимально стимулювати ініціативу й самостійність, долати пасивність людини, її громадянську безбарвність, апатію, несамостійність мислення та дії.

Таким чином, на основі проведеного аналізу соціально-філософської, педагогічної, психологічної і культурологічної літератури можна зробити висновок, що світоглядну культуру особистості ми розуміємо як складний, поліфункціональний феномен, що охоплює повний змістовий спектр світоглядних і культурологічних аспектів ставлення людини до світу і виявляється у всіх особистісних сферах – когнітивній, емоційно-ціннісній, мотиваційній, саморегулятивній, діяльнісній.

Проявами світоглядної культури особистості виступають такі параметри: науковий і практичний характер світорозуміння особистості; світоглядна культура передбачає ціннісні орієнтації особистості на духовно-патріотичні ідеали народу і соціальні норми суспільства; розвиток світоглядної культури потребує інтеграції світоглядних якостей і здібностей, які виявляють творчу активність у професійній діяльності, громадянську соціально-спрямовану позицію, моральну основу поведінки особистості.

1.2 Теоретичний аналіз проблеми формування світоглядної культури майбутнього учителя

З філософської, психологічної і педагогічної точки зору розглянемо існуючі наукові підходи до процесу формування світоглядної культури з метою визначення її соціально-психологічної структури, критеріїв і механізмів розвитку особистості в умовах навчання у вищому навчальному закладі.

Вже у філософських вченнях античного світу (Фалес, Сократ, Платон, Арістотель) фіксується важливий аспект розвитку світогляду особистості, який представлений формуванням моральних і духовних світоглядних почуттів, що виявляють світовідношення, характер світовідчуття у перетворювальній діяльності людини в світі і соціумі. Так, Арістотель вважав, що “правильно спрямований розум буває згоден з рухами почуттів”, тому що “скоріше правильно спрямований рух почуттів, а не розум слугує початком чесноти” [13, с.357].

Виключна цінність й унікальність людської особистості підкреслюється в гуманістичних філософських вченнях. Так, Л. Валла та М. Монтень підкреслювали особливе положення людини у світобудові та її покликання реалізуватись в якості творця світу і самої себе. Світоглядним ідеалом визнавалася ідея формування гармонійно розвиненої особистості, віра в сили людського розуму і творчу діяльність людини [35; 164].

Обґрунтування факторів світоглядного розвитку особистості знаходимо у працях представників європейської філософської думки XVIII століття (Г.В.Ф. Гегеля, І. Канта, І.Г. Фіхте, Л. Фейєрбаха, Ф.В.І. Шеллінга).

Так, І. Кант розкриває взаємозв'язок розуму і волі людини, в якому воля виступає як теоретична здібність людини до об'єктивних суджень про світ і практична здібність, тобто "та, яка повинна мати вплив на волю" [97, с.231]. Вчений вказує на важливість формування розумних і моральних устремлінь волі в процесі особистісного світоглядного самовизначення, що обумовлює, в педагогічному плані, необхідність розвитку вольової саморегуляції, самовиховання моральних і вольових якостей [98].

І.-Ф. Шиллер, обґрунтовуючи закономірності емоційно-почуттєвого освоєння людиною світу, звертається до культурної освіти, синтетичного впливу мистецтва на людей в якості світоглядно-морального розвитку як особистості так і суспільства в цілому [218].

З різних методологічних позицій проблема формування світогляду особистості розглядається філософськими течіями кінця XIX – початку XX століття. Одним із перших, хто почав аналізувати цю проблему, є М. Вебер, який доводив взаємозв'язок індивідуального і суспільного світогляду через його соціологічне розуміння як системи переконань соціальної групи, суспільства в цілому [73, с.427]. Вчений зазначав, що саме у розумово і морально організованій професійній діяльності, в якій особистість реалізує своє діяльнісне і світоглядне призначення, формується світовідношення людини [38, с.49-53].

Водночас, Е. Гуссерлем розглядається екзистенційна сутність світоглядного розвитку людини в суспільстві через визначення поняття "світ життєвий". Філософ доводив, що набуті знання, цінності, які формуються, досвід вирішення життєвих завдань, конкретні способи діяльності перетворюються, передусім, в сферу особистісних інтересів і потреб [218, с.410].

Осмислення світоглядного виховання людини шляхом духовно-творчого саморозвитку особистості знаходимо у працях вітчизняних учених кінця XIX – поч. XX століття. Так, М. Бердяєв, С. Гессен вважали, що морально-етичні ідеали повинні стати світоглядними орієнтирами і життєвими принципами у формуванні особистості [24]. С. Франк наголошував на значущості гуманістичного формування соціокультурної світоглядної спрямованості особистості на світ, суспільство, людей, її соціальної відкритості. Інакше особистісна світоглядна позиція може набути “споглядального характеру, що провокує відхід від вирішення реальних життєвих проблем, пасивне світовідношення репродуктивної діяльності особистості” [243, с.129].

Аналізуючи процес формування світоглядної культури особистості, важливо окреслити концепції, що стосуються системи цінностей і ціннісних орієнтацій у світогляді людини і суспільства.

Слід зазначити, що деякі аспекти формування ціннісних орієнтацій особистості є об’єктом дослідження таких зарубіжних та вітчизняних вчених як Дж. Гудлад, Дж. Налс, Л. Ронн Хаббард, П. Уайт, Дж. Халстед, О. Гданська, О. Картатих, І. Лебідь, О. Ціхотська та інших [235; 279].

М. Каган вважає, що “поняття цінності з’являється і стає необхідним тоді, коли суб’єкт-об’єктне відношення виходить за межі гносеології і людина виступає вже не як суб’єкт пізнання, а як носій відповідного ставлення до реальності, буття, світу, в якому вона живе і який співставляє зі своїми соціокультурними потребами, інтересами, ідеалами” [95, с.347]. Як і М. Каган, М. Кузнецов вважає, що цінності виростають із практики і акумулюють життєвий досвід, знання, накопичені індивідуальним і соціальним розвитком особистості [121, с.134].

В. Гречаний, О. Дробницький, В. Мальчуков доводять, що природа світогляду – ціннісна. У особистості, цілого суспільства, окремої соціальної групи світогляд формується як “образ світу, який обґрунтовується у вигляді системи цінностей, ціннісних настанов і орієнтацій” [155, с.150]. Разом з тим,

система цінностей фіксує у світогляді людини і суспільства універсальний зріз реальності, який за своїми пластами і рівнями є “складною структурою координованих динамічних компонентів-цінностей – економічних і соціально-політичних, правових і етичних, естетичних і релігійних та ін.” [155, с.59,64].

Л. Аза, В. Казачков ціннісні орієнтації розуміють як “єднання настанов з явищами матеріальної та духовної культури, які мають об’єктивну та особистісну значущість” [240, с.72]. Автори підкреслюють, що без системи ціннісних орієнтацій особистості її структура є неповною.

Як зазначають В. Іванов, В. Малахов, Т. Пороховська, ціннісні орієнтації, пронизуючи всі рівні, змістовні сфери особистості, об’єднують її в єдине ціле складне утворення навколо сутнісних та індивідуально значущих настанов.

Відповідно до диспозиційної концепції особистості В. Ядова, ціннісні орієнтації утворюють вищий рівень диспозиційної ієрархії готовностей до певного сприйняття умов життя й діяльності, а також схильностей до поведінки на довготривалу перспективу. Як відображення фундаментальних соціальних інтересів особистості, ціннісні орієнтації виражають суб’єктивну суспільну позицію індивідів, їх світогляд та моральні принципи [204]. Формування гармонійної системи ціннісних орієнтацій свідчить про становлення особистості як активного суб’єкта соціальної діяльності та її сформовану світоглядну культуру.

Саме сенсожиттєві цінності є світоглядно важливими, приймають участь у духовному осмисленні людиною свого буття і виступають головними мотивами вибору особистісних цілей, способів і засобів діяльності в світі. В той же час, на підставі “шкали цінностей”, що сформувалась в суспільстві на конкретному етапі соціально-історичного розвитку, події, явища дійсності набувають певного сенсу в практиці людини [238, с.347]. В результаті такого осмислення і прийняття соціальних норм та правил як особистісно значущих, людина на їх основі формує власні світоглядні

принципи (відповідальності, взаємодопомоги, порядності), за допомогою яких відбувається осмислення світу, моральна саморегуляція вчинків і діяльності. Таким чином, у світогляді людини “соціальні принципи і норми об’єднуються з особистісними установками” [123, с.240]. А це, виходячи з досліджень вчених (І. Бестужев-Лада, І. Блауберг, Є. Юдін), є умовою світоглядного самовизначення особистості в процесі професійної, пізнавальної і соціальної діяльності [26; 27].

В наш час категорію світоглядної культури В. Андрущенко, Е. Бистрицький, В. Іванов, В. Козловський, І. Тарасенко розглядають з позиції практичного значення її становлення [10]. Тому завдання формування світоглядної культури полягає не тільки в тому, щоб, за словами Е. Бистрицького, людина глибше вникла в актуальні питання свого буття в світі сьогодні [156, с.175], але і щоб, як зазначає В.П. Іванов, людина знайшла свої найважливіші світоглядні орієнтації, на підставі яких складається її соціально-громадянське і культурно-особистісне обличчя [156, с.10].

Для нашого дослідження важливими є гуманістичні положення, обґрунтовані зарубіжними вченими, що містять спрямування духовного і творчого самовдосконалення в процесі світоглядного самовизначення спеціаліста в суспільстві. Для цього, на думку А. Швейцера, важливим є становлення морально усвідомленого ставлення особистості до вибору своєї діяльності і гуманістичне формування персональної відповідальності за неї [256]. Е. Фромм переконаний у необхідності виховання гуманістичних орієнтацій особистості як системи відносин людини в соціосфері і формування у неї “соціального характеру”, стрижнем якого виступає світоглядна спрямованість особистості на підтримку соціальної стабільності [245]. Світоглядно важливим для А. Печчеї є “революційне перетворення” якостей особистості, яке відбувається в процесі самовиховання і самоосвіти, що направляються духовними потребами і здібностями особистості [190].

Таким чином, проведений аналіз соціально-філософської літератури дає підстави стверджувати, що світоглядне спрямування особистості на

усвідомлене формування у себе духовно-моральних якостей виступає критерієм справжньої духовності людини. У професійній сфері, практиці виховання молодих поколінь, соціально-активній діяльності людини відбувається втілення даних якостей в реальних умовах життєдіяльності.

В контексті нашого дослідження вважаємо за необхідне розглянути психологічні підходи до процесу становлення світоглядної культури особистості з метою визначення її соціально-психологічної структури, критеріїв і механізмів розвитку особистості в процесі фахової підготовки.

Психологічне обґрунтування проблеми світоглядного розвитку особистості у вітчизняній психології відбувається в контексті розгляду поведінки і діяльності людини в системі її світоглядних відносин до оточуючої дійсності (В. М'ясищев, С. Рубінштейн, Д. Узнадзе та інші).

Так, Д. Узнадзе доводив, що в основі світогледно активної поведінки і діяльності людини закладені “сформовані світоглядні установки особистості”. Вони “обумовлюють цілісність, динамізм світоглядних відносин особистості до оточуючого світу, суспільства, самої себе і взаємопов'язані з принципом становлення особистості – в якості її готовності до постійного духовного розвитку і перетворення самої себе” [233, с.150, 257]. Учений вважав, що для формування світоглядних установок на активізацію пізнавальної діяльності необхідні особливі умови як суб'єктивного так і об'єктивного характеру. При цьому педагогічно необхідним є задоволення потреби особистості у світогледно важливих діях і вчинках та створення ситуації, в якій дана потреба задовольняється [234].

В. М'ясищев зазначає, що свідомий, вибірковий і активний характер, властивий світогледному ставленню особистості до навколишньої дійсності, виявляє як ступінь суспільного розвитку людини у свідомості й активності її поведінки і діяльності, так й індивідуальний рівень розвитку інтелектуальних, вольових і емоційних властивостей в складі індивідуального світогляду. Дослідник підкреслює, що світогледна свідомість визначається здатністю людини послідовно і системно віддзеркалювати дійсність в її сьогоденні і

минулому, а також передбачати майбутнє. При цьому важливо вміти адекватно оцінювати самого себе, свої здібності і можливості, що безперервно пов'язано зі спеціальним розвитком світоглядної самосвідомості. Науковець наголошує – саме на вольовій готовності особистості відстоювати світоглядні погляди, ідеали, переконання, та на реалізації їх в практичній діяльності базуються активність і самостійність людини [169, с.49-50].

У дослідженнях Б. Ананьєва, А. Ковальова, О. Леонтьєва формування світогляду особистості розглядається у зв'язку з процесами становлення характеру. Б. Ананьєв вважав, що характер людини становить собою “систему властивостей особистості, її суб'єктивного ставлення до суспільства, інших людей, самої себе, які постійно реалізуються у суспільній поведінці і закріплені в її способі життя” [6, с.312]. Розвиток інтелектуальних і комунікативних умінь та навичок, мотиваційних і емоційно-вольових властивостей особистості визначається в якості умови її світоглядного самовизначення, яке відбувається в процесі діяльності – пізнавальної, комунікативної, професійної та ін. При цьому особливо важливими є якості самовідношення і розвиненої самосвідомості особистості, її рефлексивні властивості, що виявляють характер світоглядних уявлень людини про себе і своє місце в світі. Ці якості, як підкреслює Б. Ананьєв, глибоко пов'язані з цілями життя і діяльністю особистості, її ціннісними орієнтаціями й установками, які виконують функцію саморегуляції і самоконтролю й забезпечують цілісність та безперервність особистісного саморозвитку [6, с.314].

Осмислюючи процес становлення особистості як конкретно-історичний, що обумовлює світоглядну сутність людини як представника і “сучасника певної епохи і життя народу”, Б. Ананьєв виділяє соціально спрямовані функції і якості в складі світогляду особистості. Так, соціальна активність особистості проявляється як у перетворювальній діяльності людини, так і шляхом налагодження і покращення соціальної взаємодії серед людей на культурно-ціннісній і соціально-моральній основі. Разом з тим, соціальна активність характеризує здібність людини до “утворення особистого середовища

розвитку”, що опосередковує культурні, професійні, творчі зв’язки особистості [6, с.155, 161].

Соціальна активність є важливою передумовою успішної адаптації особистості до суспільного життя, розвитку її суспільних функцій. Тому виступає як стимул до діяльності, як властивість особистості на певному етапі її розвитку, як результат соціально ціннісної діяльності [31].

Важливо зазначити, що одним із центральних завдань у формуванні світоглядної культури майбутнього учителя є формування соціально-активної життєвої позиції, яка проявляється у всіх сферах життя людини: духовно-культурній, навчальній, суспільній та ін. Саме життєва позиція як діяльність вказує на прояв переконань, установок особистості, що обумовлюють її активність. Виступаючи в якості соціально-моральної категорії, життєва позиція виражає спрямування особистості на досягнення високих моральних ідеалів. Вона тісно пов’язана з такою якістю, як спрямованість на високі суспільні ідеали [240, с.59].

Світоглядна проблематика присутня також в працях О. Леонтьєва. Вчений підкреслює, що справжнє людське в людині характеризується тим, що у неї формуються найвищі життєві цілі (мотиви), які підпорядковують всі інші. О. Леонтьєв доводить, що присутність смислу в складі світогляду особистості якраз і обумовлює “пристрасність” людської свідомості до зовнішнього і свого внутрішнього світу і тому виступає ланцюгом між цілями людської діяльності і їх мотивами. Формування світоглядних смислів у особистості відбувається, за О. Леонтьєвим, як процес осмислення і переоцінки людиною важливих складових її життєдіяльності в площині часу і життєвого простору становлення особистості в суспільстві. Зокрема, для розуміння дійсності і будування майбутнього, людині необхідно усвідомити події минулого в їх світоглядному значенні. Це обумовлює характер відносин з іншими людьми, мотиви соціального і професійного самовизначення, потребу у моральному вдосконаленні. При цьому, показниками сформованості світоглядно-смислової сфери особистості є: перетворення потреб особистості за рахунок зміщення з

цілей споживання на духовні і творчі цілі; переосмислення людиною мотивів діяльності з точки зору їх суспільної значущості, професійної і соціально-моральної спроможності [134, с.153].

Німецький психолог В. Франкл в своїх дослідженнях висвітлює два аспекти персонального світогляду. З однієї сторони, це трансцендентальний аспект, як ступінь зверненості особистості до самої себе – в сферу високої духовності і морального самовдосконалення, в пошуках світоглядної сутності особистісних цінностей. З другої – інтенціональний аспект, який обумовлює ступінь відкритості і зміст спрямованості людини до світу, природи, суспільства [244, с.77, 120].

У контексті розгляду проблеми формування світоглядної спрямованості особистості психологи виділяють когнітивний і мотиваційний (Л. Божович), моральний (І. Кон, В. Левкович), духовно-творчий (Г. Тарасов) аспекти цього процесу. Зміст “внутрішніх інстанцій” світогляду особистості – її знання і переконання, ідеали і принципи, які розглядаються невід’ємно від завдань перетворення їх в “активну діяльнісну силу”, тобто у відповідні мотиви, настанови поведінки і далі – в соціально осмислені норми діяльності людини.

Таким чином, умовою формування світоглядної культури майбутнього учителя в процесі фахової підготовки є забезпечення інтегративного розвитку інтелекту, емоцій і волі. Практичною основою при цьому виступає організована навчально-пізнавальна діяльність. В ході неї створюються умови для духовного наповнення змісту потреб, ціннісних орієнтацій, формування суспільно-значущих мотивів і принципів діяльності. На цій основі виробляється персональна готовність тих, хто навчається до дій і вчинків на духовній, соціально-ціннісній основі світогляду.

Значний внесок у дослідження проблеми світоглядної позиції особистості зробили К. Абульханова-Славська, І. Кон, О. Леонтьєв та інші. Так, К. Абульханова-Славська розуміє її як систему світоглядних відносин людини, узагальнених на основі її життєвих цінностей, світоглядних принципів. Світоглядна позиція реалізується в умовах суспільної і професійної діяльності,

творчого самовираження і морального вдосконалення особистості. При цьому однією з головних життєвих відносин в складі світоглядної позиції особистості визначається відповідальність, яка проявляється в особистій потребі у власному розвитку і вимогливості до себе, формування установки на досягнення цілей і подолання труднощів діяльності, в формах саморегуляції особистості [2, с.45, 122]. Тому для особистості майбутнього учителя важливо мати відповідну світоглядну позицію, усвідомлювати і нести відповідальність за свої дії у суспільстві.

Важливими умовами формування світоглядної позиції особистості в навчальному процесі визначаються: участь у різних видах пізнавальної діяльності, в якій концентруються можливості для прояву світоглядної активності та інтенсифікації духовного життя особистості (К. Абульханова-Славська); необхідність надання проблемних пізнавальних ситуацій, пов'язаних з виявленням та аналізом соціально і професійно значущих протиріч і ускладнень (Л. Бочкарьов, П. Гальперін, М. Кушнір).

В результаті, у особистості активізується мислення, формуються рефлексивно-аналітичні способи пізнання, актуалізується пошук нестандартних рішень професійно і соціально спрямованих завдань.

Проблему світоглядного розвитку особистості в контексті професійного самовизначення людини в суспільстві розглядають психологи А. Вербицький, Є. Климов, І. Кон. Світоглядний аспект, при цьому, виявляється в усвідомленні особистістю обумовленості цілей професійного становлення соціальними вимогами до конкретної галузі професійної діяльності. Разом з тим, необхідними є особисті професійні інтереси і творчі потреби, важливим є вибір особистості. В результаті, широке соціальне осмислення обраної професії виступає умовою формування професійних мотивів в складі світоглядної спрямованості особистості. Їх існування стимулює формування ефективних способів професійних дій спеціалістів, появу індивідуального стилю діяльності і виступає засобом погодження між індивідуальними спрямуваннями особистості і конкретними реаліями професійного середовища [40; 102; 110].

У психологічних, соціальних і педагогічних дослідженнях кінця ХХ ст. відбувається розширення проблеми формування світогляду за рахунок обґрунтування інтегративних характеристик особистості в якості критеріїв і показників успішності світоглядного самовизначення людини в конкретному соціумі. До таких характеристик відносять інтелектуальну зрілість (Є. Климов) і соціально-моральну зрілість (І. Кон, В. Левкович), наявність соціокультурної і етнокультурної ідентифікації (Г. Андрєєва, С. Лур'є) [133; 142]. Розвиток цих характеристик особистості зумовлює і доводить високий рівень сформованості світоглядної культури.

Так, становлення соціальної зрілості відбувається під впливом багатьох факторів, серед яких: родина, навчальний заклад, засоби масової інформації, молодіжні організації тощо. Джерелом формування соціальної зрілості особистості виступають здібності, ціннісні орієнтації, інтереси, потреби, які реалізуються в конкретній духовній і практичній діяльності, яка має соціальну і особистісну значущість [32, с.98].

На думку В. Табачковського, соціальна зрілість становить собою цілісність усвідомлення і реалізації в діяльності особистості її основних соціальних і психологічних якостей і властивостей. При такому підході визначальною, домінантною ознакою соціальної зрілості виступає зрілість світоглядна. Саме вона, як здатність усвідомлення значущості визначних суспільних ідей, уміння і готовність керуватися ними в житті, визначає інші аспекти соціальної зрілості: моральне, правове самовизначення [241, с. 201].

Водночас, науковцями розглядається проблема світоглядного формування особистості в юнацькому віці. І. Кон, зокрема, доводить, що період юності особливо важливий в плані становлення персонального світогляду. Саме в цей час формуються його когнітивна й особистісна передумови. Вони актуалізуються ситуацією вибору молодою людиною життєвого шляху і виражаються у формуванні важливої світоглядної потреби особистості – усвідомлення свого життя як цілісного процесу, який має “певний напрям, спадкоємність і смисл” [112, с.138-139]. На думку Г. Андрєєвої, молодь є

соціальною групою, в якій виявляється найвища, стосовно інших груп, потреба в соціально-культурному самовизначенні й ідентифікації особистості [7, с.269].

В. Табачковський зазначає, що світоглядна свідомість юнацького віку “є не стільки цілісним світоглядом, скільки умонастроєм і світовідчуттям, відображає прагнення до самовизначення і самореалізації. ... активне і своєчасне включення молоді в соціально- і особистісно значущу діяльність, у відносини різних соціальних груп і рівнів приводить до прискорення процесу соціалізації, формування значущих соціально-психологічних якостей, становлення її дійсним суб’єктом соціального розвитку. Головним при цьому залишається формування особистості, її світоглядної позиції” [241, с. 210].

Г. Андрєєва, Є. Климов, Р. Немов та інші виділяють умови, що впливають на процеси світоглядного розвитку особистості у навчанні. З одного боку, це забезпечення синтезу й інтеграції знань, завдяки чому у молодих людей формуються світоглядні погляди (етичні, моральні, соціальні, природні та ін.) і накопичується інформація про світ. З іншого – перетворення знань, які формуються в світоглядні переконання особистості, що забезпечує їх зв'язок з практичною діяльністю. Все це у процесі пізнавальної діяльності обумовлює як застосування світоглядних переконань в соціально направленій діяльності, так і здобуття особистістю світоглядних уявлень, їх моральне осмислення і переживання [172]. Тому забезпечення взаємозв'язку форм діяльності (комунікативної, навчально-пізнавальної, суспільної) з ситуаціями, в процесі яких у молодих людей під час фахової підготовки формуються і реалізуються соціально-моральні норми поведінки, принципи особистої відповідальності, самостійності у прийнятті рішень, виборі діяльності, є однією з головних умов формування світоглядної культури.

Враховуючи той факт, що проблема формування світоглядної культури набуває особливого значення у період модернізації суспільства, найбільш актуальними постають питання специфіки становлення адекватної картини світу як змісту світоглядних уявлень людини про навколишню дійсність і образу-Я особистості. Тому важливою умовою, яка сприяє знаходженню

особистістю соціального світоглядного ідеалу відносно гармонійного суспільного впорядкування, є формування позитивних уявлень про культурні і історичні факти минулого, події сьогодення і майбутнього, уникнення крайностей (цинізму, скептицизму, трагізму, песимізму) в їх особистісній оцінці [192].

Реальним критерієм формування адекватних світоглядних уявлень особистості про саму себе є уміння людини реалізовувати свої духовні потреби, соціально-направлені цілі і стремління в конкретних справах і вчинках, її здатність до самореалізації, саморегуляції і творчого самовираження в професійній і суспільній діяльності, що і виступає проявом свого “Я” в житті особистості [25, с.227, 232; 276, с.6].

Г. Андрєєва доводить, що в умовах здобуття професійної, соціальної, етнічної ідентифікації в особистості формуються світоглядні уявлення про саму себе, її образ-Я. При цьому, формування моральних, емоційно-позитивних уявлень про групу (соціальну, професійну та ін.) з якою людина себе ототожнює й активно-пізнавальне ставлення до групи, що ідентифікується як “своя ніша в суспільстві”, є умовою адекватної особистісної ідентифікації. Водночас, важливою є комунікативна відкритість і толерантність до інших груп, культур, народів [7, с.266-268, 270].

Відзначимо, що процес формування світоглядної культури особистості включає в себе становлення стійкого образу “Я”. Становлення свого “Я” породжує потребу в самовираженні, в апробації своїх життєвих сил та можливостей. Маючи спочатку невиразні форми і неясні цілі, з набуттям життєвого досвіду “Я-концепція” отримує риси більшої визначеності, сформованості особистості. “Я-концепція” визначається психологами як відносно стійка, більшою чи меншою мірою усвідомлена система уявлень індивіда про самого себе, що переживається ним як неповторна особистість, на основі чого він будує свою взаємодію з іншими людьми і ставиться до себе. Це, хоч і не позбавлений внутрішніх протиріч, цілісний образ власного Я, що виступає як установка стосовно самого себе, і який включає низку компонентів:

когнітивний (образ своїх якостей, здібностей, соціальної значущості); емоційний (оцінка цих якостей і властивостей і пов'язані з нею самозадоволення, самоповага); оцінно-вольовий (практичне ставлення до себе) [37, с.373].

Як передумова і наслідок соціальної взаємодії, “Я-концепція” визначається соціальним досвідом, сприяє внутрішній узгодженості особистості, визначає інтерпретацію набутого досвіду і є основою очікувань стосовно самого себе. “Я-концепція” виступає як своєрідний внутрішній рушій, що визначає можливість досягнення максимальної внутрішньої узгодженості, гармонії, внутрішнього комфорту, спрямовує та орієнтує поведінку особистості [107].

Вітчизняними психологами (К. Абульханова-Славська, Т. Григорьева, А. Деркач та інші) розглядається питання пошуку шляхів самовиховання, самоосвіти особистості, як умов включення в культурне життя суспільства і побудову власної стратегії світоглядного саморозвитку.

До необхідних умов світоглядного самовизначення особистості в суспільстві вчені відносять, з одного боку, розвиток адекватної самооцінки і самопізнання власних можливостей і здібностей, завдяки чому людина співвідносить себе з формами професійного і соціального життя. З іншого – в таких умовах важливо визначити свою роль і власну лінію індивідуально-творчого розвитку [65; 72].

Сутність феномену самоствердження, який є стійким атрибутом, характеристикою особистості, розкривається через спрямованість особистості на задоволення найбільш фундаментальних потреб – у праці, творчості, повазі. Разом з тим, прагнення особистості до реалізації цих потреб перебуває у єдності з потребою реалізації своєї індивідуальності. Самореалізація, як індивідуальний процес практичного втілення сутнісних сил особистості у практичній діяльності, має велике значення, оскільки засвоєний життєвий досвід, який пройшов крізь призму внутрішнього світу особистості, оцінюється, критично переробляється і переходить у дійову позицію [168]. Особистісного

смыслу діяльності і поведінці людини надають саме механізми самореалізації. Важливою складовою якої є самовизначення, завдяки якому особистість включається в ті чи інші структури суспільного життя через індивідуальний вибір [141].

На нашу думку, важливого значення для даного дисертаційного дослідження набуває поняття компетентності в якості інтегративної особистісної характеристики, що виявляє високий рівень виконання певної діяльності особистістю. Компетентність розглядається як найважливіша професійна цінність фахівця, що включає відповідні знання, уміння, навички, досвід роботи, соціально-комунікативні й індивідуальні здібності щодо забезпечення самостійного здійснення професійної діяльності. Вчені розглядають такі види компетентності: професійну, соціально-комунікативну та компетентність самоуправління [139, с.81].

Так, Є. Павлютенков визначає професійну компетентність як форму виконання спеціалістом своєї діяльності, яка обумовлена глибокими знаннями властивостей предметів, що перетворюються, вільним володінням змістом своєї праці (функціями, видами і засобами діяльності), а також відповідністю цієї праці до професійно важливих якостей спеціаліста [185, с.63]. І. Зимня вважає, що тільки у єдності з цінностями особистості і при умові зацікавленості людини в будь-якій діяльності (професійній, творчій, комунікативній та ін.) виявляється сутність компетенції [88].

Однак зарубіжні дослідники [278; 280; 281] доводять, що тільки від характеру сприйняття життєвих ситуацій, індивідуального вибору діяльності, змісту громадянських і соціальних уявлень залежить особливість формування компетентності. До складу компетентності особистості входять як вольові, когнітивні якості особистості, так і діяльнісні, ціннісні компоненти.

Слід зазначити, що у процесі становлення світоглядної культури особистості компетентність важливо розглядати як показник сформованої готовності спеціаліста до соціально і професійно активної діяльності в суспільстві, ціннісно і світоглядно усвідомленої. Одночасно, вона

(компетентність) характеризується як здатність спеціаліста до ефективної організації своєї діяльності на основі максимального розкриття своїх духовно-творчих потенцій.

В. Зінченко, К. Ісаєв, В. Слободчиков та інші проблему світоглядного розвитку розглядають у контексті культурного становлення особистості. К. Ісаєв, В. Слободчиков, аналізуючи структуру світогляду у взаємозв'язку з феноменом “суб’єктивності”, що виявляє сутність внутрішнього світу, визначили формування рефлексивної свідомості особистості, духовне вдосконалення в якості важливих умов особистісного світоглядного саморозвитку. Поява світоглядної рефлексії відкриває людині “інший вимір світу”, зумовлений активізацією внутрішнього духовного життя. Такий культурний розвиток особистості є умовою світоглядно цілісного (діяльнісного, емоційно-ціннісного, гносеологічного) освоєння людиною “самого змісту суспільного життя, відображеного в системі духовних цінностей і ідеальних еталонів, нормах відношення, зразках матеріальної і духовної культури, що підтримуються і відтворюються суспільством”. Таким чином, в унікальних способах життєдіяльності, “в авторському прочитанні” соціокультурних норм, в саморегуляції поведінки і діяльності формується особистість, як активна і творча індивідуальність [214].

Регулятором і спрямовуючою силою становлення світоглядної свідомості повинна стати не система ідеологічних догм і нав’язаних цінностей, а культура суспільства у всій сукупності елементів і механізмів, що її утворюють. Саме культурні смисли і цінності повинні стати тими органічними компонентами внутрішнього світу особистості, котрі забезпечать справді гуманну, сутнісно-людську спрямованість світоглядного розвитку. Тому тільки культурна особистість може стати носієм світоглядної культури. Тільки засвоївши, осягнувши світову культуру, перетворивши її в невід’ємну частину свого досвіду, людина може свідомим шляхом прийти до необхідності активно утверджувати в своїй життєдіяльності ті гуманістичні цінності, які складають основу справді культурного світогляду: гідність і свободу людської

особистості, соціальну справедливість і рівність всіх людей, прагнення до загального миру і єдності людства [4, с.54-56].

Розглянемо педагогічні підходи до формування світоглядної культури особистості з метою виділення умов, що забезпечують особистісний світоглядний розвиток в процесі навчання у вищому навчальному закладі.

Проведений аналіз педагогічних джерел з проблеми формування світоглядної культури доводить існуючу протилежність педагогічних поглядів на світоглядне самовизначення особистості.

В кінці XIX – початку XX століття формування світогляду особистості визначалось як громадянське, патріотичне і соціальне самовизначення молодої людини в процесі світоглядного виховання патріотичних почуттів і соціально-направлених якостей в умовах організації навчання і трудової діяльності учнів.

Так, М. Куліш розглядає “національне” як світоглядну категорію, світоглядну домінанту, як систему цінностей, органічний стан і внутрішню самоідентифікацію особистості. Підкреслюючи складність процесу формування юної особистості й особистісної і громадянської свідомості, педагог виступав за актуалізацію історико-духовних та образно-творчих досягнень нації, “добре знання української мови, культури, історії” [124, с.405]. Світоглядну культуру, національну самоповагу М. Куліш вважав вагомими чинниками формування особистості.

К. Ушинський в концепції суспільного виховання людини-громадянина, “гідного сина свого гідного народу”, визначає принцип народності поряд з науковим пізнанням і християнською духовністю. Народність розуміється як “загальна для всіх природжена схильність”, національна самосвідомість особистості і суспільства, що виступає принципом життя, зберігає самобутність, національну культуру народу, які “надходять у загальний спадок людства” [236, с.252-253]. Виходячи з поглядів К. Ушинського, формування “округленого світоспоглядання”, іншими словами – цілісного світогляду з “ясним, живим і вірним” характером для особистості відбувається за умови

духовно-морального розвитку особистості на основі національно-культурних традицій [237].

А. Макаренко, підкреслюючи складність процесу формування світогляду та здійснення самопізнання, самоаналізу, самовдосконалення і самовиховання особистості писав, що “... легко навчити людину поводитися правильно в моїй присутності, в присутності колективу, а ось навчити її діяти правильно, коли ніхто не бачить, не чує і нічого не знає, – це дуже складно...” [146].

Послідовник К. Ушинського В. Стоюнін розглядав формування світогляду у процесі навчання і виховання юнацтва. Вивчення історичних і мовних наук учений вважав засобом, що надає світоглядне “спрямування душевним силам” особистості, розвиває у молодих людей співчуття до “інтересів людських і громадянських”, формує моральну, естетичну, розумову сторони особистості [11, с.74-75].

М. Карєєв пріоритетною діяльністю студента в процесі світоглядного розвитку вважав самоосвіту, а формування розумової самостійності і самовиховання особистості – умовою активного розвитку світогляду, в результаті якого людина стає “головою – філософ, серцем – поет” [11, с.365-367].

У радянський період комуністичне виховання стало основою державної політики в галузі освіти. Формування комуністичного діалектико-матеріалістичного світогляду в контексті виховання особистісних якостей громадянина, який реалізує себе заради цілей суспільства, позиціонувалось як ідеологічне завдання держави. Однак, деякі гуманістично налаштовані педагоги своєрідно змінили цілі і завдання формування комуністичного світогляду на користь творчого, духовного розвитку особистості. Так, К. Вентцель, С. Шацький розглядали питання соціалізації особистості як активне самовизначення людини в суспільстві. Умовами соціального самовизначення визначаються: соціально спрямована самореалізація творчих сил, соціокультурна ідентифікація, активне ставлення особистості до суспільних проблем. Формувальним компонентом педагогічних умов соціалізації

особистості С. Шацький вважав педагогічне виховне середовище, в якому розвиваються соціально-активні якості, враховуються індивідуальні особливості та “соціальна спадковість” особистості [255].

В. Сухомлинський розумів розвиток особистості як вищу цінність і мету виховання, умовою якого є взаємовідносини особистості і колективу, побудовані на гуманістичних засадах. “Мудра влада” колективу проявляється у стимулюванні процесів світоглядного розвитку, духовного і творчого вдосконалення кожної особистості, яка входить в колектив. Організацію емоційно насиченої спільної діяльності, особистий вклад всіх її учасників у морально-інтелектуальну атмосферу, переживання почуттів позитивного і морального задоволення від формування творчої взаємодії видатний педагог визначав педагогічними умовами процесу світоглядного розвитку [223, с.205].

В. Сухомлинський підкреслював необхідність виховання емоційної сприйнятливості до світоглядних і моральних ідей, принципів, істин. “... осмислюючи суть світоглядних істин та ідей, вихованці переживають захоплення, поклик, гордість за велич, мудрість, красу людини” [225, с.517].

У процесі формування світоглядної культури педагог головним вважав те, щоб “світоглядні переконання формувалися в процесі активної діяльності” [226, с.211]. “Науковий світогляд означає активне ставлення людини до того, що вона бачить, пізнає, робить. Знання перетворюються у фактор світогляду лише тоді, за тієї умови, коли за ставленням до знань людина обирає свою особисту життєву позицію; коли знання, що здобуваються, знаходять відображення в її життєвій практиці, визначають лінію її поведінки. Особисте ставлення людини до знань, які вона здобуває, до висновків з цих знань – це і є переконання” [226, с.213]. Одним з головних переконань, в якому розкривається активне бачення світу особистістю є “переконання в тому, що людина не тільки пізнає навколишній світ, а й своїм розумом, своїми творчими силами, працею підкорює сили природи, перетворює життя” [226, с. 211].

Проблема формування світогляду особистості у другій половині ХХ століття розглядається педагогами у контексті комплексної організації

пізнавально-виховного процесу, що виділяється основним фактором світоглядного розвитку в умовах шкільної освіти (І. Лернер, Е. Монозон) і в системі вищої професійної освіти (О. Лармін).

За визначенням І. Лернера, мета формування світогляду особистості виступає “синтетичною метою навчання” [135].

Е. Монозон, В. Шубинський підкреслюють, що єдність змістовного складу світогляду і організації процесу його становлення є визначальним принципом побудови світоглядно розвиваючої навчальної діяльності [161].

І. Лернер і Е. Монозон доводять, що важливо поєднати активну участь молодшої людини у практичній діяльності, її життєвий досвід зі світоглядно розвиваючим навчанням. Умовами, за яких це забезпечується в педагогічному процесі є організація навчальних і позанавчальних занять, самостійна діяльність юнаків, навчальна практика, що забезпечують творче застосування світоглядних поглядів і переконань. Важливою умовою виступає також розвиток діалектичного способу мислення особистості в процесі пізнання соціальних і природних закономірностей світу, який формує аналітико-синтетичні уміння, реалізує творчі основи світогляду людини [162].

Вивчення суспільних наук визначається засобом світоглядного розвитку особистості. При цьому, принципами, які застосовуються викладачем, є: науковість і генералізація знань, свідоме й активне засвоєння знань, формування ідейності особистості, інтеграція знань на основі міжпредметних зв'язків. Як соціально-психологічний механізм формування світоглядних поглядів та життєвих принципів особистості розглядається перехід набутих знань в переконання, які представлені органічним поєднанням знань, емоцій, оцінок, що виступають в якості спонукальної сили активної людської діяльності.

В. Лісовський, Є. Сластьонін світоглядний розвиток особистості у системі професійної освіти розглядають в контексті формування професійної компетентності спеціаліста. Якостями спеціаліста, що визначаються як світоглядно важливі є: переконаність в суспільній значимості професійної

діяльності, бачення перспективи особистого розвитку у обраній професійній галузі, а для спеціаліста гуманітарного профілю – потреба в спільній з вихованцями творчій діяльності і здатність досягти її позитивних результатів, – для чого важливі глибокі теоретичні знання, аналітичні і проєктивні уміння та практичні навички [194].

Розвиток світоглядної культури розглядається науковцями і з позицій особистісно орієнтованого навчання. Ми переконані, що це не випадково, оскільки особистісно орієнтована парадигма освіти є культуротворчою, гуманістичною її основою, в контексті якої педагог намагається перетворити знання не просто в інформацію, що засвоїлась, а у особистий духовний багаж людини, що забезпечує самореалізацію особистості.

Не ставлячи за мету аналіз вітчизняної педагогічної гуманістичної традиції, зазначимо тільки, що сучасні вимоги до формування особистісного підходу поступово визначалися у дослідженнях таких психологів і педагогів, як: К. Абульханова-Славська, О. Асмолов, В. Давидов, І. Кон, В. Моляко, А. Петровський, Л. Проколієнко, В. Столін, В. Сухомлинський, В. Татенко, Т. Титаренко, Б. Федоришин та інші. В наш час на теренах СНД дослідженням особистісно орієнтованої освіти займаються І. Бех, В. Рибалка, В. Сєриков, І. Якиманська та інші [183, с.30-31].

Особистісний підхід доцільно розглядати як важливий психолого-педагогічний принцип, як методологічний інструментарій, основу якого становить сукупність вихідних концептуальних уявлень, цільових установок, методико-психодіагностичних та психолого-технологічних засобів, які забезпечують більш глибоке цілісне розуміння, пізнання особистості учня і на цій основі – її гармонійний розвиток в умовах існуючої освітньої системи. Особистісно орієнтована освіта реалізується через діяльність, яка має не тільки зовнішні атрибути спільності, а й своїм внутрішнім змістом передбачає співпрацю, саморозвиток суб'єктів навчального процесу, виявлення їх особистісних функцій [183, с.28].

Виходячи з того, що проектування цілей і завдань підготовки фахівців в процесі навчання у вищому навчальному закладі актуалізується у зв'язку з сучасними вимогами, які постають перед майбутніми спеціалістами, серед інноваційних напрямків в сучасній вищій школі розробка і застосування освітніх технологій займає одне з перших місць. Так, С. Сисоєва зазначає, що педагогічні технології у сучасному освітньому просторі можна розглядати як організаційний початок, який запускає в дію і направляє у необхідне русло творчі сили носіїв наукових знань і педагогічного досвіду [207]. Саме технологічний підхід є найбільш продуктивним в стратегіях організації особистісно орієнтованого навчання і надає стратегії освіти високу ефективність, операційність та інструментальність. Моделювання технологій навчання забезпечує різноманіття психолого-педагогічних шляхів впливу на особистісний світоглядний розвиток майбутніх вчителів.

Окреслимо напрями проектування педагогічних технологій, що забезпечують формування світоглядної культури студентів у процесі фахової підготовки за наступними параметрами: ціннісне осмислення знань і їх самостійне перетворення у світоглядні переконання; формування системного світорозуміння і цілісного світосприйняття; розвиток творчої активності і самостійності мислення; світоглядно, професійно і соціально спрямована творча взаємодія у навчальний і позанавчальний час; світоглядно спрямовані самоосвіта і самовдосконалення особистості.

Проведений аналіз наукових джерел дає нам підстави зробити висновок про те, що об'єктивними факторами формування світоглядної культури майбутнього учителя в системі фахової підготовки є: соціально-економічні, соціокультурні та конкретно-історичні умови життєдіяльності суспільства, що відбиваються у змісті його світоглядної свідомості і об'єктивних соціальних вимог до особистості майбутнього учителя і функціоналу його професійної освітньої діяльності; духовно-культурний спадок суспільства, який представлений історично сформованими соціальними нормами, моральними ідеалами, патріотичними цінностями, що взаємопов'язані із

гуманітарним знанням і загальнолюдською культурою, практикою виховання і навчання особистості, релігією, історією, мистецтвом та ін.; світоглядна самосвідомість особистості, як система її ціннісних орієнтацій, світоглядних переконань, ідеалів та принципів, що скеровують емоційну, інтелектуальну, соціальну і професійну активність особистості у процесі світоглядного самовизначення і саморозвитку майбутнього учителя.

Соціально-психологічними механізмами формування світоглядної культури особистості виступають процеси пізнання, спілкування і діяльності. За їх допомогою відбувається світоглядна рефлексія і саморефлексія, саморегуляція і самоконтроль особистості, реалізується почуття духовної і емоційної співучасті. Важливими для світоглядного самовизначення є соціальна, професійна, національно-культурна ідентифікація особистості, творче проектування діяльності, бачення її перспектив і прогнозування результатів.

Проведений психолого-педагогічний аналіз дозволяє стверджувати, що у структурно-психологічному плані світоглядна культура особистості охоплює основні сфери проявів особистості – когнітивну, емоційно-ціннісну, мотиваційну, вольову і діяльнісну. При цьому базисними показниками і компонентами у процесі формування світоглядної культури є: система знань і уявлень людини про оточуюче природне і соціальне середовище; система цінностей і ціннісних орієнтацій особистості; система світоглядних поглядів, переконань, ідеалів, принципів і позицій; система поведінки і діяльності людини.

Разом з тим, нами з'ясовано, що світоглядна культура особистості характеризує майбутнього фахівця з позиції його практичної готовності до компетентно побудованої професійної діяльності і соціальної взаємодії у суспільстві, що організовуються згідно морально і духовно зрілих позицій, на основі самоорганізації творчих здібностей особистості.

1.3. Особливості фахової підготовки учителя історії в педагогічній теорії

Сьогодні українська система освіти є свідком безпрецедентного за своїми масштабами розвитку вищої освіти і зростаючого усвідомлення її життєво важливої ролі для соціального і економічного розвитку. При цьому, практично в усіх країнах світу вища освіта переживає період реформ. Ці зміни варто розглядати як свідчення того, що на сучасному етапі жодна країна без підготовки фахівців на високому рівні, або без науково-дослідницької роботи в галузі вищої освіти не може забезпечити прогрес, що відповідає потребам і сподіванням суспільства [17; 30; 118; 222].

Національна Доктрина розвитку освіти України [171] і Закон України “Про вищу освіту” [86] визначають головну мету української системи освіти – створити умови для розвитку й самореалізації кожної особистості, формувати покоління, здатне вчитися протягом усього життя, створювати цінності громадянського суспільства. Виходячи з цих положень, науковці наголошують, що діяльність у галузі вищої освіти має повсюдно бути більш адекватною вимогам часу, коли нові можливості сполучені з новими завданнями і глибокими перетвореннями [109, с.30], “об’єктивно потребує нових нестандартних і перспективних досліджень різних аспектів професійної освіти, спрямованих на забезпечення високого рівня підготовки фахівців” [175, с.484].

Проблемами відповідності освіти вимогам часу, необхідністю перебудови мислення майбутніх спеціалістів, формуванню у них творчості, професійної компетентності, а також застосування більш ефективних форм і методів навчання опікуються вчені і організатори освіти в Україні, серед яких Г. Васянович [36], С. Гончаренко [47], Р. Гуревич [69], І. Зязюн [89], І. Козловська [108], В. Кремень [118], М. Лещенко [137], Н. Ничкало [174], В. Орлов [181], О. Рудик [203], В. Сидоренко [206], С. Сисоева [208], М. Сметанський [215], Г. Тарасенко [230], Л. Хомич [246] та інші. Аналіз освітніх перспектив, окреслених у їхніх працях, дозволяє припустити, що освіта XXI століття буде зорієнтована на зростаючі можливості підготовки

висококваліфікованих, конкурентноздатних, готових до самостійної творчої діяльності спеціалістів.

У вітчизняній і зарубіжній педагогічній науці нагромаджено певний досвід, проведені наукові дослідження питань професійної підготовки майбутнього учителя. Проблема мети, функцій, змісту, структури професійної підготовки міститься в теоретичних засадах підготовки учителя в системі безперервної педагогічної освіти (О. Абдуліна, Ю. Азаров, С. Архангельський, І. Богданова, Н. Дем'яненко, О. Дубасенюк, М. Євтух, Н. Кічук, М. Кузьміна, М. Лазарєв, В. Моляко, В. Пікельна, Н. Тарасевич, Г. Троцько, О. Щербаков та інші), розроблених концепціях університетської педагогічної освіти (Л. Нечипоренко, В. Сагарда та інші), роботах з психологічної підготовки учителя (П. Блонський, А. Бодальов, Л. Виготський, Л. Войтко, П. Гальперін, О. Киричук, С. Максименко, К. Платонов) [28; 85; 101; 184; 195].

Окремим напрямом професійно-педагогічної підготовки майбутніх учителів історії присвячені наукові розробки А. Алексюка, Є. Білозерцева, С. Гончаренка, І. Зязюна, Л. Коваль, О. Кондратюка, М. Лисенка, В. Майбороди, Н. Ничкало, Ф. Паначина, І. Прокопенка, Ю. Руденка, Г. Сагач, В. Семиченко, М. Стельмаховича, В. Сухомлинського, М. Ярмаченка та інших.

Проблеми якості фахової підготовки учителів історії, використання творчого потенціалу сучасного вчителя історії є предметом особливої уваги Л. Вовк, А. Колоскова, В. Лугового, Т. Мунаварової, С. Нікітчиної, М. Шкіля та інших.

Важливими для нашого дослідження є праці з методики навчання історії останнього часу, що досліджують методологію процесу навчання історії, питання змісту та організації історичної освіти (К. Баханов, А. Булда, Л. Жарова, Л. Калініна, Т. Ладиченко, В. Мисан, В. Огнев'юк, О. Пометун, В. Прокопчук, О. Турянська, О. Удод, Г. Фрейман та інші). Історична освіта, згідно концептуальних поглядів вчених, має підпорядковуватись меті формування особистості учня засобами історії, вироблення в нього певних навичок наукового сприйняття історії.

Певним етапом у дослідженні проблеми підготовки майбутнього учителя історії стали деякі дисертаційні роботи. Так, у дослідженні С. Нікітчиної [176] розкрито історію становлення і розвитку системи професійно-педагогічної підготовки учителів історії в Україні (1917-1991 рр.), робота А. Старєвої [221] присвячена підготовці майбутнього учителя історії до реалізації особистісно орієнтованого навчання. Заслуговує на увагу дисертаційне дослідження П. Щербаня [264], в якому висвітлена проблема використання навчально-педагогічної гри у формуванні педагогічної культури майбутніх учителів історії і права; Т. Скрябіної [211], що розглядає проблему формування інноваційного стилю діяльності майбутнього учителя історії в процесі навчання. Питання дидактичних засад використання музичного мистецтва у професійній підготовці майбутніх учителів історії висвітлено в дисертації І. Цебрій [248]. У історико-педагогічному аспекті розглядає А. Булда теоретичні основи практичної підготовки учителів історії в педагогічних навчальних закладах України [33].

У контексті нашого дисертаційного дослідження вважаємо за доцільне проаналізувати поняття “професійна освіта”, “професійна підготовка” і “фахова підготовка”.

Ці поняття не можна вважати тотожними. Так, дослідник С. Батишев вважає, що “професійна освіта – процес і результат професійного становлення і розвитку особистості, який супроводжується набуттям знань, навичок та умінь за конкретними професіями і спеціальностями” [196, с.504-505].

Аналіз науково-педагогічної літератури (С. Гончаренко, Е. Зеєр, О. Коваленко, В. Козирєв, Н. Латиш, Д. Левітес, А. Павлова, М. Поташник, В. Шадриков та ін.) дає підстави стверджувати, що у сучасній освітній практиці набули поширення три парадигми професійної освіти: когнітивна, діяльнісна, особистісно-орієнтована.

Педагогічні концепції когнітивної парадигми ґрунтуються на традиційних, академічних підходах, що використовуються у навчальному процесі, а сам освітній процес відбувається на рівні трансляції

соціокультурного досвіду новому поколінню. Тобто, акцент зроблено на знаннявий компонент освіти. За таких умов провідною навчальною технологією є репродуктивна, коли зусилля організаторів навчально-виховного процесу спрямовуються на науково-методичне й інформаційне забезпечення, проте, поза увагою залишається творчий розвиток особистості. З точки зору управління, це доволі зручний й ефективний підхід, але з психолого-педагогічної позиції є підстави говорити про особистісно відчужену освіту, адже підготовка фахівців на засадах знаннявого компоненту не відповідає сучасним вимогам.

Діяльнісний підхід, який є основою діяльнісної освітньої парадигми, вимагає активної безпосередньої участі у навчальному процесі тих, хто навчається, коли вони перестають пасивно сприймати інформацію, а самі беруть активну участь у навчальному процесі. Діялісно-орієнтована парадигма професійної освіти має функціональну орієнтованість, спрямовану на успішне виконання певного виду роботи.

Особистісно-орієнтована парадигма передбачає не тільки освіту і розвиток, але й, передусім, самоосвіту, саморозвиток і самоактуалізацію особистості. На думку Д. Левітес, ця освітня парадигма орієнтована на індивідуально-психологічні особливості особистості, й, по суті, має бути варіативною, визнавати право вибору власного шляху розвитку, освітнього маршруту, кожного, хто навчається [131, с.91].

Професійна підготовка визначається С. Батишевим як “сукупність спеціальних знань, навичок та умінь, якостей, трудового досвіду і норм поведінки, які забезпечують можливість успішної роботи за відповідною галуззю діяльності. В залежності від кваліфікації розрізняють чотири основних види професійної підготовки, які вимагають відповідної професійної освіти: вищої, середньої спеціальної, початкової професійної і елементарної” [196, с.512].

Е. Нероба під “професійною підготовкою” розуміє цілеспрямований організований процес, спрямований на оволодіння певною професією [173, с.8].

Дослідник А. Лейбович професійну підготовку поділяє на “професійну підготовку в широкому і вузькому сенсах. Професійна підготовка – в широкому сенсі: організація навчання професійних кадрів, різні форми здобування професійної освіти; у вузькому сенсі – прискорена форма набування професійних навичок” [71]. При цьому професійна освіта трактується вченим як процес і (або) результат професійного становлення і розвитку особистості, який супроводжується набуттям наперед встановлених знань, умінь і навичок за конкретними професіями і спеціальностями.

Система професійної підготовки, на думку Н. Мука, є багатограним феноменом, який передбачає розвиток професійних знань, встановлення мінімальних меж компетентності на етапі завершення педагогічної підготовки, а також реалізацію відповідної системи оволодіння компетентністю.

До загальних базових компетенцій М. Гриньова, В. Пашенко відносять: професійний підхід до озброєння сучасними знаннями; вміння інтегрувати відповідні знання в професійних функціях; науковий підхід, тобто вміння застосовувати відповідні теорії в професійній практиці; вміння використовувати знання, навички, інтуїцію в різноманітних професійних ситуаціях; творчий та комплексний підхід до вирішення проблем; комунікативні вміння і навички; вміння виконувати управлінські функції; усвідомлення соціальної відповідальності [189, с.9].

Основними компонентами системи професійної підготовки О. Щербак називає мету, функції, структуру, зміст, форми і методи її реалізації і контроль. Водночас, ефективність професійної підготовки спеціаліста залежить від рівня розробленості і взаємодії зазначених складових та від умінь застосовувати теоретичні знання на практиці [261, с.111].

Фахову підготовку педагога Н. Грама розглядає як умову, що висвітлює природу інформаційного суспільства сучасності через зв'язки наступності в гуманістичній та спеціальній сферах різних галузевих наук [64].

Осмислення теоретичних засад фахової підготовки майбутніх учителів історії свідчить про те, що метою фахової підготовки можна вважати розвиток

особистісно-ціннісного ставлення до історії, здатності до сприймання і розуміння історичних фактів, потреби у творчій реалізації та духовному самовдосконаленні, забезпеченні належного рівня професійних умінь і готовності до самостійної педагогічної діяльності. Звідси зазначаємо, що саме у процесі фахової підготовки майбутні учителі повинні отримувати знання про сутність та зміст педагогічної техніки учителя історії, особливості її використання для максимально ефективної професійної діяльності.

А. Булда вважає, що фахова підготовка учителів історії в педагогічних навчальних закладах України є автономною частиною єдиної системи професійної підготовки, яка розвивається і функціонує в єдності з іншими напрямками цієї системи і яка відповідає певним орієнтаціям суспільного життя [32]. Дослідник переконаний, що конструювання системи фахової підготовки майбутніх педагогів до роботи в школі в системі функціонування вищого педагогічного навчального закладу пов'язані з проблемою сутності конкретного історичного етапу педагогічної освіти в Україні. Разом з тим, фахова підготовка майбутніх учителів історії, яка здійснюється у вищій педагогічній школі, є обов'язковим компонентом професійної програми для здобуття певного кваліфікаційного рівня і має на меті формувати у вчителя відповідні вміння і навички навчально-виховного процесу у школі [33, с.4].

З викладеного випливає, що фахова підготовка майбутнього учителя історії розглядається нами як: складник професійної підготовки педагога; цілісний процес історичної підготовки особистості, що криється в реалізації теоретичної й методичної готовності до перетворювальної предметної діяльності і виникає з мозаїчності структури діалектичного розвитку наукового пізнання.

Учитель історії – творець духовного світу юної особистості, його прямий і головний обов'язок – готувати всебічно розвинених, високоосвічених людей, спираючись на принципи демократизації, гуманізації та гуманітаризації навчально-виховного процесу, органічного поєднання в ньому національного та загальнолюдського начал; формуючи у молоді міцні історичні знання;

виховуючи патріотизм, чесність, людяність, доброту і милосердя. Вища школа готує освічених учителів історії, з широким загальнокультурним розвитком, підготовка яких в Україні здійснюється у процесі професійно-педагогічної освіти, що є завершеною системою, але знаходиться у постійному діалектичному розвитку й удосконаленні.

Фундаментальна підготовка учителів історії виконується у відповідності до Указу Президента України “Про основні напрямки формування вищої освіти України”, Постанови Кабінету Міністрів України від 18.04.96 р. № 443, Закону України “Про вищу освіту” № 2984-111 від 17.01.02 р.

Використовується така нормативно-правова база вищої освіти: Наказ міністерства освіти України від 2.06.93 р. № 161 “Положення про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах”; Постанова Кабінету Міністрів України від 9.08.2001 р. № 978 “Положення про акредитацію вищих навчальних закладів і спеціальностей у вищих навчальних закладах та вищих професійних училищах”; Постанова Кабінету Міністрів України від 20.01.98 р. № 65 “Про затвердження ”Положення про освітньо-кваліфікаційні рівні (ступеневу освіту)”; Постанова Кабінету Міністрів України від 13.12.2003 р. № 1719 “Про перелік напрямів, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційним рівнем “бакалавра”.

Видами професійної діяльності майбутнього учителя історії є: викладацька, соціально-педагогічна, організаційна, виховна, консультативна, просвітницька, науково-дослідна.

Як складова професійної підготовки, фахова підготовка майбутнього учителя історії передбачає оволодіння студентами комплексом спеціальних знань із дисциплін предметно-фахового циклу. Вона має бути спрямована на поглиблення та поширення, інтеграцію загально-філософських, психолого-педагогічних і спеціальних історичних знань; створення спеціальних умов для формування сучасного вчителя – просвітителя, спеціаліста широкого гуманітарного профілю, і з цією метою – на оволодіння цілісною системою філософських, моральних, історико-педагогічних позицій.

У контексті викладеного, фахова підготовка майбутніх учителів історії передбачає:

- знання спеціальних дисциплін, зокрема, історії України, всесвітньої історії, допоміжних історичних дисциплін, охорони і збереження пам'яток історії та культури; методик викладання історичних та суспільних дисциплін у загальноосвітніх закладах; основних принципів оформлення спеціальних кабінетів у загальноосвітніх закладах; психолого-педагогічних особливостей організації навчального процесу у загальноосвітній школі; історії свого народу, основних етапів історії світової та української культури, історії та сучасних пошуків філософської думки; основ політології, економіки та інших гуманітарних дисциплін;

- уміння застосовувати одержані знання у сфері педагогіки, психології, при розв'язанні педагогічних, навчально-виховних і науково-методичних завдань з урахуванням вікових та індивідуально-типологічних особливостей учнів, соціальної специфіки учнівських груп та конкретних педагогічних ситуацій; вести навчально-виховну роботу, визначати ступінь і глибину засвоєння учнями з різноманітними відхиленнями та аномаліями програмного матеріалу, прищеплювати їм елементарні навички самостійного поповнення знань; використання методів і форм навчання, сучасних навчальних технологій щодо організації навчального і виховного процесу у закладах освіти, прогресивних прийомів керівництва навчальною, трудовою, спортивною і художньою діяльністю учнів; формувати в учнів уявлення про навколишній світ, природу і явища та суспільні процеси і зв'язки, знання рідної мови, готувати учнів до елементарного засвоєння надбань вітчизняної та світової культури; здійснювати формування національної свідомості учнів, забезпечувати їх духовний розвиток, орієнтацію на загальнолюдські цінності, реалізовувати завдання морального, естетичного і правового виховання; здійснювати спостереження за природними і соціальними об'єктами, краєзнавчу і пам'яткоохоронну роботу з учнями; виявляти індивідуальні особливості учнів, проводити з ними індивідуальну роботу, розвивати їхні

здібності, впливати на гуманістичні стосунки в дитячому колективі, закладати основи гуманістичного світосприйняття; аналізувати, узагальнювати і поширювати передовий педагогічний досвід, систематично підвищувати свою фахову кваліфікацію; застосовувати раціональні способи пошуку, відбору й використання інформації, орієнтуватися у спеціальній літературі та періодиці.

Фахова готовність майбутнього учителя історії відображає:

- закономірності введення в систему підготовки історичного чинника знань як новоутворення з педагогічним змістом;
- зміст історичного матеріалу, пропонованого до вивчення учням, обумовлений поєднанням системи знань, що набувається студентом з соціально спрямованої та фахової підготовки;
- повноту засвоєння історичного матеріалу, що залежить від осмислення змісту, обсягу, методичної доцільності, засвоєння форм передачі знань, умінь, навичок, ціннісних уявлень [64].

Розглянемо процес становлення та розвитку фахової підготовки учителів історії, що розглядається нами як інтегроване явище, на яке впливають політичні, соціальні, економічні, педагогічні та методичні чинники.

Проблема модернізації вищої педагогічної освіти безпосередньо пов'язана з методикою викладання дисциплін фахової підготовки, адже саме на них покладається завдання підготовки до практичної навчально-виховної взаємодії з учнями, забезпечення проекції фахових знань в методику роботи з дітьми. Аналіз досліджень з проблем професійної підготовки учителів історії у педагогічних вищих навчальних закладах України свідчить, що змістовний аспект теоретичних основ професійної підготовки учителів суспільних дисциплін був основним і домінантним до середини XX століття. У роботі учительських семінарів, педагогічних інститутів, ІНО, університетів на початку і до середини століття складалася традиційна модель підготовки учителя до школи, у плані чого навчати майбутнього педагога. Це загальнотеоретична підготовка, фахова підготовка з предмета і психолого-педагогічна підготовка.

У другій половині століття, коли інформаційна функція педагога трохи знизилася, на перший план виступають проблеми, пов'язані з формуванням у майбутнього педагога основ технології організації пізнавальної діяльності учнів. В цілому, оптимальне поєднання змістового і технологічного аспектів дає певний результат у справі методичної підготовки учителя. Знання майбутніми педагогами сутності педагогічного процесу в школі, його закономірностей і особливостей створює добрі передумови для її розв'язання. Це є показником, критерієм професійної компетенції учителя історії. Знання структурних компонентів педагогічного процесу, таких як мета, зміст, форми, методи роботи в певних історичних умовах забезпечували майбутнім педагогам успішно виконувати те замовлення, яке встановлювало суспільство.

Історико-аналітичний підхід до проблеми підготовки вчителів історії у педагогічних навчальних закладах України дає підстави говорити про наявність ряду протиріч на різних етапах розвитку системи формування педагогічних кадрів. Глобальним протиріччям, яке спостерігається і в період 20-30-х років, і на етапі централізації та уніфікації системи освіти в 50-60-х роках – це стабільна невідповідність між тією роллю і місцем, яку посідав учитель історії як педагог, як провідник пануючої ідеології в суспільстві, і тим реальним станом його професійного забезпечення, ступенем наукового обґрунтування реформаторських перетворень протягом майже всього століття.

Разом з тим, дослідження проблеми професійної підготовки учителя історії в педагогічних вищих навчальних закладах України вимагало цілісного підходу до аналізу освітніх систем і структур відповідних історичних періодів, бо узагальнення тенденцій і процесів дозволяє прогнозувати розвиток освітньої системи, її певних елементів, визначити стратегію і тактику явища. Проблема оптимального співвідношення теоретично-академічного і практично-педагогічного в системі підготовки педагогічного персоналу є однією із центральних проблем реформування освітніх систем розвинутих країн. Ґрунтовна фахова підготовка майбутнього педагога – це особливість багатьох освітніх систем країн Європи й Америки. Розв'язуючи проблему підготовки

вчителя-спеціаліста, вчителя-майстра своєї педагогічної справи, педагогічні навчальні заклади вкладали в ці поняття високі критерії професіоналізму вчителя і особливо уміння практичного характеру. Як у період 20-30-х років, так і на сучасному етапі відбувається процес пошуку ефективних підходів до формування в період навчання основ професійної майстерності майбутніх педагогів, оволодіння новітніми методичними інноваційними технологіями.

Вирішення проблеми формування основ професійної майстерності студентів педагогічних інститутів в 70-х роках пов'язувалося з розробкою і створенням професіограм для учителя і науковим обґрунтуванням структури педагогічної діяльності та виявленням засобів і можливостей формування у студентів основних педагогічних умінь в навчально-виховному процесі вищої школи.

У 80-х роках досліджуються проблеми формування особистості майбутнього учителя історії. Одним із основних напрямів дослідження процесу формування особистості учителя були питання професійно-педагогічної спрямованості навчання у педагогічному вищому навчальному закладі [33, с.10].

В структурі особистості майбутнього педагога важливе місце посідає професійна готовність студента до роботи в школі. Великий внесок у розробку теорії та структури педагогічної готовності до діяльності внесли О. Абдуліна, Ф. Гоноболін, М. Дьяченко, Л. Кандилович, Л. Кондрашова, Н. Кузьміна, Н. Левітов, О. Мороз, В. Сластьонін, О. Щербаков та інші [1; 44; 79; 116; 122; 132; 212; 262]. Так, О. Мороз переконаний, що результат професійної діяльності учителя більшою мірою залежить від його готовності. Учений зміст даного поняття пов'язує з низкою морально-психологічних рис учителя, із розумовими та педагогічними здібностями, із комплексом суспільно-політичних, спеціальних та психолого-педагогічних знань, із наявністю методичних умінь та навичок, які необхідні вчителю в його діяльності [165].

Ідеї педагогізації навчально-виховного процесу знаходили свою реалізацію на різних етапах розвитку педагогічних навчальних закладів. В 20-

30-х роках, а також в 60-80-х роках ставилися питання про радикальну зміну системи професійної підготовки учителя засобами педагогічних дисциплін. Акцент на фахову підготовку студентів, формування у них відповідних умінь і навичок педагогічної дії зумовлювало зростання професійно-творчої підготовки учителів. Пошуки оптимального співвідношення теоретичного і практичного в курсах педагогічних дисциплін були предметом дослідження і обговорення в педагогічній науці. Розширення спецкурсів, спецсемінірів педагогічного спрямування певною мірою вирішувало проблему педагогізації навчально-виховного процесу, але лише на кількісному рівні.

Праксеологічний підхід до формування досконалої педагогічної діяльності майбутнього учителя історії передбачає передусім реалізацію таких принципів, як формування у студентів потреби в праці учителя; позитивне ставлення до неї; можливість самореалізації в цій педагогічній діяльності. Важливою умовою фахової підготовки майбутніх педагогів, на думку Г. Нагорної, є формування в них професійного мислення, бо невміння студентів приймати педагогічні рішення в нестандартних умовах, висловлювати незалежні судження в тих чи інших педагогічних ситуаціях, прогнозувати результати взаємодії з колективом, особистістю є проблемою у справі виховання педагогічних кадрів. Тенденція підготовки у вищому навчальному закладі, спрямованої на накопичення знань у майбутніх учителів і недостатнє їх практичне застосування в навчальному процесі на педагогічній практиці, породжує недоліки в подальшій роботі.

Отже, проблема фахової підготовки майбутнього учителя історії в системах вищої педагогічної школи впродовж століття була однією з важливих тем педагогіки вищої школи, теорії навчання і професійної педагогіки. На різних етапах розвитку педагогічної науки ця проблема завжди була актуальною як в теоретичному, так і в практичному планах. Історико-педагогічний екскурс засвідчив, що на різних етапах розвитку вищих педагогічних навчальних закладів концептуальні засади фахової підготовки видозмінювались залежно від загальних парадигм у формуванні вчителя. Разом

з тим, підтвердилась різноманітність в підходах до даної теми, єдність теоретичного і практичного в процесі становлення вчителя, що є важливою умовою його підготовки до роботи в школі.

Вивчення й узагальнення основних підходів до визначення мети, завдань та змісту фахової підготовки дали змогу виділити такі головні її компоненти: психолого-педагогічна забезпеченість, методична підготовка, практична робота в школі. Основні тенденції фахової підготовки студентів до педагогічної діяльності в школі зумовлені дією загальних закономірностей становлення і функціонування професійно-освітньої системи в конкретних соціально-історичних, суспільно-політичних та економічних умовах. Процес фахової підготовки майбутніх учителів історії характеризується динамікою, зміною мети, структури, організаційних підходів як соціально-педагогічний феномен.

Розвиток системи фахової підготовки залежить від політичних, соціальних, економічних та історичних реалій. Збереження національних традицій та звичаїв у підготовці учителя історії є невід'ємним компонентом його професійного становлення, а сучасні методичні ідеї і конкретні технології мають значний вплив на фахову підготовку вчителя.

Генезис пріоритетних напрямів підготовки учителів історії в педагогічних вищих навчальних закладах України – це складний і неоднозначний шлях, система концептуальних, методичних і методологічних підходів до змісту, завдань і мети шкільного курсу історії. А звідси і ті аспекти, які пов'язані з підготовкою учителів історії і які забезпечують реалізацію методологічних, концептуальних принципів реалізації змісту, мети і завдань шкільного історичного курсу.

У системі фахової підготовки учителя історії до виконання своїх професійних функцій важливого значення набуває розуміння педагогом мети навчання історії і самої концепції викладання історії. Отже, в системі підготовки учителя історії формується педагог нової генерації, який готує молодь до самостійного життя в багатовимірному і складному суспільстві, виховує толерантне ставлення до теорій, ідей, традицій різних націй, допомагає

учням відчути себе не тільки національно свідомими громадянами України, але й громадянами Європи та світу. В час переоцінки історичних фактів та явищ підготовка учителів історії та залучення їх до європейських освітніх програм з проблем викладання історії покликані допомогти майбутнім учителям освоїти моделі історичної освіти і новітні технології викладання історії.

Для вищої педагогічної школи України в умовах університетської системи навчання провідною виступає єдність теоретичної і практичної підготовки, їх оптимальне співвідношення, педагогізація навчально-виховного процесу, впровадження нових ідей і педагогічних технологій. Разом з тим, у процесі фахової підготовки майбутніх учителів історії важливого значення набуває формування їх моральної і громадянської відповідальності за виховання учнів історією, бо вчителі історії повинні викладати історію з позицій взаєморозуміння, толерантності, пріоритету загальнолюдських цінностей. Це зумовлює необхідність формування світоглядної культури майбутніх учителів історії, яка передбачає системну організацію внутрішнього світу особистості, орієнтації людини і світу, прогнозування майбутніх змін на основі розкриття об'єктивних законів, що діють у природі та суспільстві.

1.4. Роль історичних наук у формуванні світоглядної культури майбутнього учителя

Сучасний педагогічний університет, а саме в ньому формується найбільше педагогічних кадрів держави, практикує різноманітні форми становлення, виховання і самовиховання світоглядної культури майбутнього учителя. Основне навантаження при цьому припадає на зміст навчального процесу. Тому першим і головним завданням підвищення ефективності процесу формування світоглядної культури студента є трансформація навчального процесу відповідно до вимог епохи, новітніх здобутків сучасної науки, культури і соціальної практики.

Зазначені вимоги зумовлені як зовнішніми факторами, серед яких: тенденції світової глобалізації та антиглобалізму, перехід від індустріального до постіндустріального розвитку, становлення інформаційного суспільства, нові соціально-політичні, гуманітарні і моральні реалії світової соціокультурної динаміки, утвердження високих технологій і стратегічне значення інтелектуального ресурсу цивілізаційного поступу, зміна наукової картини світу, активізація ірраціональної складової людської духовності; так і внутрішніми трансформаціями (економічними, політичними, соціокультурними) українського суспільства, серед яких на передній план виходять процеси утвердження державності, активізації ринкових і демократичних перетворень, становлення відкритого громадянського суспільства, відродження національної культурно-історичної традиції та входження України у європейський і світовий культурний контекст [9, с.9].

Розглядаючи означені фактори як підвалини нової світоглядної культури майбутнього учителя, важливо здійснити їх теоретичну і педагогічну інтерпретацію, перевести їх зміст у конкретну площину навчального процесу.

Ми вважаємо, що розпочинати слід саме із дисциплін соціально-гуманітарного профілю, серед яких історія посідає особливе місце. Але, незважаючи на те, що історична наука постає важливою і незамінною основою змісту освіти майбутніх учителів, на сьогодні її значущість для формування світоглядної культури розкрита у науковій літературі далеко не повною мірою.

Як предмет наукового дослідження проблема світоглядного значення історії завжди була привабливою, актуальною, досліджуваною кращими теоретичними силами своєї епохи. Відомо, зокрема, що першими її дослідниками були Гесіод, Геродот, Платон, Фулідід, Арістотель, Плутарх, Тацит, Ціцерон, Августин Блаженний. У середні віки та період Нового часу дослідниками історії були Іоакім Флорський, Віко, Тюрго, Кондорсе, Гердер. Незважаючи на обмеженість історичного досвіду та наукового

інструментарію, ці та інші мислителі реалістично обстоювали думку про те, що поза досягненням історії, її уроків і головних висновків побудова будь-яких моделей сьогодення і, тим паче, майбутнього – приречена на невдачу. Вони підготували основу історичного пізнання, започаткували методологію включення наявних концепцій сенсу історії як у соціальну теорію, так і у соціальну практику.

Природа, значення історії розглядались в контексті конфліктної природи суспільних відносин, економічного і соціально-політичного розмежування (О. Тьєррі, Ф. Гізо); пошуку її закономірностей (Ф. Шлоссер, В. Вундт); місця та ролі в ній економічних та соціально-політичних складових (С.-В. Гуго, Е. Маурер); розробки методів аналізу історичних досліджень (Л. Ранке, Д. Грот); створення цілісних моделей всесвітньої історії та їх прояву в окремих регіонах та державах (І. Кант, Г. Гегель, К. Маркс, М. Вебер, А. Тойнбі, О. Шпенглер та ін.) [83].

Значну увагу дослідженню історії, історичної освіти як основи духовної зрілості людини, її світогляду і культури в своїх працях приділяли видатні вітчизняні і російські учені-історики, філософи, правники, письменники ХІХ – ХХ століть, зокрема, В. Антонович [12], М. Аркас [14], М. Грушевський [66], В. Дорошенко [76], М. Драгоманов [77], О. Єфименко [82], С. Єфремов [84], Б. Кістяківський [100], Д. Чижевський [252], Д. Яворницький [270] та інші.

Так, М. Грушевський ставив питання про історичний процес як фундаментальну основу поєднання розрізнених історичних фактів та висунення історичних гіпотез. М. Карамзін звертав увагу на необхідність індивідуального або фізіогномічного підходу до історії, оскільки він дає змогу виявити її особистісний вимір [250].

Серед сучасних дослідників історії і світоглядного потенціалу теоретичних курсів історичних дисциплін слід назвати В. Андрущенка, Л. Боголюбова, І. Бойченка, Г. Горак, Л. Губерського, В. Горського, В. Кизиму, С. Кримського, В. Куценка, Л. Ліпич, В. Лобас, М. Михальченка,

В. Огнев'юка, Л. Синельникову, О. Пометун, Л. Пироженко, В. Тихоненка, В. Шинкарука, Н. Яковенка та інших.

Зокрема, визначальну роль історичних дисциплін у процесі формування світоглядної культури особистості визначають науковці В. Табачковський, А. Бальсис, В. Ємельянов, В. Лобас, П. Нікітін та інші.

Так, О. Зеленько підкреслює, що використання світоглядного потенціалу історичних дисциплін у навчальному процесі сприяє творчому осмисленню законів та історичних закономірностей, співвідношенню загального і особливого в історії країн і народів [158, с.127-133].

Для світоглядного становлення особистості, відзначає В. Табачковський, важливе світоглядне освоєння історичного досвіду і визнання людства у всьому різноманітті і повноті його духовно-практичних настанов. Лише тоді світоглядне становлення особистості не буде зовнішньою суспільною необхідністю, а перетвориться в переконання, вироблені на базі досвіду практики життя і думки в масштабі історії людства [241, с.76].

Цікаві світоглядні аспекти дослідження історії та її ролі у формуванні духовності народу знаходимо у дисертаційних дослідженнях Г. Гамрецької, С. Дорогань, Д. Єсипенко, Ю. Олексіна, О. Шаповал [75; 83; 178; 254].

Платон назву історичної науки виводить або від грецьких слів “*istame*” і “*rus*”, тобто затримання течії (історія наче замикає і зберігає в собі події світу) або від “*istoro*” – з грецької “дивлюсь”, оскільки історія, як у дзеркалі, відображає “різні речі та діяння цього світу” [253, с.4]. Поширеною є думка, що початкове значення слова “історія” походить від грецького “*ioropia*”, що означає “розслідування”, “дізнавання”, “встановлення” [200]. Таким чином, на початку “історія” ототожнювалась із способом дізнавання, встановлення дійсних подій та фактів. Однак у римській історіографії (Полібій, Тит Лівій, Корнелій Тацит) поняття “історія” отримало друге значення – розповідь про події минулого, тобто акцент був перенесений з дослідження минулого на розповідь про нього. В епоху Відродження виникло третє значення поняття

“історія”. Воно розуміється як вид літератури, спеціальною функцією якої було встановлення і фіксування істини.

В наш час дослідники підкреслюють подвійну сутність терміну “історія”. У науковій мові слово історія вживається у двоякому розумінні: а) як рух у часі, процес; б) як пізнання процесу. Тому все що відбувається у часі, має свою історію [177, с.98].

Історія належить до людинотворчих феноменів цивілізації. Перша особливість історичної науки полягає в тому, що вона займається дослідженням суспільних процесів та явищ, які відбувалися в минулому. Але минуле має певну долю реальності. Події, що сталися колись, хоча й припинили своє існування, проте, не зникли зовсім, а продовжують жити у пам’яті, пам’ятках, нагромадженому досвіді соціального життя, матеріальних і духовних цінностях. В цьому контексті К. Ясперс сформулював свою думку так: “Історія безпосередньо стосується нас... а все те, що нас стосується, тим самим складає проблему сучасності для людини” [272, с.9].

Друга особливість історичної науки в тому, що на відміну від інших суспільних наук, вона є теоретико-емпіричною наукою. Історія, вивчаючи події та факти історичної дійсності в їх конкретно хронологічній послідовності, прагне відтворити, реконструювати історичне минуле в усій його реальності та багатогранності і показати в окремих історичних явищах та процесах прояв певних тенденцій. Таким чином вона досліджує не тільки абстрактну суть явищ, подій, фактів, але й конкретне їх розгортання у взаємодії та видозміні.

Третя особливість історії – вивчення нею суспільства, суспільної людини в її розвитку – не як стан, а як процес певних змін, етапів, форм розвитку. Конкретна історія цього процесу, зміни людини і суспільства в цілому є важливим завданням історичної науки [177, с.3-4].

Історія – це учитель, збагачений тисячолітнім досвідом людства. Знаючи закономірності й особливості історичного поступу, можна уникнути безлічі помилок і спрогнозувати майбутнє. Варто згадати роздуми історика

В. Ключевського про роль “*magistra vitae*” в суспільстві. Він писав: “...Історія вчить навіть тих, хто в неї не вчиться; вона їх провчає за невігластво і зневагу” [103, с.17]. У своєму визначенні предмету історії дослідник зазначав: “Предмет історії – те у минулому, що ми проходили, як спадщину, урок, незакінчений процес, як вічний закон. Вивчаючи дідів, дізнаємось про онуків, тобто вивчаючи предків, пізнаємо самих себе. Без знання історії ми повинні визнати себе випадковостями, які не знають, як і навіщо прийшли у світ, як і для чого в ньому живемо, як і до чого повинні прагнути” [104]. Ще в 30-ті рр. ХХ століття іспанський філософ Х. Ортега-і-Гассет писав: “Історична наука конче потрібна для збереження і продовження зрілої цивілізації не тому, щоб вона давала готові рішення для нових конфліктів, – життя ніколи не повторюється і вимагає завжди нових рішень, – а тому, що вона охороняє нас від повторення помилок минулого, якщо людина або країна здійснила великий шлях і опинилася в складному становищі, до того ж втрачає пам'ять і не може використати досвід минулого, тоді справи погані” [182, с.271].

Історія як наука розрізняється у широкому та вузькому розумінні. Вона охоплює різні аспекти суспільного життя і може включати в себе опис зовнішніх чинників та умов історичного процесу, які так чи інакше впливають на події, що мають місце у житті суспільства. В даному випадку, рамки історичних досліджень здаються безмежними, але, разом з тим, у більш вузькому сенсі історія як наука обов'язково зосереджується на діяльності людей, на суспільних відносинах, їх природі, еволюції, змінах і тих подіях, які зумовили ці зміни або виявилися їх наслідком.

Місце і роль історичної науки в суспільстві визначаються її функціями. Вітчизняні дослідники виокремлюють різні соціальні функції історії, зокрема дослідниця Г. Горак вважає, що історичній науці характерні світоглядна, ідеологічна та практична функції [49]. В. Огнев'юк, П. Кравченко виділяють гносеологічну, культуротворчу та світоглядно-виховну функції історичної науки та освіти [177, с.54].

На нашу думку, сьогодні доцільно вести мову, насамперед, про пізнавально-освітню, світоглядну, виховну, прагматично-практичну функції історичної науки, можливості використання історичного досвіду сьогодні, а також моделювання його проявів у майбутньому.

Зазначимо, що як самостійна галузь знання, тим більше наукового, історія не розглядалась довгий час. Не мала вона свого предмету в період Античності, Середніх віків, Відродження і навіть в епоху Просвітництва. Незважаючи на велике розповсюдження історичних знань, наявність історичних досліджень і праць, така відсутність предмету пояснюється тим, що історія довгий час була інтегрована у загальну систему знань. В епохи Античності і Середні віки вона існувала і розвивалась разом з міфологією, релігією, теологією, літературою і в якійсь мірі з географією. В епоху Відродження їй дали великий поштовх географічні відкриття, розквіт мистецтва, політичні теорії. В XVII-XVIII століттях історія була пов'язана з політичною теорією, географією, літературою, філософією, культурою. Потреба у виділенні власне наукових знань почала відчуватись в період природничонаукової революції XVII століття. Однак, ще на початку XIX століття продовжувала зберігатись нерозчленованість філософського і наукового знання, з однієї сторони, і самої науки по дисциплінах, з іншої.

Одну з перших спроб визначити місце історії як наукової дисципліни, що має власний предмет, зробив німецький філософ В. Круг у праці “Досвід систематичної енциклопедії знань”. Дослідник розділив науки на філологічні і реальні, реальні – на позитивні (юридичні і богословські) і природничі (історичні і раціональні). В свою чергу, історичні науки ділилися на географічні (місце) і суто історичні (час) дисципліни.

В кінці XIX століття французький філософ А. Навіль розділив всі науки на три групи: “Теорематика” – “науки про межі можливого або про закони” (математика, фізика, хімія, біологія, психологія, соціологія); “Історія” – “науки про реалізовані можливості або факти” (астрономія, геологія, ботаніка, зоологія, мінералогія, історія людства); “Каноніка” – “наука про

можливості, реалізація яких була б благом, або про ідеальні правила поведінки” (мораль, теорія мистецтв, право, медицина, педагогіка).

На сучасному етапі історія вивчається як наука про розвиток людського суспільства у всьому його різноманітті. Оскільки історія суспільства представляє собою сукупність конкретних і багатоманітних дій та вчинків окремих людей, людських співтовариств, що знаходяться у певному взаємозв’язку, предметом вивчення історії є діяльність і дії людей, вся сукупність відносин в суспільстві.

Історик В. Ключевський так писав про історію як науку: “Мовою науки слово “історія” вживається у двоякому сенсі: 1) як рух у часі, процес; і 2) як пізнання процесу. Тому все, що здійснюється у часі, має свою історію. Змістом історії, як окремої науки, спеціальної галузі наукового знання, слугує історичний процес, тобто хід, умови й успіхи людського співіснування або життя людства в його розвитку і результатах ” [103, с.14].

У зв’язку з тим, що змістом історичної науки є історичний процес, що розкривається в різноманітних явищах людського життя, відповідно, історія – наука багатогалузева, вона складається з цілої низки самостійних галузей історичного знання, а саме: політична історія, громадянська історія, історія господарства, історія культури, військова історія, історія держави і права та ін. Історична наука поділяється за обсягом вивчення об’єкта: історію світу в цілому (всесвітня або загальна історія); історію світових цивілізацій; історію континентів (історія країн Європи та Америки, історія країн Азії та Африки та ін.); історію окремих країн і народів (Історія України, Канади, Китаю та ін.). На сьогодні також склася низка допоміжних історичних дисциплін, що розробляють загальні питання методики і техніки історичних досліджень. Серед них: палеографія, нумізматика, топоніміка, історіографія, історичне краєзнавство, історична географія та ін.

Історія, як наука конкретна, яка потребує точного знання хронології, фактів, подій, пов’язана з іншими гуманітарними і соціальними науками. Взаємопроникнення і взаємозбагачення соціальних наук, так звана

міждисциплінарність, – явище характерне для початку ХХІ століття. Воно зумовлене розмежуванням соціальних наук, їх виділенням в самостійні галузі знання, внаслідок чого процес розподілу праці і спеціалізації супроводжується поглибленням взаємозв'язків між ними.

У порівнянні з іншими гуманітарними і соціальними науками, що вивчають певні сторони суспільного життя, історія вирізняється тим, що предметом її пізнання є вся сукупність життя суспільства протягом всього історичного процесу. Історичні науки, відтворюючи історичні явища, розкриваючи їх об'єктивні закономірності, утворюють цілісну картину світу і сприяють формуванню світоглядних принципів взаємодії існуючих поколінь з історичною минулою дійсністю.

Разом з тим, багато проблем минулого і сучасності, якими займаються політологи, економісти, соціологи, етнологи та інші фахівці гуманітарно-соціального циклу, можуть бути вирішені тільки на основі історичного підходу та історичного аналізу, на основі роботи, виконаної істориками, тому що тільки збір, систематизація й узагальнення величезного фактичного матеріалу дозволяє побачити і зрозуміти тенденції суспільного розвитку [94; 274; 275].

У нашому дисертаційному дослідженні вважаємо за необхідне зупинитися на питанні формування історичної свідомості, безпосередньою предметною галуззю становлення якої і всіх, без винятку її елементів й складових, є історична освіта.

Дослідженню історичної свідомості присвячені наукові праці таких зарубіжних і вітчизняних вчених як Й.-Г. Гердер, Є. Гібон, Л. Ранке, О. Шпенглер, М. Вебер, Б. Рассел, К. Поппер, Р. Колінгвуд, К. Ясперс, П. Сорокін, М. Блок та інших.

В останні роки значний внесок у розробку проблеми історичної свідомості зробили І. Бойченко, В. Кремень, М. Мокляк, І. Надольний, В. Табачковський, В. Ткаченко, В. Шинкарук, Т. Ящук та інші. В роботах істориків, філософів, соціологів історична свідомість розглядається не лише

як відображення історичної реальності, а як більш-менш самостійний феномен, який, з одного боку, відтворює історичну дійсність, з другого – є її спонукальним чинником, який існує апіорним стосовно дійсності чином [128, с.552].

І. Надольний доводить, що “історична свідомість – це сукупність міфологічних, фольклорних, історико-художніх наукових цінностей, кількість і зміст яких відповідають системі духовної діяльності суспільства в історичному поступі” [219, с.181].

Своєю чергою, історична свідомість є невід’ємною складовою частиною суспільної свідомості. Історія органічно присутня в свідомості суспільства. В своїх сутнісних компонентах вона базується на даних історії, оскільки кожне суспільство усвідомлює себе лише розуміючи власне минуле і своє місце у загальному процесі розвитку людства [93, с.97-98].

Згідно з думкою В. Лобаса, у процесі аналізу будь-якої з проблем необхідно виходити з того, що світогляд відображає буття суспільства як безперервне, що прямує від минулого через теперішнє до майбутнього. Тобто воно виступає у якості сутнісного моменту історичної свідомості, водночас історична свідомість, зі свого боку, є складовою частиною світогляду [158, с.133].

Історична свідомість має складну структуру й існує у двох головних формах: буденно практичній (відчуття, сприйняття, уявлення, емоції, традиції тощо) і науковій (ідеї, концепції, погляди, сформовані історичною наукою та освітою). Ці форми тісно пов’язані одна з одною. Наукові історичні знання поза будь-яким сумнівом містяться як у першій, так і в другій з них. Однак, буденно-практичний рівень, це все ж, переважно, емоції, уявлення, суб’єктивне розуміння й оцінка минулого. Тоді як наука, хоча її теж не можна розглядати в позаемоційно-суб’єктивному просторі, це теорія, тобто доведене, вивірене, обґрунтоване знання. І якщо суспільство ставить за мету досягнення цивілізованого способу життя, воно має орієнтуватись,

насамперед, на науку і в цьому контексті на наукову історичну свідомість, як одну з важливих складових теоретичного підґрунтя соціальної практики.

Можна виділити три рівні, на яких відбувається спілкування особистості з історією і які відповідають певним ступеням історичної свідомості. Елементарною формою історичної свідомості, яка властива кожній людині незалежно від її освіти і виховання, є розпливчасті, емоційно забарвлені спогади минулого, отримані завдяки спілкуванню з історичними пам'ятками, символами і художньою літературою, кінематографом і театром, а також власний життєвий досвід. Цей рівень історичної свідомості не містить в собі систематичні знання про історичні процеси. Історичні уявлення, що утворюють його – хаотичні, уривчасті, як правило, суб'єктивні.

Другий ступень історичної свідомості складають, власне, історичні знання, які утворюють у своїй сукупності систему уявлень про минуле. Ці уявлення засновані на більш-менш повному володінні знаннями про окремі важливі історичні події. І лише на третьому, вищому рівні історичної свідомості, відбувається усестороннє теоретичне осмислення минулого. Історичний досвід трансформується в науковий світогляд, який відтворює образ історії – наукове уявлення про природу і рушійні сили розвитку людського суспільства, складність і суперечливість історичного процесу, роль у ньому окремих особистостей, багатогранність політичних, культурних та економічних контактів із сусідніми народами. І, саме, сформована світоглядна культура на даному рівні історичної свідомості спонукає особистість, а в нашому випадку – майбутнього вчителя історії – до самостійного мислення, творчого, можливо, навіть критичного підходу, бо лише ці якості сприяють формуванню власної думки, усвідомленню громадянської позиції – тих складових, які є неодмінними рисами члена громадянського суспільства.

Всі рівні історичної свідомості базуються на певному обсязі історичних знань, що формуються історичною наукою. Чим вищим є рівень історичної свідомості, тим більш значущою є роль історичної науки в її формуванні.

Формування історичної свідомості молоді – одне з найбільш складних завдань, яке стоїть перед українським суспільством на сучасному етапі. І це не випадково. Молодь є органічною складовою людського загалу країни і, як специфічна соціокультурна та професійно-кваліфікаційна спільнота, представляє собою найбільш мобільну й енергійну частину суспільства. Специфіка молоді як суб'єкта діяльності і свідомості полягає в тому, що незважаючи на соціальний досвід поколінь, спадкоємність культурно-історичного процесу вона починає все з початку. А це означає, що молодь, як покоління що вступає у життя, не може апріорно виходити з принципів, які підготовлені старшим поколінням, вона повинна знову пережити і переосмислити, сама собі довести й обрати свої принципи, свої світоглядні орієнтири [39, с.15].

Зазначене вище дає нам підстави стверджувати, що історична свідомість сучасної української молоді формується під впливом ряду наступних факторів: спосіб життя, характер і спрямованість соціально-економічних, політичних та соціокультурних процесів, які розгортаються в Україні; українська культурно-історична традиція; процес виховання, який розпочинається з дошкільного віку і продовжується до досягнення зрілості; освіта, яка надає процесу формування історичної свідомості системність, цілеспрямованість, наукову обумовленість і обґрунтованість.

Зазначимо, що вивчення і викладання історичних дисциплін в сучасних умовах ускладнюється через низку обставин. По-перше, процес переосмислення минулого в нашій країні відбувається за умов зміни суспільно-економічного і політичного устроїв, за умов формування нових моральних і світоглядних цінностей. У зв'язку з цим, історія перетворилась на поле політичної боротьби, де стикаються не лише науково-обґрунтована критика, але й політизовані точки зору. По-друге, історія завжди була тісно пов'язана з політикою, тому сьогодні стикаємось з упередженістю і суб'єктивізмом в оцінках історичних подій, особливо радянського періоду. По-третє, рівень історичної підготовки, загальної політичної і світоглядної

культури молоді не створює сприятливих умов для глибокого критичного осмислення і сприйняття всієї складності і суперечливості історичного процесу.

За цих умов одним з основних напрямів удосконалення історичної освіти є підвищення виховного потенціалу історичних дисциплін, світоглядне спрямування їх вивчення.

Головною функцією історичної науки є становлення нової людини з високими моральними якостями, сформованою світоглядною культурою, її духовне вдосконалення, підвищення культури й етики людських відносин. Історичне знання надає майбутнім спеціалістам знання про суспільство, людину, допомагає розкрити свою індивідуальність. Чим вищий рівень історичної культури молодої людини, тим легше вона адаптується до соціальних умов, особливо це стосується перехідних періодів, періодів кардинальних змін економічних, політичних і соціокультурних обставин.

Виходячи з важливості світоглядних передумов погляду на історію, підкреслимо, що світогляд є результатом духовно-практичного освоєння дійсності суб'єктом, який намагається зрозуміти світ як цілісність і виокремити своє місце в ньому. Світогляд відбиває ту соціокультурну ситуацію, в якій перебувають її конкретні носії – окремі особистості, спільноти людей. В ньому втілюється самосвідомість тієї чи іншої історичної епохи. Як продукт самосвідомості окремої епохи, світогляд обов'язково спирається на комплекс переконань про природу світобудови і місце людини в ній. Світ як цілісність потрапляє в “об'єктив” світогляду, але відбивається історично, через ставлення до нього.

Як сфера самореалізації людини, історія зберігається в різноманітних формах духовної культури, стає предметом світоглядного осмислення. “Бути людиною – означає бути невіддільним від історії” [67, с.13]. Статус історії як світоглядної категорії визначається тим, що поза її межами особистість не може усвідомити причетності до свого народу і людства в цілому.

Історія завжди розглядається людиною не просто як об'єктивний процес, що наділений сутнісними характеристиками, вона розглядається в ролі цінності. Маючи завжди історичний характер, цінності змінюються залежно від історичної епохи, від змін та форм людської життєдіяльності, вони наче живуть в динаміці часу, який передбачає наявність минулого і майбутнього. Ці та інші обставини роблять цінності рухливими, регулятивними, відносними. Як приклад, в епоху Київської Русі та у пізньому Середньовіччі на українських теренах традиційно існував інститут ціннісно-орієнтованих людей – Святих – які виступали потужним механізмом, що духовно скріплював усіх жителів країни, всіх представників своєї Вітчизни. Пізніше такими скріплюючими ціннісними уявленнями ставали поняття “край”, “рідна земля”, “Русь-Україна”. Нашому народові завжди була притаманна прив'язаність до рідного краю, а поняття “Рідний край”, “Батьківщина”, “Дім” завжди були ідеалами патріотизму. Така позиція визначала основне місце “крайової” самосвідомості в загальній структурі національної. Але, за часів формування радянського суспільства та за умов русифікації населення, ця структура значно змінилася і деформувалася [235, с.157]. Саме в цьому міститься специфічне буття історії як особливого роду ціннісної предметності. Людина творчо ставиться не тільки до сучасних їй ціннісних форм, але й постійно звертається до минулого, аналізуючи зміст його спадщини, щоб сформувати свій унікальний культурно-історичний світ і створити образ майбутнього. Тому світоглядний погляд на історію, так чи інакше, має аксіологічне забарвлення.

Ситуація, що склалася в державі сьогодні, диктує необхідність переосмислення пріоритетів, з якими особистість підходить до досягнення історичного минулого і сучасності. Це визначає характер діалогу з історичним минулим, яке розглядається сьогодні в рамках кардинальних настанов нового мислення – фундаментальних цінностей збереження життя людини, забезпечення вільного самовдосконалення особистості, розвиток світу культури, неможливого без Істини, Краси і Добра.

Аспект, що характеризує перехід історичного знання на рівень світоглядної культури, дуже важливий. Йдеться про контекст, що передбачає гуманізацію історії, погляд на неї як на арену і результат діяльності суверенної творчої особистості. "... Суб'єктом діяльності, з якої утворюються історичні події, є дійсна, жива, конкретна людина" [227, с.58]. Кожний персонаж історії вносить свою, власну частку до здобутку загального процесу, де важливі не лише реалізовані можливості, а й ті, що через певні причини не були реалізовані. Адже, врахування цих останніх не менш істотне для розуміння внутрішніх рухів розвитку суспільної думки й з'ясування сенсу, якого набувають події минулого для нашого сучасного буття [62, с.16].

Завдяки своїй багатовимірності світоглядна культура сучасного українського суспільства найбільш повно відображає національні інтереси, ідею державності, незалежності України, створюючи платформу для патріотичного виховання студентів. Сьогодні цілком наочною стала необхідність виховання майбутніх вчителів у дусі національної самосвідомості, яка в сучасних умовах трансформації українського суспільства є критерієм зрілості їх світоглядної культури. Адже, національна свідомість, сформована на гуманістичних засадах розвиненої світоглядної культури, не призводить до національного екстремізму, а, навпаки, завжди виявляється засобом єднання етнічних і загальнолюдських цінностей.

З огляду на це, світоглядна культура покликана бути основою становлення громадянськості студентів, яка передбачає єдність моральної, правової і політичної культур. Громадянськість є насамперед світоглядно-психологічним станом особистості, яка відчуває себе громадянином своєї держави, лояльно ставиться до наявних у ній соціальних інститутів, функціонуючих законів. Така особистість є громадянином не тільки формально, але й реально, за станом морально-психологічних характеристик. Тому громадянськість не надається, а виховується. І долучитися до її виховання повинен і викладач, який має підготувати студента до життя в демократичній правовій державі, в громадянському суспільстві, і сам студент, котрий

готується стати дійсним громадянином своєї країни. Для цього “потрібна самовіддана, копітка праця, праця не через страх, а на совість, коли сумління – норма, патріотичний обов’язок. Патріотами, як і солдатами, не народжуються, ними стають, якщо живуть одним життям зі своєю Землею, – школою, селом, містом, державою” [180, с.6].

На основі викладеного можна зробити такий висновок: історична наука відіграє важливу виховну і світоглядну роль у навчально-виховному процесі вищого навчального закладу. Історична освіта озброює особистість науковими знаннями, формує наукову картину світу, фундаментальні цінності й орієнтації. Історична освіта – це виховання особистості, становлення її внутрішнього духовного світу, людського ставлення до дійсності, це утвердження пріоритету особистості, демократичних свобод, прогресивних орієнтацій. Історичні знання, що стали елементом, невід’ємною органічною частиною світоглядної культури майбутнього вчителя, виконують роль певного орієнтира для неї в її стосунках з навколишньою дійсністю, в упорядкуванні й організації цих стосунків, у розумінні їхнього значення.

На нашу думку, у межах даного дисертаційного дослідження процес формування світоглядної культури майбутніх учителів історії доцільно будувати за допомогою фахових дисциплін “Історія України” (період XVII-XVIII століття) і “Охорона та збереження пам’яток історії та культури”.

Висновки до першого розділу

Нині перед сучасною педагогічною теорією й практикою постала проблема формування у майбутніх учителів історії світоглядної культури. У контексті нашого дослідження під поняттям “світоглядна культура” особистості розуміємо складний, поліфункціональний феномен, що охоплює повний змістовий спектр світоглядних і культурологічних аспектів ставлення людини до світу і виявляється у всіх особистісних сферах – когнітивній, емоційно-ціннісній, мотиваційній, саморегулятивній, діяльнісній. Вона є результатом

духовно-практичного освоєння світу, який передбачає системну організацію внутрішнього світу особистістю, процес діяльного освоєння нею природного та соціального середовища, розвиток і реалізацію сутнісних творчих сил і здібностей на всіх рівнях організації і самовияву соціального.

Факторами становлення світоглядної культури особистості в умовах фахової підготовки є: система ціннісних орієнтацій, світоглядних переконань, ідеалів і принципів, які скеровують соціальну, професійну, творчу, інтелектуальну та вольову активність людини у процесі світоглядного самовизначення і саморозвитку, що утворює світоглядну самосвідомість особистості; моральні ідеали, соціальні норми, патріотичні цінності, взаємопов'язані із загальною культурою, знанням, практикою виховання і навчання, що формують духовно-культурну спадщину українського суспільства; соціально-економічні, соціокультурні, історичні умови життєдіяльності суспільства, що відображаються у світоглядній свідомості і перетворюються у соціальні вимоги до моральності і професійної діяльності фахівця.

Нами виокремлені такі функції світоглядної культури особистості: гносеологічна або пізнавальна, регулятивна, ціннісно-орієнтовна, інформаційна, інтегруюча, творчо-перетворювальна, організаційно-діяльнісна, прогностична, нормативно-оцінювальна, узагальнено-систематизуюча, духовно і соціально спрямовуюча.

Показниками, що виявляють рівень світоглядної культури особистості у процесі фахової підготовки є: науковий і практичний характер знань та уявлень людини про світ, суспільство, інших людей і саму себе; особистісна світоглядна орієнтація на соціальні норми і духовно-патріотичні ідеали суспільства, ціннісне відношення людини до оточуючої дійсності, стратегії власного життя і професійної діяльності; інтеграція світоглядних якостей особистості, що виявляють громадянську позицію і соціальну спрямованість, моральну основу поведінки і професійної діяльності людини.

Фахова підготовка майбутнього учителя історії розглядається нами як: складник професійної підготовки педагога; цілісний процес історичної підготовки особистості, що криється в реалізації теоретичної й методичної готовності до перетворювальної предметної діяльності і впливає з мозаїчності структури діалектичного розвитку наукового пізнання. Вона передбачає оволодіння студентами комплексом спеціальних знань із дисциплін предметно-фахового циклу і має бути спрямована на поглиблення та інтеграцію загально-філософських, психолого-педагогічних і спеціальних історичних знань; створення спеціальних умов для формування сучасного учителя – просвітителя, спеціаліста широкого гуманітарного профілю, і з цією метою – на оволодіння цілісною системою філософських, моральних, історико-педагогічних позицій.

Історична наука, як важлива і незамінна основа змісту освіти майбутніх учителів, розуміється нами як основа духовної зрілості людини, її світогляду і культури. До функцій історичної науки ми відносимо: пізнавально-освітню, світоглядну, виховну, прагматично-практичну, можливості використання історичного досвіду сьогодні, а також моделювання його проявів у майбутньому.

Основні положення, що представлені в даному розділі, опубліковані у працях автора [53; 54; 58; 59; 60; 61].

РОЗДІЛ 2

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ОРГАНІЗАЦІЙНО-МЕТОДИЧНИХ УМОВ ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ІСТОРІЇ В ПРОЦЕСІ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ

2.1. Структурно-критеріальний підхід до світоглядної культури майбутніх учителів історії

У контексті формування світоглядної культури майбутніх учителів історії важливого значення набуває проблема визначення структури, критеріїв і рівнів сформованості цього складного поняття.

Аналіз психолого-педагогічної літератури свідчить про те, що до розуміння структури світоглядної культури особистості науковці підходять по-різному. Більшість із дослідників (Р. Арцишевський, А. Бальсис, В. Горинь, В. Іванов, Н. Соболева) структурними компонентами даного поняття визначають комплекс знань, метод мислення, світоглядні цінності та світоглядну активність. Зокрема, О. Шаповал у своєму дисертаційному дослідженні зазначає пізнавальний, оцінно-ціннісний і діяльнісний компоненти [254, с.12]. Ми вважаємо, що в цій структурі не вистачає емоційного компоненту, як важливого для формування емоційної сприйнятливості світоглядних ідей та принципів.

На думку російської дослідниці Г. Позізейко, компонентами психологічної структури світоглядної культури особистості можна виділити діяльнісно-продуктивний, когнітивний, поведінково-вольовий, мотиваційно-смысловий, емоційно-ціннісний компоненти [192, с.12].

С. Дорогань, досліджуючи проблему формування світоглядної культури майбутнього учителя, її структуру подає як поєднання раціонального, чуттєвого і вольового компонентів [75, с.10].

Інший погляд на зміст світоглядної культури особистості має С. Смікал й переконана, що до структурних одиниць досліджуваного поняття входять світоглядна інформованість та світоглядна діяльність [216, с.13].

Згідно з державними вимогами до майбутніх учителів історії, враховуючи орієнтацію на світові стандарти в освіті і потреби розбудови національної школи, фахівець повинен мати високу професійну і спеціальну підготовку, широку ерудицію і загальну культуру, розвинену національну свідомість, визначену громадську і моральну позицію. Широка і фундаментальна науково-теоретична підготовка необхідна для розв'язання педагогічних, психологічних, науково-методичних, виховних і організаційно-управлінських завдань, повинна поєднуватися з відповідною практичною підготовкою. Досконало володіючи своїм фахом, майбутній учитель повинен виробити в собі потребу на постійне поповнення своїх знань та розширення культурних навичок, вміти у практичній діяльності застосовувати принципи наукової організації праці, володіти сучасними методами організації соціальної роботи.

Враховуючи викладене і на підставі проведеного психолого-педагогічного аналізу світоглядної культури особистості, ми вважаємо, що до структурно-компонентного складу світоглядної культури майбутнього учителя історії мають входити такі компоненти (рис. 2.1.)

Рис. 2.1 Структурні компоненти світоглядної культури особистості майбутнього учителя історії

Когнітивний компонент структури світоглядної культури майбутнього учителя історії характеризується рівнем світорозуміння особистості, який визначається системним і науковим формуванням загальних і спеціальних фахових знань, розумінням культурно-історичних наукових цінностей. До показників цього компоненту відносимо здібність майбутніх вчителів до актуалізації й адекватного застосування отриманих знань у освітній професійній сфері, їх компетентний аналіз та оцінку з точки зору духовного і практичного значення.

Функціонування когнітивної сфери світоглядної культури відбувається у процесах активної розумової діяльності – аналітичних, синтетичних, діалектичних формах пізнання, у рефлексивному віддзеркаленні світоглядної інформації, її взаємозв'язку з побудовою сьогодення і майбутнього. Разом з тим, у змісті даного компоненту важливою є позитивна і активна позиція студентів, їх пізнавальна самостійність щодо вироблення ціннісно-усвідомлених поглядів і особистісних переконань в істинності тих чи інших світоглядних тверджень. Це формує світоглядне усвідомлення отриманих наукових знань, розвиває загальну ерудицію, здібність до аргументації ціннісних суджень й узагальнень, їх використання на практиці, завдяки чому виникає науково-теоретична світоглядна готовність майбутнього учителя історії до усвідомленого і самостійного оволодіння науковими знаннями та застосування їх у професійній і соціальній діяльності.

Емоційно-ціннісний компонент в структурі світоглядної культури особистості майбутнього учителя історії виявляє міру духовно-моральної зрілості фахівців. Зміст даного компоненту визначає засоби морального вдосконалення, духовного наповнення життя особистості й утворює духовно-ціннісну основу світоглядної культури. Саме духовне наповнення емоційно-ціннісної сфери дозволяє зрозуміти ціннісне ядро світоглядної культури особистості, яке конкретизується у світоглядних орієнтаціях і цінностях майбутніх учителів.

Основою для їх формування визначається система соціальних норм, моральних ідеалів та духовних цінностей, що сформувались історично і містяться у зразках матеріальної й духовної культури суспільства. Це обумовлює, по-перше, соціально усвідомлене розуміння студентами взаємозв'язку національних історико-культурних цінностей із загальнолюдськими і прийняття моральних уроків та прикладів історії. По-друге, високе ціннісне ставлення майбутніх учителів історії до таких важливих мотивів освітньої діяльності, як формування духовної потреби у охороні і збереженні національних пам'яток історії та культури й усвідомлення особистого покликання до цього.

Відповідно, змістовний бік світоглядної спрямованості особистості пов'язаний зі світоглядними орієнтаціями майбутнього учителя історії. Це забезпечується формуванням системи світоглядного ставлення (зацікавленого, нейтрального, позитивного, негативного) до вітчизняної і всесвітньої історії, майбутньої професійної діяльності і свого місця в ній. Тому, важливими компонентами емоційної сфери, що свідчать про духовну зрілість спеціаліста, є відчуття духовної єдності та особистої причетності до світу, Батьківщини, історії свого народу, позитивне сприйняття історичного минулого своєї країни та віра у власні сили і творчі починання, які свідчать про оптимістичне самосприйняття особистості. Це виступає основою для формування у майбутній освітній діяльності особистісних позитивних світоглядних ідеалів, відчуття студентами, майбутніми учителями історії, емоційного задоволення від наявності у них світоглядної орієнтації на національну самоідентифікацію, вітчизняні цінності і патріотичного підґрунтя самовиховання особистості.

Важливою складовою світоглядної культури майбутнього учителя історії є мотиваційний компонент. Його функція пов'язана з процесами соціального, морального, світоглядного усвідомлення студентами історичних факультетів загальнонаукових і спеціальних історичних знань, відповідального вибору ними особистої поведінки. Виходячи з того, що мотив – це “спонукання до діяльності, пов'язане із задоволенням потреб суб'єкта; сукупність зовнішніх чи

внутрішніх умов, що викликають активність суб'єкта і визначають її спрямованість” [199, с.219-220], мотиваційний компонент дає можливість майбутньому учителеві також усвідомити значущість виконання певного виду діяльності, зокрема, праці в умовах становлення нової системи освіти, сформуванню позитивного ставлення до неї, бажання та потребу її здійснювати. Цей компонент виявляє зміст світоглядної спрямованості особистості, в результаті чого в складі мотиваційної сфери майбутнього учителя історії особливе місце належить особистим духовним мотивам (моральним, творчим, естетичним та ін.), мотивам діяльності і взаємодії в сучасному суспільстві.

Особисті принципи професійної етики, духовного самовдосконалення, соціальної відповідальності формуються на основі усвідомлення майбутнім фахівцем моральних норм і принципів моральної поведінки в суспільстві. Тому у складі світоглядної культури майбутнього учителя історії мотиваційний компонент позиціонується як основа соціокультурного функціонування і зазначає рівень соціальної компетентності спеціаліста освітньої сфери.

Наступний компонент світоглядної культури майбутнього учителя історії – саморегулятивний. Суть його полягає в тому, що він включає в себе здатність фахівця освітньої сфери до усвідомленої і відповідальної постановки життєвих завдань, професійних цілей та особисту активність у їх досягненні засобами самоорганізації і вольової саморегуляції діяльності.

В цих умовах важливою є готовність студента до особистісного саморозвитку шляхом самодіагностики і самопізнання, морального самовдосконалення і професійної самоосвіти, а також здатність майбутнього учителя до адекватної самооцінки своїх професійних та особистих можливостей на основі самоповаги і позитивного самосприйняття. Відповідно, саморозвиток – не тільки фундаментальна здатність людини ставати і бути справді суб'єктом свого життя, трансформувати власну життєдіяльність у предмет практичного перетворення, але й одна з найскладніших форм роботи внутрішнього світу людини, зокрема його перетворення, вироблення власних

позицій і переконань, постановки життєвої мети, пошуку шляхів її реалізації [249].

Таким чином, саморегулятивна готовність в структурі світоглядної культури майбутнього учителя історії, по-перше, обумовлює становлення таких важливих якостей особистості, як наполегливість, ініціативність, цілеспрямованість, організованість у досягненні нею поставленої мети у професійній, комунікативній, духовній та інших видах діяльності. По-друге, вона виявляє орієнтацію майбутніх фахівців на світоглядне самовизначення, а світоглядні ідеали, переконання, принципи (як ідейний зміст світогляду) закріплює в позицію особистості відносно світоглядного саморозвитку на культурно-історичній основі.

Діяльнісний структурний компонент світоглядної культури майбутнього учителя історії дає можливість визначити рівень творчого світоперетворення, що проявляється у професійній, соціально-творчій діяльності спеціаліста освітньої галузі. До змісту цього компоненту ми включаємо ціннісне ставлення майбутнього фахівця до обраної професії і розуміння перспектив розвитку цієї професійної сфери, прагнення реалізувати в ній свої творчі здібності.

Складовими діяльнісного компоненту також є володіння майбутніми спеціалістами професійними уміннями і знаннями, здатність до планування своєї діяльності в освітній сфері на творчих засадах. Важливою для майбутніх учителів історії є висока організаційна готовність до наукової і просвітницької діяльності, пошуково-дослідної роботи з вивчення культури та історії рідного краю. І, як підсумок, все викладене формує професійну компетентність майбутнього спеціаліста, який, маючи професійний оптимізм і націленість на творче самоствердження, здатний до нестандартних рішень професійних освітніх завдань.

Виходячи з логіки дослідження, розглянемо розроблені нами критерії, що характеризують сформованість світоглядної культури майбутніх учителів історії у процесі фахової підготовки (рис. 2.2).

Рис. 2.2 Критерії сформованості світоглядної культури майбутніх учителів історії

Як зазначають автори педагогічних досліджень [192; 193; 216; 254], питання про встановлення критеріїв світоглядної культури особистості майбутнього учителя, враховуючи багатомірність цього поняття, є надзвичайно складним. За визначенням В. Праворотова, А. Меркулова, цей феномен є системною якістю особистості і виміряти його неможливо, хоча він проявляється через комплекс ознак, які можна визначити. Завдання, на думку авторів, полягає в тому, щоб за допомогою суми ознак, які можуть бути безпосередньо встановлені, виявити і кількісно зафіксувати якісну визначеність поняття, що стоїть за сумою цих ознак, тобто те, що ми називаємо інтегральною якістю світоглядної культури майбутнього учителя [193].

Представимо зміст критеріїв, що характеризують сформованість світоглядної культури майбутніх учителів історії у процесі фахової підготовки.

Критерій науково-теоретичної готовності майбутнього учителя історії до усвідомленого і самостійного оволодіння науковими знаннями та застосування їх у професійній педагогічній діяльності виявляє наявність і свідоме засвоєння студентами світоглядних знань, зокрема, знань про суспільство, людину, світ, історичні явища, події, процеси, тенденції та закономірності. Майбутній учитель історії повинен мати знання з методичних основ та категорій педагогіки, змісту й організації освіти та виховання; основних напрямів і

перспектив оновлення і розвитку національної освіти і педагогічної науки, засобів і способів збору і систематизації, узагальнення і використання інформації, проведення дослідницької та методичної роботи за фахом, підготовки інформаційних і науково-методичних матеріалів; основних психологічних понять, закономірностей психологічного та фізичного розвитку дітей, що навчаються у загальноосвітніх закладах.

Цей критерій передбачає діалектичне і гнучке світорозуміння, аналітико-синтетичні способи мислення, наявність умінь і навичок для пояснення світоглядної сутності явищ та процесів. До них можна віднести вивчення й аналіз передового педагогічного досвіду навчання і виховання дітей, аналіз поведінки та результатів діяльності учнів, психолого-педагогічних рекомендацій з питань навчання і виховання.

Разом з тим, науково-теоретична готовність представлена здатністю майбутніх фахівців застосовувати різні наукові методи пізнання навколишньої дійсності; робити аргументовані судження й оцінки; критичний та творчий історичний аналіз; історичне прогнозування та інтерпретацію історичних фактів; обирати форми, засоби та методи навчання і виховання в кожній конкретній педагогічній ситуації; відбирати зі свого досвіду найбільш вдалі методи впливу на учня з метою перенесення їх у нові педагогічні ситуації.

Критерій духовно-моральної зрілості визначає світосприйняття майбутнього учителя історії. До цього критерію ми відносимо ціннісні орієнтації на ідеали та традиції українського народу, духовні потреби особистості, прагнення до морального вдосконалення особистості. Важливими показниками цього критерію виступають духовно-моральні почуття майбутнього учителя (причетності, оптимізму, альтруїзму), творча відповідальна самореалізація у діяльності та спілкуванні. Сформованість цього критерію у вчителя історії дозволяє йому здійснювати становлення національної свідомості учнів, забезпечувати їх духовний розвиток, орієнтацію на загальнолюдські цінності, реалізовувати завдання морального, трудового, естетичного і правового виховання.

Критерій соціальної компетентності характеризує світовідношення майбутнього спеціаліста освітньої галузі. Проявами цього компоненту виступають: установка особистості на моральні норми суспільства, світоглядна спрямованість особистої позиції, прояви соціально-відповідальної поведінки, здатність до толерантної взаємодії, мотивація використання набутих знань (зовнішня чи внутрішня), розуміння свідомої спрямованості власних світоглядних знань. Сформованість критерію соціальної компетентності забезпечує бачення, аналіз і попередження майбутнім учителем історії конфліктних ситуацій між учнями і вчителями, учнями та їх батьками, батьками та учителями; бачення й оцінювання мотивів поведінки учнів на уроках та у позакласній роботі; оперування методами психопрофілактичної роботи, спрямованої на створення сприятливого психологічного клімату в освітньо-виховному закладі.

Готовність до саморегуляції, як критерій сформованості світоглядної культури майбутнього учителя історії, передбачає самовідношення особистості. Він представлений вольовою саморегуляцією поведінки студента, вимогливістю до себе, здатністю до самопізнання й самоосвіти, переконаністю у необхідності самовдосконалення. Готовності до саморегуляції властиві також самостійність майбутнього фахівця у прийнятті рішень, цілеспрямованість дій особистості, національна, професійна, соціокультурна самоідентифікація. Важливим є аналіз вчителем власної поведінки і результатів своєї діяльності щодо навчання і виховання.

Останнім критерієм є професійна компетентність майбутнього учителя. Вона виявляє наявність системності у оволодінні професійними знаннями і вміннями, здібності цілісно планувати і вирішувати професійні і соціальні завдання. Важливим в даному критерії є відповідальне світоперетворення за допомогою обраної професійної діяльності, адекватна оцінка власної педагогічної творчості.

Зазначимо, що професійна компетентність – це не тільки професійні знання, навички й досвід, але і ставлення до освітньої діяльності, визначені

(позитивні) схильності, інтереси й особистісні якості для забезпечення необхідного результату на конкретному робочому місці. Компетентність – це реальна здатність досягнення майбутнім учителем мети чи результату педагогічної діяльності [71, с.96]. Сформованість в процесі фахової підготовки критерію професійної компетентності забезпечує організацію учителем історії діяльності учнів на уроці й позакласній роботі з урахуванням специфіки навчально-виховного закладу; правильно, з точки зору педагогічної доцільності, розподіляти ресурси учнів, вчителів і батьків для досягнення освітньо-виховної мети; проектування результатів навчання та виховання дітей, розвитку особистості та колективу учнів в умовах функціонування спеціальних закладів освіти.

Таким чином, в умовах фахової підготовки у вищому навчальному закладі саме з позицій науково-теоретичної, саморегулятивної готовності світоглядна культура особистості характеризує майбутніх учителів історії. Це виявляється у ціннісних переконаннях і принципах, аргументованих самотійних поглядах на життя, науковому, ціннісно-усвідомленому, практичному характері світоглядних знань і уявлень особистості. А також, в готовності дотримуватись сформованих світоглядних позицій у процесі активної побудови особистої і професійної життєвої стратегії.

Разом з тим, майбутнього учителя світоглядна культура особистості характеризує з позиції його практичної і соціально усвідомленої готовності до професійної діяльності на основі самореалізації духовних і творчих сил. При цьому, здатність до соціальної взаємодії, її організація зі світоглядних, тобто морально зрілих позицій визначає рівень соціальної компетентності спеціаліста. Професійна і громадянська спрямованість особистої позиції майбутнього учителя утворюється завдяки ціннісному ставленню до обраної професії, людей, що його оточують, історії і національної культури суспільства. Закріплюється зміст світоглядного спрямування особистості у соціально спрямованій освітній діяльності, що інтегрує сформовані світоглядні властивості, якості світовідношення і самовідношення майбутнього вчителя.

Водночас, ступінь духовної і моральної зрілості майбутнього педагога характеризує світоглядна орієнтація особистості на загальнолюдські соціальні норми, духовно-патріотичні ідеали країни й особиста готовність наслідувати їх у своєму житті.

Викладене дає нам підстави зробити висновок про те, що якісні критерії світоглядної культури майбутніх учителів історії набувають в умовах фахової підготовки змістовного наповнення, якісні характеристики й індивідуальний рівень сформованості таких її компонентів, як когнітивний, емоційно-ціннісний, мотиваційний, саморегулятивний, діяльнісний. Відповідно, науково-теоретична готовність, готовність до саморегуляції, духовно-моральна зрілість, соціальна і професійна компетентність особистості дозволяють визначити рівень сформованості світоглядної культури у студентів історичних факультетів. Отже, визначені нами компоненти і критерії є основою педагогічного діагностування проявів рівнів сформованості світоглядної культури майбутніх учителів історії в процесі фахової підготовки.

Відповідно до розроблених критеріїв визначаємо рівні: високий, середній, низький та показники рівнів становлення світоглядної культури особистості майбутніх учителів історії (таблиця 2.1).

Таблиця 2.1

**Рівні та показники рівнів сформованості світоглядної культури
майбутніх учителів історії**

Критерії	Рівні	Показники
науково-теоретична готовність	високий	<ul style="list-style-type: none"> - яскраво виражена світоглядна позиція учителя історії; - наукове, системне, глибоке світорозуміння у вивченні культурно-історичного минулого України і світу в цілому; - усвідомлення наступності історичного минулого з сьогоденням і майбутнім суспільства; - сприйняття соціальних норм, принципів, моральних ідеалів у історичних прикладах, фактах, подіях; - яскраво виражені рефлексивні, аналітичні здібності у світоглядному осмисленні засвоєних знань і уявлень; - високий ступінь актуалізації знань, діалектичні способи мислення, прагнення до науково-дослідної, пошукової, пам'яткоохоронної роботи; - відповідність засвоєних знань світоглядним установкам особистості, самостійність у формуванні світоглядних переконань, поглядів, оцінок.

Продовж. табл. 2.1

	середній	<ul style="list-style-type: none"> - недостатньо глибоке та систематизоване, наукове світорозуміння у пізнанні історичного минулого, розуміння закономірностей формування національних цінностей, державності; - достатнє усвідомлення особистісного і соціального значення отриманих знань і своєї ролі у розв'язанні проблем взаємодії людини, історії, суспільства; - світоглядна свідомість, інтелектуальна активність у розробці рефлексивних, аналітичних навичок мислення, реалізація яких має вибіркоковий і ситуативний характер; - достатній рівень володіння професійними вміннями і навичками; - стремління до самостійного формування суджень, поглядів, переконань.
	низький	<ul style="list-style-type: none"> - недостатній ступінь світоглядного усвідомлення знань, що засвоюються; - низький рівень світорозуміння взаємозв'язків і закономірностей історичних фактів, об'єктів, явищ що пізнаються; - фрагментарне, поверхнєве, схематичне сприйняття культурно-історичних цінностей; - низький рівень професійних умінь, аналізу і рефлексії педагогічної діяльності; - низька актуалізація історичних знань.
духовно-моральна зрілість	високий	<ul style="list-style-type: none"> - ціннісно-усвідомлене вивчення історичного матеріалу як духовної цінності суспільства; - активне сприйняття сучасних проблем охорони і збереження пам'яток історії та культури; - присутність особистих мотивів служіння своєму народові; - орієнтація на духовні національні цінності як на світоглядний ідеал задля самовдосконалення особистості; - високий ступінь емоційного задоволення від застосування духовно-національних цінностей у професійній, творчій, науковій, організаційній діяльності; - стійкі прояви високих моральних якостей у особистій, соціальній, комунікативній, професійній взаємодії.
	середній	<ul style="list-style-type: none"> - зацікавленість у вивченні культурно-історичних традицій; - інтерес до актуальних проблем збереження і утримання об'єктів історико-культурної спадщини; - здатність до самовиховання, частковий пошук шляхів самовдосконалення особистості; - присутність мотивів важливості вивчати, пропагувати, розповсюджувати історичну правду і духовні національні цінності у професійній діяльності; - достатній прояв моральних якостей у особистій поведінці, професійній діяльності і спілкуванні з іншими людьми.
	низький	<ul style="list-style-type: none"> - відсутність особистої зацікавленості і системності у вивченні національної культурно-історичної традиції; - низький ступінь зацікавленості актуальними проблемами майбутньої педагогічної діяльності;

Продовж. табл. 2.1

		<ul style="list-style-type: none"> - прагматичні, утилітарні мотиви освітньої діяльності; - відчутна перевага запозичених ціннісних суджень; - слабе вироблення позитивно-ціннісного ставлення до світоглядних ідей і формування особистісних переконань; - формальне сприйняття духовних цінностей, бідність духовних потреб, вузькість ідеалів; - недостатній, ситуативний прояв моральних якостей у особистій поведінці, комунікативних і професійних умовах.
готовність до саморегуляції	високий	<ul style="list-style-type: none"> - високий рівень самопізнання і саморефлексії на основі самодіагностики особистості; - адекватність у самосприйнятті і самооцінці професійних педагогічних можливостей і здібностей; - систематична робота над самовдосконаленням і саморозвитком особистості; - сформована особистісна ціннісна позиція по відношенню до історичного минулого, історичної науки в цілому, педагогічної діяльності; - готовність до відповідального прийняття професійних рішень, вільний вибір важливих, складних завдань, принципів; - висока особистісна активність у самоорганізації і саморегуляції професійної діяльності й соціальної поведінки, здібність до самоконтролю та самокорекції.
	середній	<ul style="list-style-type: none"> - присутнє вміння самодіагностики особистості, здатність до саморефлексії, самопізнання; - достатня сформованість ціннісної позиції по відношенню до майбутньої педагогічної діяльності, здатність до аргументованого обговорення своєї точки зору, особистісна переконаність у важливості обраної професії; - позитивне самосприйняття і здатність до самооцінки своїх професійних педагогічних можливостей; - здатність до самореалізації особистості у професійній діяльності, пошук шляхів самоорганізації, самоконтролю і саморегуляції вчинків, коректування особистості за допомогою інших; - відносно відповідальна постановка і орієнтація на означені професійні цілі і завдання.
	низький	<ul style="list-style-type: none"> - низький рівень самопізнання і саморефлексії, слабка самодіагностика особистості; - неадекватне самосприйняття і самооцінка своїх педагогічних здібностей; - безсистемність особистої позиції по відношенню до майбутньої професійної діяльності, відсутність стійких переконань, безпринциповість; - низькі здібності до планування педагогічної діяльності, неадекватність у постановці цілей, недостатній рівень відповідальності за майбутню професійну діяльність; - саморегуляція має ситуативний характер, пасивність у самовихованні і байдужість у подоланні професійних труднощів.

Продовж. табл. 2.1

соціальна компетентність	високий	<ul style="list-style-type: none"> - формування уміння життєтворчості, окреслення власної життєвої перспективи; - високий ступінь соціального усвідомлення збереження і розповсюдження культурно-історичних цінностей і патріотичних ідеалів для формування світоглядно духовного обличчя сучасної молоді; - глибоке сприйняття духовних національних цінностей у системі загальнолюдських цінностей; - стійке соціокультурне спрямування світоглядної позиції особистості; - стійка відповідальна позиція щодо охорони, збереження, дослідження об'єктів історико-культурної спадщини, організація творчої професійної взаємодії з даної проблеми.
	середній	<ul style="list-style-type: none"> - розуміння соціальних вимог до особистості і діяльності педагога; - сприйняття історико-культурних цінностей як об'єкту майбутньої професійної діяльності; - перевага мотивів соціального обов'язку і позиції особистої відповідальності стосовно майбутньої професійної діяльності; - здатність до виконання соціокультурних функцій в умовах педагогічної діяльності.
	низький	<ul style="list-style-type: none"> - низький ступінь усвідомлення соціальної значущості обраної педагогічної діяльності; - недостатнє ціннісне сприйняття історико-культурних традицій в складі духовної культури суспільства; - вузькоособистісні мотиви освоєння фахових дисциплін, низький ступінь або відсутність особистої відповідальності за охорону, збереження, належне утримання об'єктів історико-культурної спадщини; - відсутність власної соціально-активної життєвої позиції.
професійна компетентність	високий	<ul style="list-style-type: none"> - системне оволодіння професійними знаннями освітньої галузі; - професійний оптимізм, здатність до прогнозування шляхів педагогічної діяльності, професійних результатів; - стійке прагнення стати кваліфікованим спеціалістом, готовність до вдосконалення педагогічної майстерності, самоосвіта; - творчо-пошуковий підхід до вирішення завдань майбутньої професійної діяльності; - організаційна готовність до педагогічної, наукової, пропагандистської та ін. діяльності.
	середній	<ul style="list-style-type: none"> - достатній рівень володіння професійними знаннями, уміннями і навичками; - професійна відповідальність стосовно вивчення, використання, викладання історичного матеріалу; - прагнення стати компетентним спеціалістом у обраній педагогічній професії;

Продовж. табл. 2.1

		<ul style="list-style-type: none"> - готовність до належного виконання професійних обов'язків, здатність до творчості при умові співпраці; - певна готовність до педагогічної, наукової, пошуково-дослідної, охоронної роботи у обраній професійній сфері.
	низький	<ul style="list-style-type: none"> - низький рівень оволодіння професійними знаннями, уміннями і навичками, часткове, фрагментарне застосування їх на практиці; - відсутність стійкої мотивації по відношенню до компетентного освоєння майбутньої професії; - недостатній рівень професійної свідомості, детермінація дій, що виконуються, зовнішніми умовами; - репродуктивність діяльності на основі досвіду, відсутність прагнення професійного зросту; - недостатній рівень організаційних здібностей.

Стає очевидним, що досягнення високого і середнього рівнів світоглядної культури майбутніми учителями історії потребує виділення організаційно-методичних умов та педагогічного проектування моделі формування світоглядної культури в процесі вивчення студентами фахових історичних дисциплін, що і буде представлено далі.

2.2. Обґрунтування організаційно-методичних умов формування світоглядної культури майбутніх учителів історії

Педагогічне спрямування на якісне вдосконалення освітнього процесу з метою розвитку і становлення світоглядної культури майбутніх учителів історії обумовлює необхідність діагностично “вимірювати в однакових одиницях” як означені завдання, так і результати, отримані в умовах застосування комплексу організаційно-методичних заходів, спрямованого на їх вирішення [149, с.8]. Услід за дослідниками І. Лернером, Є. Моносзоном, ми розглядаємо мету формування світоглядної культури майбутніх учителів історії в якості синтетичної моделі навчання у вищому педагогічному навчальному закладі. Виходячи з цього, важливістю набуває забезпечення умов цілісної організації навчально-пізнавальної діяльності зі світоглядно розвивального освоєння студентами фахових історичних дисциплін.

Виходячи із аналізу теоретичних основ педагогічного проектування [149; 160; 205; 259], в організаційно-методичному плані першочерговим завданням є цілепокладання педагогічної діяльності. Реалізується це завдання у побудові системи цілей, що відповідає соціальним вимогам до спеціалістів освітньої галузі, професійним завданням підготовки у вищому навчальному закладі та основним компонентам змісту освіти в умовах вивчення студентами фахових дисциплін.

Разом з тим, формування світоглядної культури майбутніх учителів історії у педагогічному плані відбувається з урахуванням актуальних цілей життєдіяльності студентів, їх духовних потреб, професійних інтересів, ціннісних пріоритетів, соціальних устремлінь в якості світоглядного саморозвитку особистості під час навчання у вищому навчальному закладі. Важливим при цьому є діагностування студентів згідно показників і проявів світоглядної культури особистості з метою вияву її рівня. Саме результати такого діагностування виступають базою для формування цілей і завдань світоглядного розвитку майбутніх учителів в процесі фахової підготовки.

У процесі дослідження ми дійшли висновку, що головним чинником процесу світоглядного розвитку особистості в умовах фахової підготовки є активна світоглядна самосвідомість. Під час становлення світоглядної культури вона формує активну позицію студентів стосовно їх професійного, духовного зросту, спрямовує активність творчої і духовної роботи особистості на шлях світоглядного самоперетворення.

Тому проектування світоглядно розвивального навчання майбутніх вчителів історії має плануватись як предмет значущої і самостійної для студентів діяльності, в якій вони виконують роль ініціаторів і співавторів світоглядного саморозвитку. Підкреслимо, що лише за таких умов зміст навчально-пізнавальної діяльності можна розглядати в якості ціннісної основи для організації шляхів формування світоглядної культури особистості, що реалізуються в самостійній роботі студентів. Означена пізнавально-ціннісна діяльність в психолого-педагогічному плані спрямовується на активізацію

суб'єктної ролі студентів у особистісному саморозвитку, на формування світоглядно ціннісного освітнього середовища.

Згідно з концепцією особистісно орієнтованого й особистісно розвивального навчання [70; 92; 166], окреслені умови підтримки світоглядного становлення особистості забезпечують організаційний вплив на студента, через творчу суб'єкт-суб'єктну взаємодію спрямовуються на організацію самими студентами професійно, соціально, духовно розвивальної діяльності. В результаті чого планування роботи з формування світоглядної культури особистості спрямоване на: змістовну й активну взаємодію викладача і студентів; обмін і взаємодоповнення їх професійно і соціально спрямованих ініціатив; допомогу викладача під час діагностики здібностей і можливостей студентів згідно напрямів світоглядного розвитку особистості.

Виходячи з викладеного, ефективним формування світоглядної культури майбутніх учителів історії в процесі фахової підготовки буде за таких організаційно-методичних умов:

- структурування мети і завдань формування світоглядної культури майбутніх вчителів історії та комплексне проектування навчально-пізнавальної діяльності із освоєння фахових дисциплін;
- визначення світоглядно розвивального інваріанту змісту фахових історичних дисциплін і творчих завдань для їх ціннісного освоєння студентами;
- проектування комплексу освітніх технологій, що забезпечує досягнення мети і завдань розвитку й саморозвитку світоглядної культури майбутніх учителів історії;
- відбір активних форм і методів навчання, проектних завдань, спрямованих на розвиток професійної, інтелектуальної і творчої активності студентів;
- педагогічний контроль і корекція проявів світоглядної культури майбутніх учителів історії згідно розроблених критеріїв.

Відповідно до визначених умов у нашому дослідженні проектування моделі формування світоглядної культури майбутніх учителів історії

визначається як інтегративний вид діяльності. Ми виділяємо у ньому такі структурні компоненти-етапи: цільовий, змістовий, організаційно-діяльнісний, контрольно-регулятивний. Розглянемо зміст цих етапів в системі фахової підготовки майбутніх учителів.

У *цільовий етап* входить конкретизація і структурування мети й завдань формування світоглядної культури майбутніх учителів історії.

Враховуючи структурно-компонентний склад світоглядної культури і розроблені критерії її сформованості, мета формування світоглядної культури майбутніх учителів історії визначається нами у такому формулюванні – підготовка світоглядно свідомого, наділеного духовною і вольовою зрілістю, професійно й соціально компетентного спеціаліста освітньої галузі.

У процесі дослідження з'ясовано [186; 187], що педагогічна мета формування світоглядної культури особистості має соціально-психологічну природу, тому що спрямована на прирощення і динаміку у когнітивній, емоційно-ціннісній, мотиваційній, вольовій, діяльнісній сферах особистості в процесі фахової підготовки.

Однак, констатувати досягнення означеної мети можна лише згідно зовнішніх прикладів соціально спрямованої поведінки і творчої активної навчально-пізнавальної діяльності студентів. Тому виникає необхідність, по-перше, визначити педагогічні завдання освоєння майбутніми учителями фахових історичних дисциплін; по-друге, ідентифікувати результати цього освоєння шляхом зазначення зовнішніх прикмет того, що студенти повинні знати і вміти, виходячи з критеріїв та показників формування світоглядної культури майбутніх учителів історії. Таким чином, мета діагностично перевіряється, а такі процедури як оцінка, самооцінка, діагностика, самодіагностика результатів навчання виконують роль зворотного зв'язку у процесі реалізації завдань світоглядного розвитку студентів і слугує методичним засобом його педагогічної корекції.

Враховуючи викладене, конкретизуємо мету становлення світоглядної культури майбутніх учителів історії за допомогою постановки таких завдань:

- світоглядно свідоме засвоєння майбутніми спеціалістами освітньої галузі фахових історичних знань, системно і науково усвідомлених, ціннісно, соціально й індивідуально значущих;

- формування особистісного, емоційно-ціннісного, позитивного ставлення, почуття особистої причетності і патріотичної гордості у студентів історичних факультетів до національних духовних цінностей, історії, моральних норм і принципів суспільства, світоглядних ідеалів, історико-культурних традицій;

- формування у студентів умінь самоорганізації навчально-пізнавальної діяльності і саморегуляції поведінки, що відбувається на основі позитивного самосприйняття, адекватної самооцінки своїх здібностей, творчого проектування майбутньої освітньої діяльності;

- формування у майбутніх вчителів історії соціальної спрямованості світоглядної позиції, що виявляється у поглядах, ціннісних переконаннях, особистісних світоглядних орієнтаціях на духовні національні ідеали, моральні норми і принципи особистої поведінки;

- розвиток у студентів здатності до самостійного застосування набутих знань, принципів, переконань, професійних умінь і навичок, що досягається у педагогічній практиці, науково-дослідній, пошуковій діяльності.

Змістовий етап педагогічного проектування містить розробку світоглядно розвивального інваріанту пізнавальної діяльності із освоєння студентами історичних факультетів змісту фахових дисциплін.

У зв'язку із сучасною орієнтацією освіти на всебічний розвиток особистості проблема спрямованості навчально-виховного процесу на формування світоглядної культури перетворюється у нагальну соціальну потребу. Спрямованість навчально-виховного процесу на формування світоглядної культури особистості майбутніх учителів історії значною мірою залежить від ефективного використання змісту навчального матеріалу фахових дисциплін. Ми вважаємо, що орієнтацію процесу навчання на сформованість

світоглядної культури студентів можна здійснювати такими основними шляхами:

- аналіз і виявлення можливостей змісту навчального матеріалу фахових предметів у системі підготовки майбутніх учителів історії на предмет світоглядного розвитку студентів;
- розробка навчально-методичного забезпечення фахових історичних дисциплін;
- застосування методичних і дидактичних засобів у складі форм, методів і технологій навчання, способів контролю і діагностики.

Аналіз змісту фахової дисципліни у світоглядному аспекті відповідно до компонентів світоглядної культури майбутнього учителя історії структурується і конкретизується на основі реалізації таких принципів:

- генералізації знань і науковості освоєння студентами пізнавально-ціннісної інформації;
- міжпредметних зв'язків у навчанні;
- практичного спрямування;
- індивідуального підходу у навчанні;
- проблемності викладання;
- історико-культурної спадковості.

Під час проектування світоглядно розвивальної моделі у змістовному плані ми використали дві фахові дисципліни: “Історія України” (період XVII-XVIII століття), “Охорона й збереження пам'яток історії та культури”.

Дисципліна “Історія України” є профілюючою для історичних факультетів і вивчається студентами денної і заочної форм навчання. Предметний зміст цієї дисципліни передбачає викладення явищ, подій, процесів та тенденцій в історії України XVII-XVIII століття, представлення особливостей розвитку трьох компонентів загальнолюдських цінностей на території України цього періоду: етнокультурного, національного та загальноєвропейського.

Розроблена нами дисципліна “Охорона й збереження пам’яток історії та культури” є фаховою, вивчається студентами денної і заочної форм навчання. У системі підготовки майбутніх учителів історії ця дисципліна покликана сприяти оволодінню студентами теоретичними основами охорони і збереження історико-культурної спадщини України, розкриттю сутності, предмета, основних напрямків охоронної роботи у цій галузі, яка спрямована на відродження історичної пам’яті, збереження національних і духовних скарбів.

Ураховуючи можливості змісту означеної фахової дисципліни для світоглядного розвитку майбутніх учителів історії, нами були виділені такі завдання у процесі її вивчення:

- розвиток у студентів здатності до цілісного і системного світосприйняття за рахунок оволодіння майбутніми вчителями теоретичними основами охорони і збереження культурної спадщини України;

- розвиток творчого світорозуміння у студентів на основі вивчення об’єктів культурної спадщини України в соціально-історичному, етнографічному контекстах. Одночасно з цим важливим є розуміння перспектив використання пам’яток історії та культури в суспільному житті, а також захист традиційного характеру середовища в інтересах нинішнього і прийдешніх поколінь;

- формування особистої світоглядної орієнтації на духовно-культурні цінності народу, стимулювання почуття особистої причетності до відродження української культурно-історичної спадщини й усвідомлення національно-культурної самоідентифікації особистості;

- формування у студентів готовності до творчого і відповідального світоперетворення за рахунок реалізації професійно компетентних умінь. В контексті цього, важливим визначається розвиток аналітичних і пошуково-дослідницьких здібностей студентів під час роботи з краєзнавчою літературою, а також застосування теоретичних знань в самостійній діяльності з вивчення, збереження, популяризації об’єктів української культурно-історичної спадщини;

- формування соціально-морального світоусвідомлення у студентів. Для цього необхідним є ціннісно усвідомлене освоєння ними проблеми охорони та збереження об'єктів культурної спадщини України на основі формування широких соціальних і творчих мотивів навчально-пізнавальної діяльності.

Для аналізу і виявлення світоглядних можливостей змісту фахових історичних дисциплін, планомірного і цілеспрямованого формування у студентів компонентів світоглядної культури ми використали методiku С. Сисоєвої щодо виявлення можливостей змісту навчального матеріалу для творчого розвитку учнів [209, с.335-353]. Приклад аналітичної карти для фахової дисципліни “Охорона та збереження пам'яток історії та культури” поданий у таблиці 2.2.

У першій колонці наведені основні теми курсу “Охорона й збереження пам'яток історії та культури”, в колонках 2-6 означені структурні компоненти світоглядної культури майбутнього вчителя історії. Аналізуються можливості змісту кожної теми курсу на предмет розвитку компонентів. Якщо зміст навчального матеріалу певної теми дозволяє ефективно формувати ті чи інші компоненти світоглядної культури, то на перетині теми і відповідного компоненту ставиться позначка. Отже, аналітична карта орієнтації навчального курсу на формування світоглядної культури студентів дає змогу проаналізувати зміст навчального матеріалу конкретної дисципліни для ефективного його використання в процесі світоглядного розвитку особистості майбутніх вчителів історії, проведення цієї роботи цілеспрямовано і систематично. Аналіз змісту навчального предмету показує, які компоненти світоглядної культури можна розвивати при вивченні тієї чи іншої теми. За цієї умови можливість розвитку певного компонента обумовлюється змістом навчального матеріалу конкретної теми.

На підставі такого аналізу виявляються потенціальні можливості, які закладені у змісті певної фахової дисципліни, для формування системного світорозуміння і діалектичних навичок мислення, становлення морального світоосмислення (світоусвідомлення) студентами соціальних цінностей і

почуття особистої відповідальності за їх збереження, акцентуації соціальних норм, моральних принципів, національних історико-культурних цінностей.

Таблиця 2.2

**Аналітична карта світоглядно спрямованого освоєння фахової
історичної дисципліни
“Охорона та збереження пам’яток історії та культури”**

Теми фахової навчальної дисципліни	Структурні компоненти світоглядної культури майбутнього учителя історії				
	когнітивний	мотиваційний	емоційно- ціннісний	саморегулятивний	Діяльнісний
1	2	3	4	5	6
Пам’яткознавство як наукова дисципліна					
Охорона і збереження пам’яток у XVII – поч. XX ст.					
Пам’яткоохоронна діяльність в період Української революції 1917 – 1921 рр.					
Сфера охорони і використання історико-культурної спадщини на Україні в 1919 – 1941 рр.					
Заходи щодо врятування пам’яток культури в Україні за часів Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.)					
Розвиток законодавства про охорону і використання пам’яток культури в повоєнний час (1946 – 1990 рр.)					
Виявлення, вивчення та дослідження об’єктів культурної спадщини в Україні на сучасному етапі					
Забезпечення збереження та використання об’єктів культурної спадщини					
Технічні засоби охорони та відновлення					
Правова охорона об’єктів культурної спадщини в інших країнах					

Це дає змогу коректувати зміст навчальних курсів з метою посилення їх світоглядної ролі. Крім того, такий підхід дає можливість після аналізу світоглядно розвивального потенціалу фахової дисципліни розробити такі творчі і проектні завдання, створити комплекс освітніх технологій, які забезпечують найефективніше використання змісту певної теми для формування когнітивного, мотиваційного, емоційно-ціннісного, саморегулятивного і діяльнісного компонентів світоглядної культури майбутнього учителя історії.

Разом з тим, у процесі формування світоглядної культури важливим є висвітлення міждисциплінарного зв'язку з іншими дисциплінами загальноосвітнього, соціально-економічного, гуманітарного і психолого-педагогічного циклів. Важливість запровадження такого підходу полягає в тому, що будь-який окремо взятий предмет не в змозі пояснити всі аспекти світоглядного освоєння історичного досвіду. Життєво-практична спрямованість навчального матеріалу формує професійне і соціальне спрямування особистості, позитивне світосприйняття у студентів.

Водночас, базовий зміст фахових історичних дисциплін структурується в залежності як від мети і завдань професійної та соціальної самоідентифікації майбутніх вчителів, так і від мети та завдань особистісного самоствердження у сформованих світоглядних переконаннях, ідеалах, позиціях в процесі навчальної діяльності у вищому навчальному закладі.

Відповідно до мети, критеріїв і показників сформованості світоглядної культури майбутніх вчителів історії, визначаємо стан параметрів світоглядного розвитку особистості і якість освоєння студентами фахових дисциплін (для нашого дослідження – “Історія України” (період XVII-XVIII століття), “Охорона й збереження пам'яток історії та культури”). Наведемо показники світоглядного освоєння студентами змісту фахових історичних дисциплін відповідно до компонентів світоглядної культури майбутніх учителів (таблиця 2.3).

Таблиця 2.3

Показники якості світоглядного освоєння фахових дисциплін

Компоненти світоглядної культури	Показники світоглядного освоєння студентами змісту фахових дисциплін
когнітивний	<ul style="list-style-type: none"> - знання об'єктивних факторів та закономірностей явищ, подій, процесів та тенденцій в історії України XVII-XVIII століття; - набуття умінь і навичок для творчого та критичного історичного аналізу, історичного прогнозування та інтерпретації історичних фактів, самостійного добору та орієнтації в історичній інформації; - знання і оцінка об'єктів культурної спадщини України в соціально-історичному, етнографічному контекстах; - розуміння перспектив використання пам'яток історії та культури в навчально-виховній діяльності і суспільному житті.
емоційно-ціннісний	<ul style="list-style-type: none"> - соціально усвідомлені творчі мотиви освоєння змісту дисциплін; - переконаність у суспільній значущості педагогічної діяльності; - емоційне задоволення від процесу вивчення історичного минулого українських земель XVII-XVIII століття, досягнень української культури; - особистісна світоглядна орієнтація на духовно-культурні цінності; - стимулювання почуття особистої причетності до відродження української історико-культурної спадщини; - усвідомлення національно-культурної самоідентифікації особистості.
мотиваційний	<ul style="list-style-type: none"> - здатність цілісного бачення історичних подій в історії України XVII-XVIII століття в системі становлення української державності; - визначення і оцінка соціально-моральних норм і правил поведінки у соціальній структурі українського суспільства XVII-XVIII століття, - інтерес до актуальних проблем вивчення історичних фактів даного періоду і застосування історичного досвіду в сучасних умовах побудови суспільства; - оволодіння майбутніми вчителями теоретичними основами охорони і збереження культурної спадщини України, розкриття сутності, предмету, основних напрямів охоронної роботи у цій галузі, яка спрямована на відродження історичної пам'яті, збереження національних і духовних скарбів;
саморегулятивний	<ul style="list-style-type: none"> - особистісна спрямованість на світоглядний саморозвиток на основі історико-культурної традиції; - адекватна самооцінка і вимогливе самовідношення; - здібність до самоорганізації і саморегуляції пізнавальної діяльності.
діяльнісний	<ul style="list-style-type: none"> - готовність до творчого і відповідального застосування знань за рахунок реалізації професійно компетентних умінь; - особистісно-відповідальне ставлення до педагогічної діяльності та практичні уміння при оцінці історичних фактів, встановленні причинно-наслідкових зв'язків, визначенні об'єктивного та суб'єктивного; - розвиток аналітичних і пошуково-дослідницьких здібностей в процесі вивчення, популяризації об'єктів української культурно-історичної спадщини.

Отже, ми бачимо, що показники світоглядного оволодіння студентами фахових історичних дисциплін виявляють індивідуально-творчий рівень

особистості в рамках формування у неї світоглядно цінних і якісних новоутворень.

Розглянемо методичні засоби світоглядного освоєння фахових історичних дисциплін у складі форм, методів навчання, освітніх технологій, способів діагностики та контролю.

Комплекс творчих практично орієнтованих завдань з фахових історичних дисциплін – спрямований на формування у майбутніх вчителів історії самостійної позиції щодо переконаності у соціальній значущості педагогічної діяльності і діяльності з дослідження, викладання, популяризації історії України, досягнень української культури, і для розвитку активного самовідношення особистості.

Мета розробки цього комплексу творчих практично орієнтованих завдань – “занурення” студента під час виконання завдань у ціннісний контекст освоєння змісту навчальної дисципліни. Важливою при цьому є педагогічна підтримка формування у студентів потреби в самоосвіті, творчій самореалізації особистості, побудові ціннісного смислу засвоєння знань і уявлень про майбутню освітню діяльність.

Розвивальні технології навчання – спрямовані на підтримку самостійної роботи зі світоглядного розвитку особистості у процесі фахової історичної підготовки.

Завдяки розробленим технологіям студенти:

- організовано включаються у навчально-пізнавальну діяльність з освоєння фахових дисциплін і закріплюють свою спрямованість на становлення світоглядної культури особистості;
- формують самостійний досвід здобуття наукових знань як основи світорозуміння і світосприйняття, адекватного самовідношення особистості;
- формують позитивні уявлення про себе, адекватну самооцінку особистості, як основу соціальної спрямованості майбутніх учителів та їх позитивного світосприйняття;

- накопичують самостійний досвід активної, творчої і професійно компетентної педагогічної діяльності, уміння самореалізації, вольової саморегуляції, як основ світоперетворення і самоперетворення особистості.

Реалізація викладених напрямів формування самостійної позиції світоглядно усвідомленої пізнавальної діяльності утворює індивідуальний план світоглядного саморозвитку особистості на ближчу і дальшу життєву перспективу. Цей план виступає основою для дій майбутніх учителів у напрямі світоглядної самоактуалізації особистості і формування світоглядної культури в умовах навчання у вищому навчальному закладі. Таким чином, педагогічна мета світоглядного розвитку майбутнього учителя історії та цілі студентів щодо професійно і соціально орієнтованого засвоєння ними фахових історичних дисциплін співвідносяться у якісних параметрах розвитку особистості у навчанні.

Зміст *організаційно-діяльнісного етапу* передбачає розробку комплексу світоглядно розвивальних технологій, які проектуються з урахуванням умов організації навчальної, позанавчальної і самоосвітньої діяльності майбутніх учителів історії.

В умовах організації навчальної діяльності нами розроблено системно, проблемно і ціннісно інформативні технології в процесі проведення проблемної лекції, проблемного семінару, спілкування-діалогу, навчальної дискусії, розв'язання творчих ситуацій і практичних завдань з предметів.

В рамках організації позанавчального часу – соціально орієнтовані, діяльнісно закріплюючі технології проведення навчальної експедиції, організації науково-дослідної, проектно-творчої роботи студентів, ознайомчої екскурсії, підготовки пам'яткознавчих проблемних виставок.

У процесі самоорганізації студентами пізнавальної діяльності, важливим є планування суб'єктно і рефлексивно активізуючих технологій самопідготовки до практичних занять з фахових дисциплін, виконання творчих проектів, підготовки просвітницької лекції.

Застосування освітніх світоглядно розвивальних технологій покликане практично забезпечувати діалоговий принцип у взаємодії викладача і студентів, студентів у навчальній групі, студентів і громадськості. Що як раз і закріплює соціальне спрямування, комунікативні та творчі якості майбутніх учителів історії, розвиває почуття особистої причетності до національних, духовних, історико-культурних процесів.

Означені світоглядно розвивальні технології передбачають формування у студентів активної суб'єктної позиції, що забезпечується мотивованим і активним включенням майбутніх вчителів у різні види навчальної, позанавчальної і самоосвітньої роботи. Під час виконання якої важливим є стимулювання самостійності у формуванні ціннісно усвідомленого світосприйняття і світорозуміння у студентів, а також проявів соціально-спрямованої і пізнавально-професійної активності в процесі вивчення фахових історичних дисциплін.

У процесі розроблення моделі формування світоглядної культури майбутніх учителів історії ми виходили з класифікації методів за цілями й завданнями навчальної діяльності (таблиця 2. 4).

Таблиця 2.4

**Форми і методи роботи з формування світоглядної культури
майбутніх учителів історії в процесі фахової підготовки**

Форми	Методи	Зміст
Навчальна лекція (проблемна лекція, лекція-візуалізація, виховна і розвивальна лекція, стимулююча лекція)	Методи для отримання нових знань, практичних умінь і навичок (проблемного викладу, пояснювально-ілюстративний, інформаційно-рецептивний)	Забезпечення системного світоглядного розвитку студентів на основі формування світоглядної свідомості і самосвідомості. Стимулювання умінь самопізнання, адекватної самооцінки і рефлексії студентів. Формування світоглядного ідеалу вчителя-професіонала, відданого інтересам Батьківщини.
Семінарське заняття (семінар-розгорнута бесіда, ігрова дискусія, проблемна дискусія, евристична бесіда, семінар-конференція)	Навчальна дискусія, евристична бесіда, рефлексивні методи (аналіз, проблематизація), ігрові методи	Становлення світоглядного спрямування студентів на ціннісне освоєння фахових історичних дисциплін. Формування активної позиції студентів щодо професійного, творчого, соціально спрямованого розвитку і

		саморозвитку особистості в умовах навчальної діяльності. Формування практичної готовності студентів до педагогічної діяльності, вольової саморегуляції у виконанні майбутніх освітніх функцій.
Навчальна екскурсія (пам'яткознавча екскурсія, творчі зустрічі зі спеціалістами освітньої і пам'яткоохоронної сфери)	Дослідницький метод, демонстрування, самостійне спостереження	Емоційне задоволення особистісним світоглядним розвитком, переконаність майбутніх вчителів історії у духовній цінності фахових дисциплін. Розвиток комунікативних якостей студентів, формування установок творчої, професійної взаємодії. Формування у майбутніх вчителів умінь адекватної самооцінки своїх здібностей і оцінки умов діяльності спеціалістів освітньої сфери.
Самостійна навчально-пізнавальна діяльність (підготовка пам'яткознавчої проблемної виставки, виконання творчих завдань, виконання проектних завдань, самостійна пошуково-дослідна і аналітична робота, підготовка просвітницької лекції, індивідуальні форми роботи з самоосвіти і самовдосконалення)	Методи моделювання, проектування та перепроєктування діяльності; програмований, дослідницький методи; метод ілюстрування, аналізу, порівняння, конкретизації	Формування аналітичних, проектних навичок мислення, самостійності суджень, поглядів, переконань та оцінок. Розвиток у студентів позитивного, цілісного світосприйняття, системного світорозуміння, морального, соціального світоусвідомлення, відповідального і активного самовдосконалення. Становлення особистої відповідальності за власні рішення, дії та вчинки в умовах майбутньої педагогічної діяльності.

Контрольно-регулятивний етап моделі формування світоглядної культури майбутніх учителів історії передбачає діагностичний контроль якісних змін у структурі світоглядної культури особистості, адекватну педагогічну оцінку як отриманих світоглядно важливих результатів навчання, так і ефективності організації світоглядно розвивальної навчальної діяльності студентів. Важливою при цьому є наявність самоконтролю, самодіагностики, адекватної самооцінки студентами світоглядних новоутворень.

На основі контролю і самоконтролю організується педагогічна корекція і самокорекція майбутніми учителями історії зафіксованого рівня світоглядної культури.

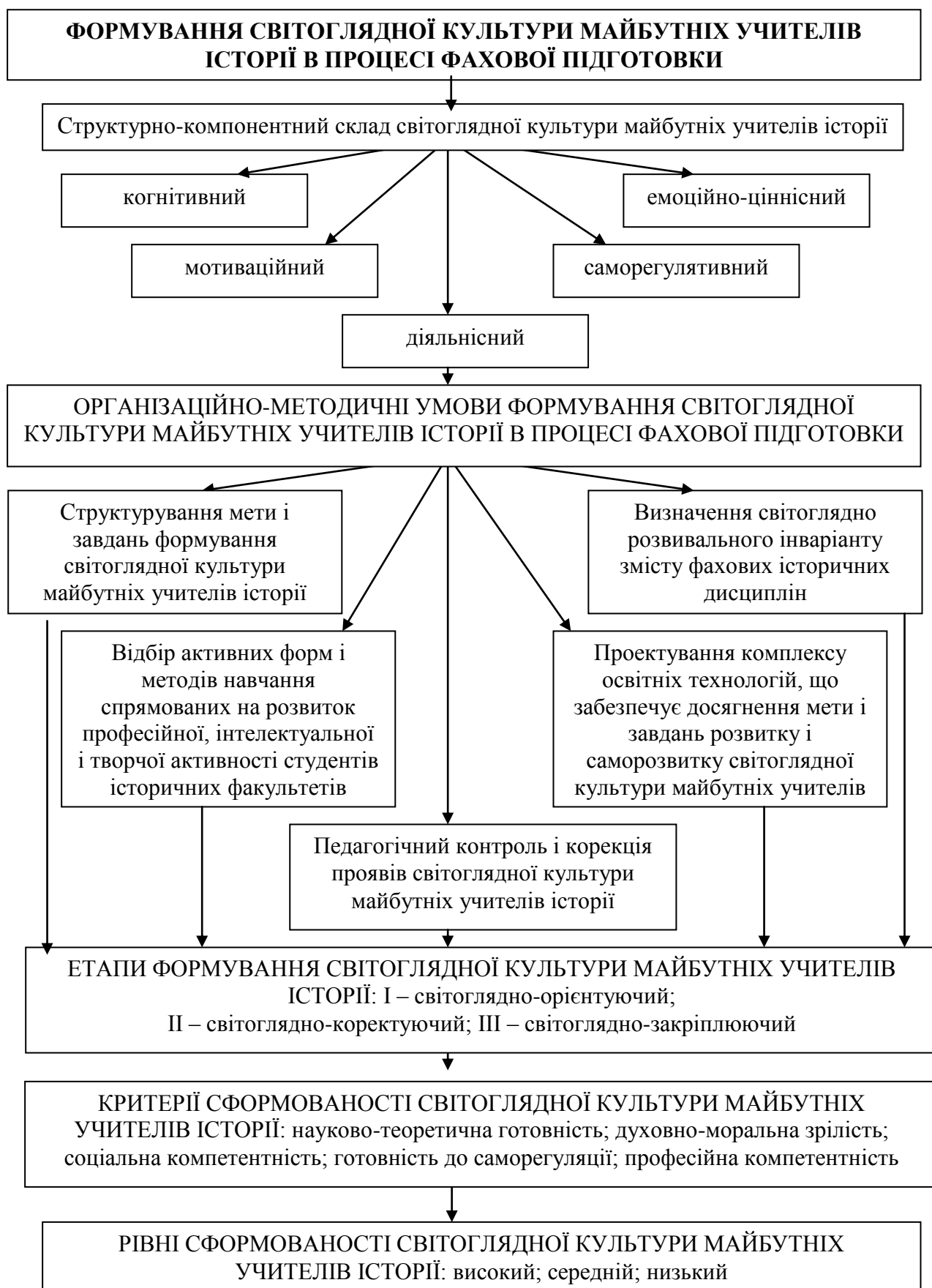
Організація таких коректуючих дій враховує як індивідуальні здібності (інтелектуальні, творчі, комунікативні) студентів, так і завдання досягнення єдності у проявах ціннісної свідомості, активної самосвідомості і соціально усвідомленої поведінки особистості в умовах фахової історичної підготовки. Педагогічними засобами при цьому є випереджувальне і поточне світоглядно спрямоване консультування студентів, ціннісно орієнтуючі лекції і бесіди в умовах вивчення фахової дисципліни. У цей перелік включаються і світоглядно розвивальні стратегії і плани, розроблені студентами в рамках застосування технологій, які організовують їх самоосвітню діяльність.

Таким чином, під час дослідження нами розроблено й обґрунтовано модель формування світоглядної культури майбутніх учителів історії в процесі фахової підготовки (рис. 2.3).

З усього викладеного можна зробити висновок, що проектування моделі педагогічного впливу на процес формування світоглядної культури майбутніх учителів історії в процесі фахової підготовки має такі особливості:

- забезпечує зв'язок змісту навчального матеріалу з властивостями світоглядної культури особистості, розвиток яких є метою діяльності студентів і викладача;
- організовує педагогічне управління педагогом і самоуправління студентами навчальною діяльністю, яка орієнтована на вирішення завдань світоглядного розвитку і саморозвитку особистості;
- включає в себе конкретні напрями дій суб'єктів навчального процесу, комплекс педагогічних технологій, спрямованих на стимуляцію активної позиції студентів у світоглядному саморозвитку, діалогову основу навчання.

Відповідно, дієвість та ефективність представленої та проаналізованої нами моделі ми перевірили під час формувального експерименту.

2.3 Структурно-компонентна модель формування світоглядної культури майбутніх учителів історії

2.3 Організація дослідно-експериментальної роботи з формування світоглядної культури майбутніх учителів історії в процесі фахової підготовки

Для визначення стану сформованості світоглядної культури майбутніх учителів історії нами було проведено констатувальний етап дослідно-експериментальної роботи. Ним було охоплено студентів Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка, Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, Рівненського державного гуманітарного університету.

Констатувальний етап експерименту тривав протягом 2003-2004 років. До нього було залучено 1175 студентів історичних факультетів денної і заочної форм навчання, з них: 325 студентів Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка, 338 студентів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, 276 студентів Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 236 студентів Рівненського державного гуманітарного університету.

Виходячи із теоретично виявлених компонентів і критеріїв становлення світоглядної культури майбутніх учителів історії у процесі фахової підготовки, головними параметрами, що виявляють рівень світоглядної культури особистості є: науковий і практичний характер знань і уявлень майбутніх спеціалістів (когнітивний компонент); світоглядна особистісна орієнтація на соціокультурні норми і духовні ідеали суспільства, що визначає ціннісне ставлення студента до оточуючої дійсності, професійної діяльності, власного життя (емоційно-ціннісний і мотиваційний компонент); інтеграція світоглядних якостей, в яких проявляється соціальна спрямованість і громадянська позиція майбутнього вчителя, моральна основа його поведінки і професійно-творчої діяльності (діяльнісний і саморегулятивний компоненти).

Відповідно, на цій основі нами було складено методику педагогічної діагностики для визначення стану світоглядних особистісних параметрів і рівня сформованості світоглядної культури студентів історичних факультетів у процесі фахової підготовки (додаток А). З цією метою застосовано комплекс діагностичних методів: анкетування, опитування, бесіда, спостереження.

Завданнями констатувального експерименту були:

- виокремлення основних світоглядних уявлень та ціннісних орієнтацій майбутніх учителів історії, їх ставлення до професійної діяльності, спрямованість особистої життєвої позиції;
- виявлення факторів, що впливають на становлення світоглядної культури особистості майбутнього учителя історії в процесі фахової підготовки;
- співвідношення завдання світоглядного становлення особистості з організацією навчально-пізнавальної діяльності у вищому навчальному закладі;
- визначення рівня сформованості світоглядної культури майбутніх учителів історії.

Під час експерименту студентам було запропоновано заповнити анкету початкової діагностики індивідуального світоглядного розвитку особистості (додаток А). Проаналізуємо тенденції, виявлені за результатами обробки відповідей респондентів.

Таблиця 2.5 характеризує особистісні світоглядні орієнтації студентів історичних факультетів. Серед дванадцяти цінностей, запропонованих респондентам (додаток А, пункт 2), перевагу віддали життєво-необхідній цінності здоров'я (87,3 %), екзистенційним цінностям – родині (73,2 %) та кохання (70,1 %), життєвому комфорту і матеріальному благополуччю – 68,3 %, бажанню мати успіхи у професійній кар'єрі – 61,2 %.

З'ясовано, що ціннісне ставлення до родини у опитаних зростає від молодших до старших курсів, що пояснюється поглибленням індивідуальних уподобань і підвищенням потреби студентів у міжособистісному спілкуванні. Обрання сімейних цінностей дівчатами значно вище, ніж у юнаків, разом з тим,

ціннісне ставлення до сімейного життя у студентів заочного відділення на 27,4 % перевищує аналогічний вибір студентів денного. Пояснюється це тим, що 48,8 % студентів-заочників і лише 9,8 % студентів денного відділення мають сімейний статус. Відсотковий показник матеріального достатку як життєвої цінності у студентів денного і заочного відділення практично однаковий. Водночас, у студентів старшокурсників-юнаків обрання цієї цінності на 12,0 % вище, ніж у студентів I-III курсів, що співпадає з тенденцією росту (на 38,6 %) бажання старших юнаків реалізуватись у майбутній професійній діяльності.

Таблиця 2.5

Результати вивчення світоглядних ціннісних орієнтацій студентів історичних факультетів

	В цілому опитаних		Студенти денного відділення		Студенти заочного відділення	
	1175 студ.		597 студ.		578 студ.	
	к-ть відпов.	% та ранг	к-ть відпов.	% та ранг	к-ть відпов.	% та ранг
Цінності життєдіяльності особистості						
- життєвий комфорт і матеріальне благополуччя	803	68,3/4	397	66,4/3	407	70,4/4
- здоров'я	1026	87,3/1	533	89,2/1	508	87,8/1
- родина	861	73,2/2	353	59,1/5	500	86,5/2
- кохання	824	70,1/3	417	69,8/2	438	75,7/3
Професійні цінності особистості						
- успіхи у професійній кар'єрі	720	61,2/5	387	64,8/4	353	61,0/5
- бажання працювати у обраній професії	431	36,6/9	291	48,7/8	198	34,2/9
- компетентність і сумлінне ставлення до виконання професійних обов'язків	459	39,0/8	288	48,2/7	210	36,3/8
- високий соціальний статус	257	21,8/11	153	25,6/11	143	24,7/10
Духовні цінності особистості						
- почуття власної гідності і самоповага	518	44,0/6	248	41,5/9	276	47,7/6
- визнання і повага інших людей	488	41,5/7	309	51,7/6	241	41,6/7
- патріотична життєва позиція	206	17,5/12	112	18,7/12	90	15,5/12
- орієнтація на національні духовні цінності українського народу	321	27,3/10	200	33,5/10	128	22,1/11

За нашою вибіркою, переважно для всіх опитаних привабливість обраної професії займає п'яту позицію у ціннісних пріоритетах особистості. Ми розглядаємо це як підтвердження бажання майбутніх спеціалістів працювати у обраній професії й усвідомлення всієї важливості ролі освітньої професійної діяльності.

Емпіричний аналіз ціннісного ядра особистості вказує на те, що у студентів старших курсів зростає персональна спрямованість на досягнення високого соціального статусу (на 13,2 %) і успіхи в професійній кар'єрі (на 15,4 %). Однак, порівняння відповідей студентів денного і заочного відділень свідчить про більш низьку оцінку зазначених позицій студентами-заочниками. Припустимо, що студенти заочного відділення, вже працюючи у освітній галузі, більш реалістично оцінюють власну професійну діяльність. Ця тенденція свідчить про необхідність створення організаційно-методичних умов у процесі фахової підготовки майбутніх учителів історії, які б забезпечили світоглядну спрямованість студентів на успішне самоствердження особистості в суспільстві.

Світоглядні орієнтації, що утворюють середній рівень ціннісного ядра особистості, представлені у студентів такими цінностями, як почуття власної гідності і самоповага (44,0 %), визнання і повага інших людей (41,5 %). Середній рівень має компетентність і сумлінне ставлення до виконання своїх професійних обов'язків (39,0 %).

З'ясувалося, що периферію ціннісного ядра особистості у студентів історичних факультетів займають духовні і моральні цінності – патріотична життєва позиція (17,5 %), орієнтація на національні духовні цінності українського народу (27,3 %). Водночас, зазначимо зріст (на 47,4 %) показника духовно-ціннісних позицій особистості у студентів старших курсів. Це дає нам можливість припустити, що оволодіння студентами педагогічних ВНЗ фаховими теоретичними курсами історичних дисциплін позитивно впливає на розвиток духовно-ціннісної сфери особистості, стає базисом національної самоідентифікації. Однак, виявлена тенденція несформованості національно-

культурних і патріотичних ідеалів у особистісній духовній сфері студентів свідчить про недостатнє усвідомлення ними ціннісної орієнтації на культурно-історичні традиції і духовність українського народу. Це доводить, очевидно, слабкий прояв громадянських якостей у світоглядній позиції майбутніх учителів історії, несформованість їх адекватного світосприйняття.

Тому вважаємо за необхідне з метою формування патріотичних світоглядних ідеалів і переконань, високих моральних принципів і якостей особистості майбутніх учителів історії створення умов для системної організації оволодіння студентами світоглядним інваріантом фахових знань.

Розглянемо ціннісні уявлення респондентів щодо якостей особистості з високим рівнем сформованості світоглядної культури. Таблиця 2.6 відображає результати обробки відповідей студентів на питання: “Якими якостями особистості повинен володіти фахівець з високим рівнем світоглядної культури?” (додаток А, пункт 7). Для означення шістнадцяти запропонованих якостей використовувався метод ранжування, підрахунок проводився у відсотках від загальної якості відповідей.

Результати, викладені в таблиці 2.6, свідчать про наявність у світоглядній свідомості майбутніх учителів історії позитивних світоглядних уявлень щодо самостійної і активної позиції спеціаліста у професійній і соціально-спрямованій життєдіяльності. Так, студенти віддали перевагу відповідальності за власну долю і віру у особисті духовні і творчі сили (53,2 %), ініціативності і активності у професійній сфері (43,6 %), високим моральним ідеалам (37,8 %).

З’ясувалося, що високий рівень світоглядної культури особистості у відповідях респондентів представлений оптимістичним сприйняттям навколишнього світу (44,6 %), самостійністю мислення (42,7 %), прагненням до творчої самореалізації (31,0 %), життєвою позицією соціальної спрямованості (28,6 %).

Однак, визначаючи образ спеціаліста з високою світоглядною культурою, студенти недостатньо високо означили духовно-ціннісні орієнтації особистості на традиції та ідеали українського народу. Відповідно, почуття національної

гордості, патріотизм позначені у 18,1 % опитаних, ціннісні орієнтації на національну культуру і духовність – у 16,3 %, прагнення до національно-культурного самовизначення – у 12,0 %.

Таблиця 2.6

**Якості особистості з високим рівнем світоглядної культури
за визначенням студентів історичних факультетів**

Якості особистості, що характеризують високий рівень світоглядної культури	В цілому опитаних		Студенти денного відділення		Студенти заочного відділення	
	1175 студ		597 студ.		578 студ.	
	К-ТЬ відп.	%	К-ТЬ відп.	%	К-ТЬ відп.	%
Світоглядна направленість особистості						
- практицизм і прагматизм	206	17,5	91	15,2	117	20,2
- життєва позиція соціальної направленості	337	28,6	200	33,5	190	32,8
- почуття національної гордості, патріотизм	213	18,1	133	22,2	90	15,5
- громадянська відповідальність за процеси що відбуваються у державі	149	12,6	88	14,7	70	12,1
- творча самореалізація	365	31,0	166	27,8	198	34,2
- активність у професійній сфері та ініціативність	513	43,6	295	49,4	260	44,9
Самовизначення, світорозуміння, світосприйняття особистості						
- самостійність суджень, оцінок, поглядів	502	42,7	265	44,3	221	38,2
- ціннісні орієнтації на культурно-історичні традиції і духовність українського народу	192	16,3	82	13,7	105	18,1
- прагнення до національно-культурного самовизначення	142	12,0	109	18,2	48	8,3
- віра в Бога	394	33,5	183	30,6	232	40,1
- високі моральні ідеали	445	37,8	214	35,8	252	43,5
- відповідальність за власну долю	626	53,2	315	52,7	314	54,3
- реалізм	214	18,2	142	23,7	97	16,7
- оптимізм	525	44,6	275	46,0	248	42,9
- романтизм	156	13,2	88	14,7	67	11,5
- песимізм	76	6,4	41	6,8	33	5,7

Така недооцінка студентами даних орієнтацій проявляється у невисокій громадянській відповідальності за процеси що відбуваються в державі (12,6 %). Це характеризує недостатню особистісну спрямованість майбутніх учителів історії на формування у процесі навчання соціально-активних і моральних

якостей, несформованість у студентів духовних і соціально-спрямованих мотивів діяльності в суспільстві.

Незважаючи на це, аналіз запропонованих даних показав, що для світоглядно сформованого спеціаліста серед ціннісних уявлень важливим є морально-етичне усвідомлення своєї діяльності у суспільстві через ціннісні орієнтації на традиції української культури і релігійну віру (33,5 %). Необхідно зазначити і незначний прояв песимістичних настроїв, що свідчить про надання переваги студентами світоглядно активному типу спеціаліста. Респонденти заочного відділення особливо підкреслили творчу самореалізацію спеціаліста (34,2 %), що пов'язується нами з більш високим рівнем їх особистої відповідальності за свої вчинки в соціально спрямованій професійній діяльності.

Проаналізуємо результати відповідей студентів на питання: “Якими якостями особистості повинен володіти майбутній учитель історії задля успішного світоглядного самовизначення в сучасному суспільстві?”. Опитаним було запропоновано оцінити за п'ятибальною шкалою зазначені особистісні і професійні якості спеціаліста освітньої галузі (додаток А, пункт 3).

Наведені в таблиці 2.7 результати свідчать про виділення студентами-істориками когнітивних якостей особистості: професійної компетентності (67,3 %), здатностей до професійної творчості (40,6 %). Організаційні якості особистості (39,0 %), цілеспрямованість (29,8 %) і працелюбність (34,1 %) у досягненні поставлених завдань визначені як важливі для світоглядного самовизначення в сучасному суспільстві. Такі відповіді підкреслюють значущість розвинутої емоційної сфери для спеціаліста, його активної особистісної позиції у встановленні емоційно стабільних відносин у колективі, вимогливості до себе та інших.

Важливим і позитивним для нашого дослідження є той факт, що студенти (15,8 %) вважають за необхідне наявність у майбутнього учителя історії сформованої світоглядної культури.

Слід зазначити, що уявлення про світоглядно важливі якості особистості у студентів-заочників вирізняються більшою гнучкістю й обґрунтованістю ніж у студентів денного відділення.

Таблиця 2.7

Якості особистості, необхідні майбутньому учителю історії задля успішного світоглядного самовизначення в сучасному суспільстві

	В цілому опитаних		Студенти денного відділення		Студенти заочного відділення	
	1175 студ		597 студ.		578 студ.	
	к-ть відп.	%	к-ть відп.	%	к-ть відп.	%
Когнітивні якості особистості						
- професійна компетентність	791	67,3	338	56,6	426	73,7
- здібність до професійної творчості	478	40,6	295	49,4	189	32,6
- уміння планувати професійну діяльність	184	15,6	77	12,8	100	17,3
- аналітичні здібності	119	10,1	62	10,3	55	9,5
Моральні якості особистості						
- відповідальність за свої дії та вчинки	267	22,7	116	19,4	148	25,6
- сформована світоглядна культура особистості	186	15,8	72	12,0	93	16,0
- інтелігентність	304	25,8	134	22,4	163	28,2
- самоосвіта	112	9,5	52	8,7	68	11,7
- доброта і милосердя	321	27,3	170	28,4	144	24,9
Емоційно-вольові якості особистості						
- цілеспрямованість	351	29,8	208	34,8	158	27,3
- активність і самостійність у прийнятті рішень	340	28,9	150	25,1	170	29,4
- вимогливість до себе та інших	387	32,9	201	33,6	175	30,2
- працелюбність	401	34,1	160	26,8	210	36,3
Соціально-активні якості особистості						
- патріотична направленість особистої життєвої позиції	203	17,2	110	18,4	94	16,2
- організаторські якості	459	39,0	214	35,8	255	44,1
- високий статус як керівника	286	24,3	119	19,9	162	28,0

Це дозволяє припустити наявність у заочників знань про реальні умови і завдання професійної освітньої діяльності. Водночас, ми можемо говорити про те, що свідомий розвиток у студентів-заочників виокремлених ними когнітивних, моральних, емоційно-вольових і соціально-активних якостей навряд чи буде забезпечений в період фахової підготовки, тому що означені

якості не входять у сферу власних ціннісних пріоритетів студентів заочного відділення.

Самоосвіта (9,5 %) й аналітичні здібності (10,1 %) майбутніх учителів історії отримали низьку оцінку у респондентів. Більшість з них достатньо не оцінили уміння фахівця планувати свою професійну діяльність і нести відповідальність за результати цієї діяльності. Згідно з проведеним аналізом наукової літератури [115; 184; 197; 213], для успішного світоглядного самовизначення особистості важливими є уміння аналізувати і планувати зміст своєї професійної діяльності, передбачувати її результати. Потреба ж в самоосвіті – це та якість особистості, що виступає джерелом професійного і духовного самовдосконалення фахівця [179].

Зважаючи на невисоку оцінку респондентами патріотичної спрямованості особистої життєвої позиції (17,2 %), ми можемо говорити про тенденцію недооцінки студентами патріотичних ціннісних орієнтацій, духовно-моральних якостей, світоглядно важливих характеристик мислення і діяльності майбутнього вчителя історії. Пояснюється це, на наш погляд, недостатнім розвитком зазначених якостей в процесі фахової підготовки і неусвідомленістю студентами завдань майбутньої освітньої діяльності. Тому, під час фахової підготовки майбутніх учителів історії потрібно створити умови, які б сприяли ціннісному осмисленню студентами тих якостей особистості, які є необхідними для світоглядного самовизначення спеціаліста в сучасному суспільстві.

Вагомим для визначення стану сформованості світоглядної культури майбутніх вчителів історії був аналіз проявів ціннісних уявлень і принципів діяльності в системі світоглядного розвитку студентів в умовах фахової підготовки. Обробка одержаних відповідей (згідно пунктів 5,6,9, додатку А) дала змогу виявити три групи респондентів, залежно від головних мотивів вибору ними майбутньої професійної діяльності.

28,7 % опитаних обрали мотиви особистісного самовираження при виборі майбутньої професії. Важливим для них є реалізація творчих здібностей, розширення кругозору і розвиток розумової діяльності в процесі

самоствердження як фахівця. Ці студенти вирізняються впевненістю у можливості мати стабільну роботу і матеріальний достаток, їм характерна ціннісна орієнтація на досягнення успішної професійної кар'єри. Респонденти цієї групи в процесі фахової підготовки намагаються отримати нові знання і підвищити рівень загальної культури. Почуття власної гідності і самоповага визначаються цими студентами у якості обов'язкової характеристики особистості. Для становлення сучасного українського суспільства ними підкреслюється особливе значення освіченості і духовного виховання громадян. Самопізнання й активна життєва позиція особистості означені як пріоритетні у власній життєвій перспективі і якостях майбутнього фахівця.

36,9 % опитаних наступної групи обрали такі престижні мотиви вибору професії як: право належати до середовища освічених, духовно багатих людей, досягнення відповідного положення у суспільстві. Визнання і повага авторитетними для особистості людьми виділяється студентами цієї групи як одна з головних особистісних цінностей. Для процесу становлення сучасного українського суспільства опитаними зазначена важливість національно-культурного самовизначення народу, у зв'язку з чим виховання молоді на основі історико-культурних традицій України і формування у неї патріотичних цінностей набуває особливої актуальності. У навчальній діяльності ці студенти цінують спілкування з викладачами і однокурсниками, підкреслюють важливість обраної професії, з якою переважно пов'язують свою майбутню життєдіяльність.

Представники третьої групи (34,4 %) у майбутній професійній діяльності виділяють творчі і соціальні мотиви. Студенти наголошують на значущості обраної професії для суспільства, її внеску у становлення Української держави. Збереження історичної пам'яті і культурних традицій українського народу позиціонується опитаними у якості чинників майбутньої освітньої діяльності. Необхідною для майбутнього учителя історії студенти вважають позицію, спрямовану на збереження, популяризацію і охорону історичних та культурних пам'яток. У навчальній діяльності представники цієї групи важливим

визначають пошук власного “Я” і гідної життєвої позиції, наявність науково-дослідної роботи з нестандартними підходами до вирішення функціональних завдань. Студенти особливо звертають увагу на потенціал фахової історичної підготовки у формуванні світоглядних уявлень і переконань особистості.

Таким чином, одержані дані свідчать про відмінність у студентів особистісних мотивів у виборі майбутньої професійної діяльності. Найбільший інтерес для нашого дослідження представляє аналіз системності співвідношення особистісних ціннісних орієнтацій, позицій студентів щодо розуміння сучасної історичної ситуації і мотивів професійної діяльності майбутніх фахівців у останній, третій групі опитаних. Саме в такому поєднанні ціннісно-мотиваційних параметрів особистості ми вбачаємо основи становлення світоглядної культури майбутніх учителів історії в період фахової підготовки. Відповідно, у стратегії формування світоглядної культури особистості ціннісні орієнтації на духовно-національні цінності України є духовною основою процесу, ціннісний вибір діяльності в освітній галузі виступає системоутворювальною ланкою, а творчі і соціальні мотиви вибору майбутньої професії – смислоутворювальним стрижнем.

Отже, зважаючи на викладене, слід припустити, що навчання студентів у вищому навчальному закладі не завжди містить в собі умови для подібного світоглядного становлення, формування ціннісних переконань і творчої, активної позиції особистості. Водночас, теоретичний аналіз, проведений у процесі дослідження, доводить, що процес формування світоглядної культури особистості найбільш активно відбувається в період юності, під час навчання у вищому навчальному закладі [102; 110; 166; 231]. Психолого-педагогічна література свідчить, що системне і зацікавлене включення студентів у пізнавальну діяльність виступає головною умовою формування світоглядної культури особистості [40; 143; 150; 151; 198]. Ціннісні орієнтації, мотиви діяльності, духовні соціально спрямовані потреби формуються на основі духовно-практичної активності особистості. Все це, перетворюючись у світоглядну спрямованість, в умовах навчально-пізнавальної діяльності

управляє процесами професійного самовизначення особистості, стимулює її духовний розвиток.

З метою уточнення змісту світоглядної спрямованості студентів, в нашу діагностичну методику були включені питання про головні мотиви навчальної діяльності. За допомогою методу самооцінки суджень за 5-ти бальною шкалою студентам очного і заочного відділень історичних факультетів було запропоновано відповісти на питання: “Що у навчальній діяльності є важливим для Вас?” (додаток А, пункт 4).

Таблиця 2.8

Рівень світоглядної спрямованості студентів історичних факультетів

	В цілому опитаних		Студенти денного відділення		Студенти заочного відділення	
	1175 студ		597 студ.		578 студ.	
	к-ть відп.	%	к-ть відп.	%	к-ть відп.	%
- отримання вищої освіти	697	59,3	350	58,6	359	61,0
- продовження сімейної традиції	149	12,6	70	11,7	77	13,3
- підготовка до майбутньої професійної діяльності	612	52,0	325	54,4	291	50,3
- отримання нових знань	687	58,4	410	68,6	303	52,4
- схильність до науково-дослідної роботи	231	19,6	122	20,4	105	18,1
- успіхи у навчанні	321	27,3	187	31,3	146	25,2
- спілкування з викладачами і студентами	549	46,7	292	48,9	261	45,1
- самоствердження власних здібностей і творче самовираження	445	37,8	251	42,0	205	35,4
- пошук власного “Я” і життєвої позиції	572	48,6	275	46,0	287	49,6
- участь у позанавчальній діяльності	267	22,7	157	26,2	112	19,3

Згідно з поданими респондентами відповідями (таблиця 2.8), саме професійно-спрямовані і когнітивні мотиви є домінантними у світоглядній спрямованості опитуваних. Серед таких мотивів – підготовка до майбутньої професійної діяльності (52,0 %), отримання нових знань (58,4 %), вищої освіти (59,3 %). Зважаючи на світоглядний розвиток особистості в умовах фахової

підготовки, зазначені мотиви є цінними внутрішніми мотивами пізнавальної діяльності, доводять потребу студентів в особистісному самовизначенні і адекватних уявленнях про себе, відображають практичну і теоретичну спрямованість особистості.

Разом з тим, дані таблиці вказують на низьку інтенсивність включення студентів історичних факультетів у форми навчальної і позанавчальної пізнавальної діяльності, які забезпечують закріплення у майбутніх фахівців світоглядних принципів і переконань, досвід соціальних відносин (наукова, просвітницька, пошуково-дослідна робота) в професійних умовах. Особливо низький цей показник у студентів заочної форми навчання. Незацікавленість цих студентів у світоглядно розвивальних формах навчальної діяльності пояснюється, на нашу думку, більш низьким, ніж у студентів денного відділення, прагненням досягти високих показників у навчанні і невисокою інтелектуальною спрямованістю особистості. Це, на нашу думку, підтверджує необхідність створення комплексу освітніх технологій, спрямованих на особистісний світоглядний розвиток в умовах фахової підготовки під час навчання у вищому навчальному закладі.

Розглянемо, яким чином в умовах засвоєння різних навчальних дисциплін реалізуються пізнавальні та професійно спрямовані потреби студентів у світоглядному самовизначенні. Для цього ми запропонували студентам відповісти на питання стосовно того, як впливають ті чи інші навчальні предмети на світоглядний, професійний і загальнокультурний розвиток особистості (додаток А, пункт 8). До запропонованого переліку ми включили загальноосвітні дисципліни, соціально-економічні і гуманітарні науки, психолого-педагогічні дисципліни і спеціальні науки, оцінювання яких відбувалось за 5-ти бальною шкалою згідно трьох параметрів: світоглядного, професійного, загальнокультурного.

Результати, викладені в таблиці 2.9 свідчать, що переважна більшість студентів історичних факультетів вважає: найбільший вплив на світоглядний розвиток особистості під час навчання здійснюють філософія (45,7 %),

історичні науки (близько половини опитаних) і психологічні та педагогічні дисципліни (педагогіка – 37,7 %, загальна психологія – 33,8 %).

Таблиця 2.9

Вплив навчальних дисциплін на формування особистості майбутніх учителів історії

Навчальні дисципліни	Професійний розвиток Особистості	Світоглядний розвиток особистості	Загально культурний розвиток
	%	%	%
Соціально-економічні і гуманітарні науки			
- філософія	21,4	54,7	32,5
- основи економічної теорії	18,8	15,9	19,2
- політологія	22,3	27,6	19,2
- правознавство	29,7	14,2	21,6
- етика і естетика, історія релігії	17,2	14,9	36,7
- логіка	17,3	23,4	22,8
- культура ділового і наукового мовлення	31,2	17,7	26,1
- валеологія	15,8	19,2	28,7
- цивільна оборона, безпека життєдіяльності	20,3	13,0	20,2
Загальноосвітні дисципліни			
- іноземна мова	17,6	17,4	41,1
- обчислювана техніка і технічні засоби навчання	21,3	13,8	34,3
Психолого-педагогічні дисципліни			
- педагогіка	49,8	37,7	38,4
- історія педагогіка	41,3	29,6	34,6
- основи педагогічної майстерності	47,8	28,4	33,7
- загальна психологія	42,4	33,8	37,8
Спеціальні науки			
- історія України	81,9	42,6	60,9
- історія стародавнього світу	50,2	36,7	32,4
- етнографія України	57,4	37,6	39,8
- допоміжні історичні дисципліни	52,9	23,2	43,2
- охорона та збереження пам'яток історії та культури	53,3	38,2	34,4
- методика викладання історії	62,3	20,9	20,3

Саме психолого-педагогічні дисципліни, згідно оцінки опитаних, впливають на формування самооцінки, самоаналізу і самопізнання, а також на розвиток світоглядної рефлексії і саморефлексії особистості.

Слід зазначити, що спеціальні дисципліни широким загалом опитаних були достатньо високо оцінені за ступенем їх впливу на професійне становлення і загальнокультурний розвиток особистості майбутніх учителів історії.

Водночас, світоглядно розвивальний вплив кожної з цих дисциплін оцінювався студентами по-різному. Так, опитані зазначають вплив на формування у них світоглядних поглядів і переконань під час вивчення історії України (42,6 %), історії стародавнього світу – 36,7 %, етнографії – 37,6 %. Близько половини студентів відзначають у числі світоглядно розвивальних дисциплін “Охорону та збереження пам’яток історії та культури” (38,2 %) та “Допоміжні історичні дисципліни” (23,2 %).

Методом бесіди зі студентами було з’ясовано, що опитані розуміють важливість для розвитку особистості закладених в історичні дисципліни світоглядних можливостей. Студенти характеризують ці дисципліни таким чином:

Г.Ш. (III курс, Сумський державний педагогічний університет): “Вивчення історичних дисциплін допомагає мені формувати світоглядні уявлення, аналітично і логічно міркувати, виявляти закономірності розвитку світу і сучасного українського суспільства...”.

Т.П. (IV курс, Вінницький державний педагогічний університет): “Історичні науки доводять мені, що тільки високий рівень самосвідомості, активна і вільна життєва позиція, творче ставлення до власного буття, критичне ставлення до навколишньої дійсності дозволять людині зберегти у собі досягнення світової культури...”.

Таким чином, можна припустити, що студенти історичних факультетів достатньо високо оцінюють спеціальні науки не лише в плані професійного, але й загальнокультурного, світоглядного особистісного розвитку. Отримані дані

свідчать про зацікавленість й активне ставлення опитаних до цілісного розвитку особистості у процесі фахової підготовки.

Проаналізуємо професійне, духовно-ціннісне ставлення майбутніх учителів до вітчизняної історії й визначимо рівні її світоглядного освоєння студентами історичного факультету. З цією метою розглянемо основні мотиви вивчення опитаними фахових історичних наук, зокрема, навчальної дисципліни “Історія України”. Загальна кількість опитаних – 974 студенти денної форми навчання.

Під час опитування студентам було запропоновано відповісти на такі питання: “Що Вас спонукає до вивчення фахових історичних наук?”, “Яке значення має вивчення історії України для становлення особистості і сучасного суспільства в цілому?”. Метод виконання – ранжування, розміщення зафіксованих суджень у певній послідовності (зменшення чи збільшення), визначення місця у цьому ряді суджень (додаток Б, пункти 2, 3).

Визначаючи рівень світоглядного засвоєння студентами історичних дисциплін ми керувалися теоретично виділеними показниками світоглядної культури особистості. У пізнавально-професійній практиці зафіксувати її реальну представленість дозволяють такі показники: цілісне сприйняття відповідності історичного процесу в Україні закономірностям історичного розвитку світової цивілізації, що є показником цілісного світосприйняття особистості; глибоке емоційне розуміння національних духовно-культурних цінностей, що свідчить про свідоме світосприйняття майбутніх учителів; моральне усвідомлення студентами політичних, культурних, етнонаціональних особливостей історичного розвитку у значенні формування духовно збагаченої особистості в умовах фахової підготовки; усвідомлення студентами історичних факультетів професійних завдань у обраній освітній галузі; готовність майбутніх учителів історії до втілення професійних завдань у майбутню педагогічну діяльність.

За результатами отриманих даних, 37,8 % опитаних сприймають історію України першоосновою української культури і традицій, що розвиває інтерес та

повагу до історії та культури свого та інших народів. Ці студенти розуміють важливість збереження та примноження культурної спадщини своєї країни і всього людства, наголошують на формуванні загальної особистісної культури. Водночас, 13,8 % опитаних вважають історію України частиною минулого, що ніяк не впливає на сьогодення і побудову українським суспільством майбутнього.

Емоційне, духовне засвоєння особистістю цінностей національної культури пов'язане у студентів з розвитком почуття відповідальності за долю України, Європи та світу в цілому, підготовкою до свідомої активної участі у суспільному житті держави, усвідомленням її ролі та місця в європейському та світовому процесі. Серед опитаних лише 31,2 % зазначили наявність у себе такого почуття, тоді як 51,8 % пояснили своє вивчення історичних дисциплін цікавістю до минулого українського народу, видатних діячів вітчизняної і світової культури. Для 17,0 % студентів характерним є низький рівень емоційно-духовного освоєння історичних дисциплін, оскільки головним стимулом для цих респондентів є потреба у позитивних оцінках з предметів.

Результати опитування показали якою мірою причина вивчення історичних наук виявляє індивідуальні життєві спрямування майбутніх учителів. Так, лише 23,4 % опитаних у вивченні минулого свого народу вбачають обов'язок кожної морально зрілої сучасної людини. 47,8 % вважають, що знання історичних дисциплін підвищує їх професійну компетентність. Для 28,8 % студентів вивчення предметів впливатиме на успішність майбутньої професійної кар'єри.

Грунтовне усвідомлення здобутих знань студентами базується на розумінні історичного процесу в його різноманітності і суперечності, особистісному пізнанні досвіду історії. В даному контексті з'ясувалось, що 39,8 % студентів вважають за необхідне застосовувати історичні знання в процесі збереження і відродження української культурно-історичної традиції. 43,3 % вивчають історичні дисципліни в рамках розвитку розумових, аналітичних здібностей. Однак, 16,9 % опитаних виявили низький рівень розуміння

необхідності оволодіння цими предметами, усвідомлюючи їх як такі, що включені у навчальний план своєї спеціальності.

Духовно-ціннісною основою для професійної діяльності майбутнього учителя історії в освітній галузі у напрямі збереження і популяризації цінностей національної культури та історії є високий ступінь їх світоглядного освоєння особистістю. Так, серед опитаних 27,1 % тих, хто вважає, що вивчення історичних наук формує світогляд особистості і впливає на її соціальний статус як громадянина Української незалежної, демократичної, соціальної держави. Ці студенти в історії вбачають духовно-ціннісний потенціал становлення моральності особистості, розвиток патріотичних почуттів та орієнтацій. Водночас, для 41,3 % респондентів вивчення фахових предметів допомагає в реалізації творчих, наукових здібностей, а для 31,6 % – дисципліни надають історичним знанням системність, наукову обумовленість й обґрунтованість.

На підставі отриманих даних видно, що засвоєння майбутніми учителями історичних фахових дисциплін відбувається, насамперед, із соціально й емоційно неусвідомлених професійних позицій. Особистісні причини опанування студентами історичними знаннями вичерпуються формуванням їх професійної компетентності, а духовно-ціннісне усвідомлення розуміння історичного матеріалу продемонстрували лише чверть опитаних, особистісну зацікавленість – половина респондентів. Можна констатувати, що такі показники пов'язані з недооцінкою студентами світоглядно-ціннісного потенціалу, що міститься в історичних курсах, його значення для духовної культури сучасного суспільства. Все це дає можливість припустити, що зазначена недостатність соціального усвідомлення і ціннісного засвоєння студентами історичних факультетів історико-культурної національної спадщини є однією з причин недостатньої сформованості національно-культурних ідеалів і патріотичних орієнтирів у світоглядній культурі майбутніх учителів.

Таким чином, аналіз показників світоглядної культури особистості в умовах фахової підготовки дає змогу окреслити загальні тенденції і відмінності у світоглядно-особистісних проявах студентів-істориків денної і заочної форм навчання.

Вищенаведені дані фонові діагностики світоглядних ціннісних орієнтацій особистості дають можливість зробити висновок про те, що об'єктивними факторами, які обумовлюють ієрархічну структуру ціннісних пріоритетів студентів, є стать, вік і сімейний стан опитаних. Згідно з зафіксованою різницею у ціннісному виборі студентів денної і заочної форми навчання, ми виокремлюємо в якості чинника світоглядного розвитку особистості наявність практичного досвіду в освітній сфері та особистісну значущість обраної професійної діяльності.

Аналіз змісту когнітивної сфери особистості майбутніх учителів історії підтверджує наявність у світоглядній свідомості студентів світоглядних уявлень щодо самостійної й активної позиції в рамках побудови та організації майбутньої професійної діяльності. При цьому, за думкою респондентів, високий рівень світоглядної культури особистості забезпечує оптимістичне сприйняття навколишнього світу, самостійність мислення, усвідомлення з соціальних і моральних позицій дій та вчинків особистості, її творче самовідношення.

Однак, керуючись аналізом ціннісних орієнтацій опитаних, вірогідно допустити відсутність особистісної спрямованості у студентів на формування світоглядних уявлень і становлення особистості в умовах фахової підготовки. Такі екзистенційні та прагматичні цінності, як здоров'я, родина, кохання, життєвий комфорт і матеріальне благополуччя, а також цінності професійного значення представляють особистісні ціннісні пріоритети, тоді як духовні і моральні цінності входять у студентів до периферії світоглядного ціннісного ядра особистості.

Досить слабе вираження у діяльнісній сфері опитаних знайшли якості самоосвіти, формування аналітичних навичок, світоглядного саморозвитку

особистості, незважаючи на зазначення їх у якості необхідних для світоглядного самовизначення фахівця, що характеризує недостатню спрямованість на них студентів.

Таким чином, очевидно є необхідність створення в процесі фахової підготовки спеціальних умов, які б забезпечили системний світоглядний розвиток майбутніх учителів історії за рахунок єдності у формуванні ціннісно-усвідомленого змісту світоглядної свідомості і самосвідомості особистості, що є основою соціальної та моральної спрямованості творчо-активної діяльності учителів.

Проведений аналіз свідчить, що студенти денної форми навчання характеризуються більш високою спрямованістю на розкриття своїх творчих можливостей, світоглядне і національне самовизначення у процесі фахової підготовки. Студенти ж заочного відділення демонструють своїми відповідями зниження творчої ініціативи і світоглядних проявів активності особистості.

У даному випадку ми переконані у необхідності створення під час фахової підготовки майбутніх учителів історії спеціальних умов, які б за рахунок самосвідомості і єдності у формуванні ціннісного змісту світоглядної свідомості забезпечували світоглядний розвиток майбутніх учителів. Разом з тим, виникає потреба у таких умовах процесу організації підготовки спеціалістів освітньої галузі, які б забезпечували у професійній сфері підтримку світоглядної спрямованості студентів на творче самоствердження особистості і обов'язкову диференціацію в умовах денного і заочного навчання змісту такої підтримки. Очевидною є необхідність створення умов стимулювання процесів світоглядного активного розвитку і саморозвитку особистості під час навчання, що передбачає підтримку самостійності майбутніх учителів історії у формуванні і обстоюванні цінностей, принципів та переконань світоглядної культури особистості.

Важливим для нашого дослідження є той факт, що відбувається зріст духовно-ціннісних і соціальних позицій у світоглядній культурі особистості студентів від молодших до старших курсів, що означає позитивну динаміку, яка

свідчить про важливий внесок у становлення духовно-світоглядної сфери особистості фахових історичних знань. Зацікавленість та активне ставлення до цілісного розвитку особистості підтверджує висока оцінка студентами спеціальних дисциплін в плані професійного і загальнокультурного формування особистості у вищому навчальному закладі.

Однак, нами зафіксоване невисоке включення майбутніх учителів історії в умови фахової підготовки у форми навчальної, позанавчальної, самостійної діяльності (науково-дослідної, пошукової, просвітницької роботи). У зв'язку з цим, об'єктивно виникає необхідність проектування і реалізації комплексу світоглядно розвивальних освітніх технологій в процесі вивчення студентами фахових дисциплін. Ці технології, на основі ціннісно-усвідомленого засвоєння знань, формування світоглядних переконань і принципів, органічного застосування їх у майбутній професійній діяльності, покликані стимулювати активність індивідуальної позиції студентів у процесі системного світоглядного розвитку особистості.

Отже, на основі викладеного ми можемо стверджувати про низький рівень сформованості світоглядної культури майбутніх учителів історії. Причинами такого стану можуть бути, по-перше, низька інтенсивність включення студентів у форми навчальної, позанавчальної і самостійної пізнавальної діяльності. По-друге, навчально-виховний процес у вищому навчальному закладі не завжди має належні умови для світоглядного розвитку майбутніх спеціалістів, формування у них ціннісних переконань і творчої, активної, соціально-спрямованої життєвої позиції. По-третє, освоєння фахових історичних дисциплін майбутніми учителями відбувається із соціально і емоційно неусвідомлених позицій, а світоглядно-ціннісний потенціал, що міститься у історичних курсах, студентами явно недооцінений. По-четверте, неусвідомленість майбутніми працівниками освітньої галузі світоглядних завдань обраної професійної діяльності. По-п'яте, недостатня особистісна спрямованість студентів-істориків на формування в процесі фахової підготовки соціально-спрямованих, духовно-моральних якостей і мотивів діяльності. По-

шосте, несформованість в особистісній духовній сфері майбутніх учителів історії національно-культурних і патріотичних ідеалів.

Зважаючи на це, виникла необхідність апробації окреслених організаційно-методичних умов та моделі формування світоглядної культури майбутніх учителів історії в процесі фахової підготовки.

Нами було розпочато формувальний експеримент згідно авторської моделі (рис. 2.3). Реалізація цільової програми формування світоглядної культури майбутніх учителів історії в процесі фахової підготовки проводилася протягом 2005-2008 років на базі спроектованої навчально-пізнавальної діяльності студентів історичних факультетів, що навчаються у Сумському державному педагогічному університеті імені А.С. Макаренка, Вінницькому державному педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського, Дрогобицькому державному педагогічному університеті імені Івана Франка, Рівненському державному гуманітарному університеті.

Формувальною дослідно-експериментальною роботою було охоплено 406 студентів (204 в експериментальних і 202 в контрольних групах) денної форми навчання, що вивчають фахові дисципліни “Історія України” (період XVII-XVIII століття) і “Охорона та збереження пам’яток історії та культури”. Для формувального експерименту було відібрано експериментальні та контрольні групи з приблизно однаковим складом і вихідним рівнем світоглядної культури.

Результати діагностичного контролю в експериментальних групах, що відображають якісний стан компонентів світоглядної культури особистості та їх динаміку у процесі дослідно-експериментальної роботи, порівнювались з результатами початкового контролю і даними констатувального експерименту.

Під час реалізації спроектованої моделі світоглядно розвивального навчання студентів ми ставили за мету забезпечити адекватними педагогічними засобами цілісність світоглядного розвитку особистості під час фахової підготовки і підтримати особистісні новоутворення в складі світоглядної культури, що формуються. Водночас, потрібно було вирішити, власне, завдання

світоглядно орієнтованої навчальної діяльності в контексті передавання функцій управління світоглядним розвитком майбутніх вчителів від викладача до самих студентів. Необхідно було також співвіднести об'єм світоглядних навчально-виховних завдань, що ставились, з конкретним часом, відведеним навчальним планом факультету на вивчення окремих фахових історичних дисциплін.

Цільова програма формування світоглядної культури майбутніх учителів історії включає:

- соціально-педагогічне діагностування індивідуального рівня сформованості світоглядної культури особистості студентів відповідно до раніше обґрунтованих критеріїв;
- за результатами діагностики був виокремлений світоглядно розвивальний інваріант, конкретизовані цілі освоєння історичної навчальної дисципліни відповідно до завдань підготовки професійно компетентного, соціально і духовно зрілого фахівця;
- в умовах реалізації зазначеного інваріанту застосовувались форми, методи та світоглядно розвивальні освітні і соціально орієнтовані технології, що спрямовувались на ціннісне, відповідальне ставлення студентів до історико-культурної спадщини України, підтримку творчої взаємодії з вивчення, охорони і збереження історичних пам'яток, стимулювання їх активного включення у процес світоглядного саморозвитку особистості.

При цьому, переведення змісту світоглядно розвивального інваріанту у процес освоєння студентами фахової історичної дисципліни відбувалося шляхом соціально спрямованої, творчої взаємодії між учасниками навчально-пізнавального процесу і стимулювання зацікавленої, активної позиції студентів до особистісного світоглядного самовизначення.

Формувальну дослідно-експериментальну роботу ми структурували за такими етапами: I етап – світоглядно-орієнтуючий; II етап – світоглядно-коректуючий; III етап – світоглядно-закріплюючий.

Щоб уникнути штучності в описі експерименту, розглянемо зміст поетапного формування світоглядної культури майбутніх учителів історії в умовах технологічної організації навчальних занять і самоорганізації студентами навчально-пізнавальної діяльності з вивчення фахових історичних дисциплін.

Методична робота була спрямована на формування критеріїв світоглядної культури майбутніх учителів історії. Відповідно, ми поставили мету та визначили завдання, які дали можливість окреслити показники та рівні сформованості світоглядної культури. Зміст роботи з формування світоглядної культури у процесі фахової підготовки складали визначення світоглядно розвивального інваріанту змісту фахових історичних дисциплін і творчих завдань для їх ціннісного засвоєння студентами; проектування комплексу освітніх технологій, що забезпечує досягнення мети і завдань розвитку і саморозвитку світоглядної культури майбутніх учителів історії; відбір активних форм і методів навчання, проектних завдань, спрямованих на розвиток професійної, інтелектуальної і творчої активності студентів; педагогічний контроль і корекція проявів світоглядної культури майбутніх вчителів історії.

Наскрізною метою процесу формування світоглядної культури майбутніх вчителів історії була підготовка світоглядно свідомого, наділеного духовною і вольовою зрілістю, професійно й соціально компетентного спеціаліста освітньої галузі. Важливим при цьому було підтримати творчу активність студентів у формуванні світоглядної культури особистості.

Зміна соціально-педагогічного управління процесом формування світоглядної культури майбутніх учителів історії відбувалась від педагогічного управління на I етапі через часткову передачу функцій від викладача студентам на II етапі, і до самоуправління майбутніми спеціалістами саморозвитком світоглядної культури особистості при направляючій і підтримуючій ролі педагога на III етапі.

Так, функцією першого, *світоглядно-орієнтуючого етапу* було педагогічне управління процесом формування світоглядної культури майбутніх учителів історії.

Цілі етапу:

- забезпечення активного включення студентів у навчальну діяльність з вивчення фахових історичних дисциплін;
- усвідомлення студентами особистісного значення вивчення історичних предметів для власного духовного розвитку, формування світоглядних настанов в умовах навчальної діяльності;
- формування особистісної світоглядної орієнтації студентів на культурно-історичні цінності народу і розвиток почуття особистої причетності до відродження української історичної спадщини у індивідуальному відношенні і діяльності майбутніх спеціалістів освітньої галузі.

Завдання освоєння фахових історичних дисциплін:

- цілісне сприйняття змісту фахових історичних дисциплін й усвідомлене розуміння об'єктивних факторів історичного розвитку українських земель;
- оволодіння базовим фактичним матеріалом, понятійним апаратом науково-теоретичного вивчення історичних дисциплін і формування аналітико-синтетичного, логіко-діалектичного мислення студентів під час освоєння фахових предметів;
- формування ціннісного, зацікавленого ставлення студентів до засвоєння фахових історичних дисциплін як основи професійної діяльності майбутнього учителя.

Методи навчання: проблемного викладу, пояснювально-ілюстративний, інформаційно-рецептивний, евристична бесіда, рефлексивні методи.

Форми організації і технології навчання: проблемна лекція, лекція-візуалізація, семінар-розгорнута бесіда, ігрова дискусія, навчальна ознайомча екскурсія, пізнавальні історичні вправи, творчі зустрічі зі спеціалістами освітньої і пам'яткоохоронної сфер.

Форми педагогічного контролю:

- початковий діагностичний контроль рівня сформованості світоглядної культури особистості студентів,
- проміжний контроль включення особистості у світоглядно розвивальну навчальну діяльність.

Освітній продукт: національна самоідентифікація особистості, готовність до світоглядного саморозвитку на основі ціннісного й усвідомленого засвоєння особливостей культурно-історичного розвитку українського народу та активної участі у світоглядно орієнтованій навчальній діяльності.

Під час цього етапу був проведений відбір світоглядно розвивального інваріанту фахових дисциплін “Історія України” (період XVII-XVIII століття), “Охорона й збереження пам’яток історії та культури” згідно з окресленими методиками (стор. 113-116). Світоглядні аспекти вивчення тем, згідно розробленої дисципліни “Охорона й збереження пам’яток історії та культури” наведені у навчальній програмі (додаток II) та методичних рекомендаціях з вивчення навчальної дисципліни [152].

Виходячи з функціонального призначення фахових історичних дисциплін і відповідно до цілей та завдань поетапного формування світоглядної культури майбутніх учителів історії, в ході організації навчально-пізнавальної діяльності нами відбирались світоглядно розвивальні технології навчання, практичне застосування яких реалізовувалось з точки зору комплексної організації навчально-пізнавальної діяльності з освоєння змісту історичних дисциплін в умовах навчальної, позанавчальної і самоосвітньої роботи студентів.

У якості прикладу наведемо опис освітньої технології світоглядної самоактуалізації особистості у процесі фахової підготовки.

*Освітня технологія світоглядної самоактуалізації в процесі вивчення
фахової історичної дисципліни*

Мета технології – актуалізація світоглядного самовідношення особистості, розвиток історико-культурної саморегуляції поведінки.

Етапи технології:

I. Світоглядна рефлексія особистістю історичного матеріалу, що вивчається за наступними світоглядними параметрами:

- цілісність сприйняття знань засобом широкої соціально-історичної перспективи;
- усвідомленість соціальної значущості вивчення історичного матеріалу для майбутньої професійної діяльності;
- позитивне ставлення до історичного минулого своєї країни;
- усвідомленість в системі духовної культури суспільства;
- усвідомленість особистої значущості вивчення історичних знань для особистісного, духовно-морального розвитку.

II. Світоглядна ідентифікація особистості відповідно до історико-культурних традицій і національних цінностей українського народу.

Реалізація цього етапу відбувається шляхом ціннісного аналізу наступних відносин:

- ставлення до історико-культурних традицій у родині, навчальному колективі, до видатних історичних діячів періоду, що вивчається;
- своє особисте ставлення і почуття (гордість за рідну країну, особиста причетність до відродження української культурно-історичної спадщини, розуміння важливості пам'яткоохоронної роботи для збереження історичної пам'яті тощо);

III. Світоглядна позиція особистості.

Активізація самовідношення студентів відбувається за допомогою постановки таких питань:

- Чи відчуваю я особисту потребу в охороні і збереженні об'єктів культурно-історичної національної спадщини?
- Чи відчуваю я потребу у відродженні історичної пам'яті українського народу?
- Чи усвідомлюю я особисту відповідальність за культурно-історичні процеси, що відбуваються на теренах сучасної України?

- Чи переконаний (на) я у соціальній і гуманістичній значущості своєї майбутньої професійної освітньої діяльності?

- Чи вірю я у власні сили, у здатність внести творчий вклад у діяльність в сфері освіти?

IV. Світоглядна готовність особистості.

На цьому етапі стимулювання саморегуляції поведінки студентів відбувається за допомогою таких питань:

- Чи можна охарактеризувати мою роботу з оволодіння фахової історичної дисципліни як активну і сумлінну?

- Чи реалізую я при цьому свої творчі здібності у повній мірі?

- З чим пов'язані мої труднощі у навчально-пізнавальній діяльності?

- Який ступінь моєї готовності до застосування фахових історичних знань у майбутній професійній діяльності?

З метою формування критерію науково-теоретичної готовності світоглядної культури майбутніх учителів історії та у контексті розробленого комплексу творчих практично орієнтованих завдань, в ході проведення семінарських занять з фахових історичних дисциплін нами були застосовані пізнавальні історичні вправи, необхідність включення яких обумовлена формальним характером історичних знань студентів, складністю застосування їх у педагогічній практиці, пізнанні суспільних явищ, нових конкретних історичних фактів. Незамінною є світоглядно-виховна функція пізнавальних історичних вправ, яка обумовлена тим, що в процесі самостійного здобування знань і пошуку рішень студенти переконуються у їх істинності. Ці ідеї стають особистісним здобутком майбутніх освітян і їх переконанням, тому що в ході вирішення вправ стають наслідком власної пошукової роботи. Переконавши у важливості, дієвості однієї частини ідеї, викладач допомагає розповсюдити переконаність і на інші ідеї, що не стали об'єктом вправи [136, с.20].

Відповідно до типології пізнавальних історичних вправ, нами були відібрані наступні типи:

- згідно проблемно-змістової типології: на встановлення причинно-наслідкових зв'язків історичних подій і явищ; на виявлення тенденцій розвитку суспільного явища; на визначення спадковості фактів, подій, явищ, епох; на встановлення загальних і часткових закономірностей суспільного розвитку; на здобуття уроків історії; на оцінку характеру явища.

- згідно методів історичної науки: порівняльно-історичний метод; метод аналогій; установлення причин за наслідками; метод зворотних висновків; узагальнення формул; реконструкція цілого за частинами; визначення мети людей і груп за їх діями і наслідками їх дій; виявлення рівня духовного життя за пам'ятками історії та культури.

Приклади застосованих в процесі вивчення студентами фахової дисципліни “Історія України” (період XVII-XVIII століття) пізнавальних історичних вправ наведені у додатку М.

Функцією *світоглядно-коректуючого етапу* була часткова передача педагогом управлінських функцій студентам і перехід до спільного управління процесом світоглядного розвитку особистості.

Цілі етапу:

- формування у студентів умінь адекватної самооцінки своїх можливостей і здібностей відносно творчого освоєння фахових історичних дисциплін в освітній сфері;

- формування особистісної потреби у творчому самоствердженні в професійній діяльності, що реалізує індивідуальні творчі здібності спеціаліста, його фахові знання і уміння;

- формування потреби й уміння духовного вдосконалення, професійної самоосвіти особистості.

Завдання освоєння фахових історичних дисциплін:

- формування у студентів умінь планувати діяльність з самоосвіти, розвитку творчих здібностей для освоєння і застосування фахових історичних знань і навичок;

- формування у майбутніх учителів історії умінь аналізувати фахову історичну, юридичну літературу, оцінювати історичні факти і події, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, визначати об'єктивне і суб'єктивне, співставляти історичні факти, розкривати особливості, специфіку та найхарактерніші риси історичних явищ, подій, процесів та тенденцій;

- формування особистісної потреби у студентів до популяризації історико-культурних традицій в сучасних умовах, організаційних умінь просвітницької і виховної роботи на основі духовно-моральних національних цінностей.

Методи навчання: частково-пошуковий (евристичний), діалоговий методи, метод проекту, ігрові методи, дидактична гра.

Форми організації і технології навчання: семінар-конференція, семінар “мозковий штурм”, проблемна дискусія, евристична бесіда, підготовка і проведення пам'яткознавчої екскурсії, розв'язання творчих ситуацій, підготовка пам'яткоохоронної проблемної виставки, виконання проектних завдань (творчих, дослідницьких, інформаційних, пригодницьких, практично-орієнтованих), ігрова ситуація.

Форми педагогічного контролю:

- проміжний контроль, діагностика світоглядної культури особистості і контроль ефективності світоглядної взаємодії зі студентами,
- взаємоконтроль під час навчальної і позанавчальної форм пізнавальної діяльності, взаємоперевірка знань і умінь під час групових навчальних занять.

Освітній продукт: особистісна самоідентифікація відносно обраної професії, готовність до застосування набутих історичних, пам'яткоохоронних знань, умінь і навичок в умовах професійної практики, світоглядна готовність до саморегуляції і самоорганізації дій і вчинків на світоглядно-ціннісній основі.

На цьому етапі реалізація принципів ціннісно орієнтуючого діалогу і творча співпраця учасників навчально-пізнавального процесу була важливою умовою формування таких критеріїв світоглядної культури майбутніх учителів історії, як готовність до саморегуляції і професійна компетентність. В

педагогічному плані це відбувається за допомогою форм пізнавально-ціннісного спілкування у навчальній діяльності.

Наведемо приклади групових форм організації занять із застосування світоглядно розвивальних ігрових технологій.

Дидактичні ігри (ігрові дискусії, ігрові ситуації, рольові і ділові навчальні ігри) є ефективним засобом вирішення завдань формування світоглядної культури особистості. Ці технології характеризуються наявністю ігрових моделей об'єкту, процесу або діяльності, активізацією мислення й поведінки студента, емоційністю і творчим характером заняття [247]. Навчальною грою слід вважати індивідуальну, парну, групову, фронтальну та колективну навчально-пізнавальну діяльність студентів, що включає змагання та самодіяльність у засвоєнні програмних знань, навичок та умінь, а також досвід соціальних відносин між особистостями в процесі гри, тренінгу. Ігри в навчальному процесі передбачають високоорганізовану науково-дослідну, професійну та суспільну діяльність.

Впровадження ігор у навчально-пізнавальний процес базується на теоретичних та методичних положеннях ігрової діяльності, запропонованих сучасними психологами та педагогами. До них відносять такі положення: концепція про гру як школу соціального розвитку суб'єкта (Л. Виготський); положення про зв'язок ігрової діяльності з розвитком уявлення (С. Рубінштейн); теорія узагальненого характеру ігрового дійства (Б. Ананьєв, О. Леонт'єв); концепція про гру та навчання як підготовчу форму діяльності, що передуює праці (Б. Ананьєв); теорія мотивації ігрової діяльності (Р. Жуковська, Л. Славіна); поняття про гру як засіб практичної пізнавальної діяльності, засіб активного освоєння знань (А. Люблінська).

Спираючись на висновки досліджень А. Вербицького, Л. Волкової, Т. Воровки, Ю. Друзя, К. Платонова, П. Щербаня та інших щодо важливості даного методу як дієвого засобу активізації навчального процесу та підготовки фахівців, ми переконані, що ігрові методи направлені, перш за все, на формування власної світоглядної позиції студента. Вони забезпечують реальні

можливості для висловлювання і зіставлення різних думок і позицій (аналітичних, критичних, стверджуючих, заперечних, розмірковуючих, запрошувальних до співпраці) учасників ігрових технологій навчання [191].

Науковці доводять, що гра дозволяє змоделювати більш адекватні у порівнянні з традиційними умови формування особистості фахівця. “У грі відтворюються основні закономірності руху професійної діяльності та професійного мислення на основі динамічно створюваних та вирішених сумісними діями учасників навчальних ситуацій” [40, с.132]. Метою дидактичних ігор є навчити студентів приймати рішення та нести за них відповідальність, перевірити себе, свої можливості та бажання працювати з обраної спеціальності. “Це діяльнісна позиція, коли учасник повинен реально діяти в запропонованих умовах, зробити вибір та реалізувати його в своїй поведінці” [5, с.20].

Разом з тим, спеціально запропоновані педагогом в атмосфері розкутості, довіри і розуміння ситуації ціннісного і морального вибору, ситуації прийняття рішення й усвідомленого його обґрунтування укріплюють самостійність та визначеність у світоглядних позиціях і поглядах студентів. Відповідно, вимогами до змісту цих імітаційних ситуацій є їх професійна і соціальна спрямованість, закладена в них можливість для соціально відповідального і морального осмислення студентами своїх думок і суджень.

У зв'язку з чим, особливої важливості набуває рефлексивний етап гри, під час якого учасники аналізують власні дії та їхні наслідки. Як слушно зазначає А. Вербицький, “це змістовий розбір причин, які призвели до одержаних результатів, відповідь не на запитання, які підсумки гри, а на запитання, чому вони виявилися такими, що потрібно взяти до уваги далі, якою інформацією оволодіти” [40, с.156].

У нашій дослідно-експериментальній роботі застосування ігрових технологій було особливо доцільним в умовах проведення занять з розробленої фахової дисципліни “Охорона й збереження пам'яток історії та культури”.

Розробка сюжетів ділових навчальних ігор була спрямована на:

- самоствердження світоглядної позиції майбутніх учителів історії стосовно соціально значущої професійної діяльності в освітній сфері;
- розвиток позитивного самосприйняття студентів та їх віри у власні сили;
- підтримку формування у майбутніх учителів уміння переконувати й аргументовано відстоювати свої думки.

Наведемо в якості прикладу модель одноетапної ділової гри.

Організація пам'яткоохоронної виставки

“Збережемо історичну пам'ять” в обласному краєзнавчому музеї

Мета гри – самоствердження особистості у світоглядній позиції переконаного захисника історико-культурної національної спадщини.

Принципи гри:

- принцип проблемності;
- принцип імітації конкретних умов і динаміки змісту професійної діяльності;
- принцип двоплановості ігрової навчальної діяльності;
- принцип спільної діяльності учасників гри;
- принцип діалогічної взаємодії партнерів у грі.

Учасники гри:

- працівники обласного краєзнавчого музею – “ініціатори”
- представники обласної державної адміністрації – “опоненти”
- представники громадської організації УТОПІК (Українське товариство охорони пам'яток історії та культури) – “консультанти”
- студенти – “зацікавлені, активні”
- громадськість – “зацікавлені, пасивні”

Завдання гри: працівникам обласного краєзнавчого музею необхідно надати переконуючі аргументи, привернути на свій бік опонентів і зацікавлених, переконати винайти кошти та інше для створення на базі музею стаціонарної пам'яткоохоронної виставки “Збережемо історичну пам'ять”.

Сюжет гри:

У обласному краєзнавчому музеї відбувається відкрите засідання, на яке запрошені всі учасники гри. На порядку денному питання: “Чи можливо створити у обласному краєзнавчому музеї стаціонарну пам’яткознавчу виставку “Збережемо історичну пам’ять”?”.

На засіданні виступають всі учасники у такій послідовності.

Працівники обласного краєзнавчого музею – переконують присутніх у необхідності об’єктивного публічного висвітлення проблеми виявлення, наукового вивчення, захисту, збереження, належного утримання, відповідного використання, реставрації, реабілітації та музеєфікації об’єктів культурної спадщини області і виступають з ініціативою відкриття виставки як дійсного центру з підготовки програм та проектів охорони пам’яток історії та культури.

Представники обласної державної адміністрації – погоджуються з такою необхідністю, але повідомляють про відсутність в бюджеті коштів і приміщення для реалізації проекту.

Відбувається аргументована дискусія, до якої долучаються інші учасники.

Представники громадської організації УТОПІК – в цілому схвалюють пропозицію представників краєзнавчого музею, але наголошують, що для того, аби їх організація стала інформаційним джерелом і консультантом з проблеми пам’яткознавства, необхідно скласти умови юридичної і практичної співпраці.

Представники громадськості – займають двоїсту позицію: з одного боку вони згодні з необхідністю об’єктивного публічного висвітлення проблеми охорони об’єктів культурної спадщини, але з іншого – реально сприяти цьому не вважають за необхідне, і водночас перекладають цю роботу на органи, за якими законом закріплене управління охороною культурної спадщини.

Студенти – активні та зацікавлені, висловлюють бажання знати більше про проблему охорони і збереження пам’яток, брати участь у організаційній та дослідній роботі, але не мають практичних навичок у цьому виді діяльності.

Після цього заслуховуються працівники обласного краєзнавчого музею і представники обласної державної адміністрації. Учасниками відкритого засідання приймається рішення.

На *завершальному етапі гри* необхідною є спільна зі студентами світоглядна рефлексія перебігу і результатів інсценованого обговорення важливої соціальної і професійної проблеми діяльності майбутнього спеціаліста.

Питання для світоглядної рефлексії:

- Як Ви можете охарактеризувати свій емоційний стан під час і після закінчення гри?

- Які труднощі виникли у Вас під час відстоювання власних поглядів?

- Що вдалося і що не вдалося подолати у процесі дискусії?

- Завдяки чому було досягнуто успіху?

- В чому Ви вбачаєте помилки?

- Наскільки Ви утвердились у своїй позиції після участі у грі?

- Чи зросла Ваша потреба і здатність діяти спільно у вирішенні важливих питань?

- Чи готові Ви до участі у подібній ситуації в реальних умовах?

Формування особистісної відповідальності за охорону і збереження історико-культурної спадщини відбувалось також у процесі виконання студентами пошуково-дослідних проектів. У майбутніх учителів історії закріплювались проектні, аналітичні, синтетичні, пошуково-дослідні якості особистості, як особливо важливі в плані здатності спеціаліста до світоперетворення.

Розвиток здібностей студентів до самоорганізації і саморегуляції майбутньої організаційної, просвітницької, пропагандистської та ін. діяльності відбувався за допомогою організаційно-методичних проектних завдань. Їх виконання дозволяло реалізацію світоглядних поглядів, позицій і гуманістичних переконань майбутніх спеціалістів освітньої галузі.

Таким чином, застосування технологій творчого проектування в умовах фахової підготовки майбутніх учителів історії розглядається нами як комплексний засіб навчання, що стимулює формування світоглядної культури особистості. Це пояснюється основним завданням світоглядної культури, яке полягає в забезпеченні таких умов розгортання діяльності людини, які допомагають розкритися її творчому потенціалу, інтелектуальним і моральним можливостям. Адже, світоглядна культура є одночасно і процесом розвитку індивідом власних творчих сил та здібностей, і процесом реалізації цих здібностей у соціально значущих результатах діяльності.

Сповідуючи позицію творчого ставлення до життя, майбутній спеціаліст пізнає світ у всіх його вимірах, опановує мистецтво бути самим собою. Виходячи з ідеї життєтворчості, предметом творчості стає не тільки зовнішній, а й внутрішній світ людини, коли вона будує власне життя відповідно до певного морального позитивного задуму, що має особистісний смисл, який у кінцевому підсумку збігається із загальнолюдським. Свобода суб'єктної активності людини є фундаментом творчості у житті [201].

Самостійна, технологічно організована робота студентів з виконання тематичних творчих проєктів, по-перше, створювала реальні можливості для самовираження світоглядних позицій особистості у пізнавально-професійній діяльності; по-друге, сприяла підвищенню рівня індивідуальної активності у процесі світоглядного саморозвитку особистості завдяки соціально усвідомленому освоєнню студентами національних культурно-історичних цінностей.

Відзначимо, що більш ефективно світоглядно й особистісно розвивальна основа навчання реалізовувалась за умови переорієнтації ціннісного фону навчальної, позанавчальної і самостійної пізнавальної діяльності студентів в ситуаціях творчого співробітництва між учасниками навчально-виховного процесу. Проявом цього був активний саморозвиток соціальних, особистісно-цінних, творчих мотивів освоєння світоглядно орієнтованого навчального матеріалу майбутніми учителями історії.

Важливим при цьому біла побудова змісту навчальної дисципліни у вигляді евристичних завдань. Саме у процесі їх вирішення відбувались ціннісні зміни як у компонентах структури світоглядної культури особистості, так і в цілісній світоглядно пізнавальній діяльності студентів.

Виконання спеціальних завдань згідно кожного технологічно побудованого етапу освоєння фахової історичної дисципліни здійснювалось з використанням методу занурення особистості у ціннісний контекст матеріалу, що вивчається, і у процес творчого рішення завдань. Шляхом такого занурення стимулювалась побудова навичок творчого світоглядного оволодіння змістом фахової дисципліни, формувались соціально і професійно спрямовані мотиви такого засвоєння.

Зазначимо позиції, дотримання яких було важливим для виконання студентами евристичних завдань:

- формування світоглядної свідомості особистості на основі наукового світорозуміння і соціального усвідомлення студентами закономірностей історичного розвитку компонентів загальнолюдських цінностей на території України у XVII-XVIII столітті – етнокультурного, національного та загальноєвропейського;

- формування практичної готовності майбутніх учителів до творчого використання засвоєних знань, умінь у професійній діяльності на основі актуалізації емоційно-ціннісного переживання історико-культурних традицій українського народу у світоглядному усвідомленні особистості.

Наведемо приклад розроблених нами евристичних завдань для вивчення фахових дисциплін “Історія України” (період XVII-XVIII століття) та “Охорона та збереження пам’яток історії та культури”.

І. Завдання, спрямовані на розвиток рефлексивного, позитивного світосприйняття, духовно-моральне і соціальне освоєння світу

1. У формі есе поміркуйте над будь-яким з нижчезазначених висловлювань видатних людей:

- “Наскільки люди освіченіші, настільки вони вільніші” (Вольтер);

- “Історія – учителька життя” (Цицерон);
- “З історії ми черпаємо досвід, на основі досвіду утворюється найживіша частина нашого практичного розуму” (Гердер);
- “Людиною стати – це мистецтво” (Новаліс);
- “Шматочок справжньої історії – це така рідкість, що ним треба дуже дорожити” (Джеферсон);
- “Знання без совісті – загибель душі” (Рабле);
- “Я не знаю іншого способу міркувати про майбутнє, окрім погляду на минуле” (Патрик Генрі);
- “Історична подія є завершеною не тоді, коли вона відбулася, а лише після того, як вона стала надбанням нащадків” (Стефан Цвейг).

2. Напишіть твір-роздум на одну з тем що пропонуються нижче:

- Сучасний вчитель історії: завдання діяльності і якості особистості;
- Уроки історії в житті людини і суспільства;
- Історико-культурні традиції моєї родини;
- Пам’ятка історії та культури що зацікавила мене.

3. У вигляді міні-твору прокоментуйте одну з запропонованих приказок і прислів’їв. Які явища в них відзеркалено?

- Хочеш знати дорогу – запитай тих, хто ходив по ній.
- Говори не про те, що прочитав, а про те, що зрозумів.
- Сім мудреців дешевше однієї освіченої людини.
- Учення – насіння знань, а знання – насіння щастя.
- Бути вчителем, переставши бути учнем, неможливо.
- Час – чесний чоловік.
- Із усіх критиків найбільш великий, найгеніальніший, найбільш безгрішний – час.

II. Завдання, спрямовані на розвиток дослідницьких умінь, логічних і діалектичних навичок світорозуміння

Напишіть аналітичну письмову роботу на одну з наступних тем:

- Проблеми вивчення історії України XVII-XVIII (XIX) століття;

- Еволюційний аналіз феномену українського козацтва на основі боротьби за відновлення державності;
- Європейське Відродження і українська культура: порівняльний аналіз;
- Охорона культурної спадщини ... області (району): проблеми і перспективи розвитку;
- Сучасний погляд на проблему втраченої історико-культурної спадщини України.

III. Завдання, спрямовані на розвиток аналітичних здібностей студентів до системного світосприйняття і цілісного світорозуміння

Підготуйте реферат на одну із запропонованих тем:

- Історія України як засіб духовно-патріотичного виховання школярів;
- Національний характер і його відображення в історії України;
- Пам'ятка, як символ відновлення історичної пам'яті і відродження національної культури українського народу
- Запорізька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу;
- Гайдамацька Коліївщина як урок історії українського народу XVIII ст.

Функцією *світоглядно-закріплюючого етапу* було самостійне управління студентами процесом особистісного світоглядного саморозвитку при підтримці педагога.

Цілі етапу:

- формування готовності студентів до реалізації соціальних функцій професійної діяльності спеціаліста освітньої сфери;
- усвідомлення соціальної відповідальності і формування особистісного відповідального ставлення студентів за дії, що пов'язані з відродженням історичної пам'яті і збереженням національних та духовних скарбів;
- формування у студентів цінностей демократичного суспільства (толерантності, громадянської відповідальності, моральної свідомості) і особистісного спрямування майбутніх учителів історії на з'ясування особливостей трьох компонентів загальнолюдських цінностей на території України – етнокультурного, національного та загальноєвропейського.

Завдання освоєння фахових історичних дисциплін:

- усвідомлення студентами соціально-моральних норм і принципів на прикладі явищ, подій, процесів та тенденцій національної історії і формування особистої потреби морального вдосконалення на їх основі;
- формування у майбутніх учителів історії широких соціальних мотивів вивчення фахових історичних дисциплін і соціальної направленості дій з практичного застосування професійних знань і умінь;
- формування активної зацікавленості студентів до актуальних проблем вивчення і застосування фахових історичних знань в сучасних умовах й особисте, ціннісне ставлення до історико-культурних традицій та об'єктів національної спадщини.

Методи навчання: дослідницький, програмований, метод проектів, ігрові методи.

Форми організації і технології навчання: самостійна пошуково-дослідна й аналітична робота студентів, виконання проектів (творчих, дослідницьких, інформаційних, пригодницьких, практично-орієнтованих), підготовка просвітницької лекції, індивідуальні форми роботи студентів з самоосвіти і самовдосконалення.

Форми педагогічного контролю:

- діагностика, самоконтроль і самодіагностика студентами динаміки проявів компонентів світоглядної культури особистості, що формуються;
- пошук викладачем ефективних шляхів індивідуальної корекції і диференційованої підтримки становлення світоглядної культури особистості у студентів.

Освітній продукт: національно-культурна самоідентифікація особистості, особистісна готовність до реалізації світоглядних переконань, ціннісних принципів на практиці в освітній сфері та у процесі реалізації майбутнім учителем історії пам'яткоохоронної функції професійної діяльності.

З метою формування критерію соціальної компетентності, на третьому етапі формувальної експериментальної роботи зі студентами історичних

факультетів денної форми навчання в ході організації позанавчальної світоглядно пізнавальної діяльності з вивчення фахових дисциплін ефективно представили себе соціально орієнтовані технології. Були апробовані технологія розвитку системного світорозуміння та технологія формування емоційно-ціннісного відношення до пам'яткоохоронної діяльності. Опис цих технологій представлений у додатках К, Л та методичних рекомендаціях для організації процесу формування світоглядної культури майбутніх вчителів історії у процесі вивчення фахових дисциплін [55].

Для розвитку критерію духовно-моральної зрілості світоглядної культури майбутніх учителів історії ефективність позанавчальної діяльності була обумовлена активним включенням студентів у різноманітні практичні і життєві ситуації професійно-орієнтовного, соціально-комунікативного, проблемно-творчого характеру. Реальна участь в цих ситуаціях багатьох представників (людей похилого віку, слухачів лекцій, краєзнавців та інших людей різного віку і професій) спонукала студентів до конструктивної взаємодії та доброзичливого спілкування з ними.

У цьому контексті розглянемо детальніше технологію організації світоглядно виховної діяльності майбутнього учителя історії.

Технологія організації світоглядно виховної діяльності

(на прикладі підготовки студентами просвітницької лекції)

Мета технології – вироблення і закріплення у майбутніх учителів історії:

- світоглядної позиції переконаного носія історико-культурних національних традицій;
- практичної готовності до світоглядно виховної діяльності в освітній сфері.

Досягнення мети цієї технології залежить від наявності світоглядної самоактуалізації особистості майбутнього спеціаліста, виникнення якої залежить від актуалізації (аналізу, пробудження в собі, відчуття в собі) таких індивідуальних світоглядних позицій:

- високе ціннісне ставлення до історії свого народу;

- усвідомлення ідеї духовної наступності поколінь;
- сприйняття ролі носія історико-культурних традицій в сучасному суспільстві і потреби в даній діяльності;
- потреба у науковому, повному і об'єктивному висвітленні історичних подій;
- усвідомлення необхідності збереження пам'яток історії та культури в інтересах нинішнього і прийдешніх поколінь.

Організаційний етап:

- вибір теми лекції;
- підбір матеріалу (наукові джерела, засоби зорової наочності та ін.);
- підготовка доповіді.

Рекомендації щодо підготовки просвітницької лекції:

- науковість, інформативність, доказовість й аргументованість викладу інформації;
- чітка структура і логіка розкриття змісту лекції, підкріплена логічними висновками світоглядного значення;
- використання міжпредметних зв'язків у процесі відбору матеріалу, що сприяє його більш широкому засвоєнню в системі духовної культури;
- цілісність у інтерпретації інформації в плані важливості для минулого, сучасності і майбутнього нашого суспільства;
- активізація світоглядної рефлексії слухачів за допомогою підготовлених запитань для роздумів, цитат, афоризмів тощо;
- емоційність викладу інформації, що досягається чіткою, живою, образною, інтонованою мовою;
- налагодження живого контакту з аудиторією, стимулювання її емоційного відгуку;
- відкритість власної позиції до теми виступу;
- адаптивність матеріалу, що викладається до конкретної аудиторії з урахуванням професійних, вікових та інших особливостей слухачів.

Після проведення лекції необхідною є світоглядна рефлексія особистості згідно наступних індивідуальних позицій:

- чи відбулось самоствердження в ролі носія історико-культурних національних традицій;
- чи змінилось особисте ставлення до діяльності зі збереження історичної національної пам'яті;
- чи відбувся контакт з аудиторією й емоційний відгук слухачів;
- самоаналіз діяльності;
- перспективи подальшої роботи в цьому напрямі.

У процесі експериментального дослідження нами реалізований принцип практичного спрямування світоглядно орієнтованого навчання за рахунок розвитку здатності студентів до саморегуляції і самоорганізації самостійної пізнавальної діяльності з вивчення фахових історичних дисциплін.

Для цього були застосовані технології творчого проектування. Особливістю цих технологій є те, що вони формують практичні уміння і навички у майбутніх учителів, на ділі реалізують принципи проблемності та міжпредметних зв'язків і стимулюють становлення соціально усвідомленої та професійної мотивації творчої діяльності. Запропонований проектний метод формує самостійний досвід студентів зі здобуття знань і умінь у процесі планування та виконання практичних завдань-проектів, що поступово ускладнюються.

Враховуючи специфіку майбутньої професійної діяльності студентів історичного факультету, нами була розроблена тематика проектно-творчих завдань (додаток Е). Ці завдання пройшли апробацію в рамках навчальних курсів “Історія України”, “Охорона й збереження пам'яток історії та культури”.

У процесі виконання запропонованих проектних завдань студенти набували навичок планування і моделювання своєї соціально спрямованої професійної діяльності. Майбутні учителі історії обирали способи конструктивної й ефективної взаємодії та співробітництва в колективі, переживали ситуації самостійного вибору своїх дій, прийняття рішень і

відчуття відповідальності за їх виконання перед студентською академічною групою і самими собою.

Включення проектно-творчих завдань у зміст світоглядно орієнтовного фахового навчального матеріалу і занурення студентів у процес його практично спрямованого освоєння дозволило нам, з одного боку, організувати самостійну роботу студентів з активного, творчого оволодіння історико-культурними традиціями. З іншого, у процесі освоєння студентами змісту фахових дисциплін перейти від загальних творчих завдань, що виконують інтегральну світоглядну функцію, до вузько спеціалізованих завдань.

В результаті активізується особистісно-усвідомлене ставлення студентів до завдань і функцій діяльності майбутнього учителя історії в конкретних умовах освітньої діяльності, а також формується вміння адекватної оцінки цих умов студентами. Все це сприяє виробленню і закріпленню творчих, когнітивних, комунікативних, моральних, емоційно-вольових якостей студентів, духовно-національної, соціальної і професійної самоідентифікації.

Відповідно, у контексті розв'язання проектно-творчих завдань відбувалось засвоєння вузько професійних педагогічних завдань, яке підпорядковувалось загальній меті – світоглядного особистісного розвитку майбутніх учителів історії. Як наслідок, активізувався процес формування критеріїв світоглядної культури – науково-теоретичної і саморегулятивної готовності, духовно-моральної зрілості, професійної і соціальної компетентності майбутніх учителів історії.

Таким чином, спроектована нами цілеспрямована робота з формування світоглядної культури майбутніх учителів історії в процесі фахової підготовки практично реалізує:

- діагностичне цілеутворення, що передбачає досягнення цілей та ефективність світоглядно спрямованого процесу навчання;
- можливість педагогічної корекції і зворотного зв'язку в процесі світоглядного розвитку і саморозвитку студентів шляхом педагогічного

контролю і діагностики, орієнтованих на критерії і показники світоглядної культури особистості;

- взаємозв'язок світоглядно розвивального навчання з соціально-педагогічним, розвивальним, дидактико-методичним забезпеченням;

- взаємозв'язок з напрямками освітньої діяльності фахівця у суспільстві, що дозволило задіяти як різноманітні форми навчальної діяльності, так і активні педагогічні засоби й методи, які сприяють становленню ціннісно-мотиваційних позицій особистості та перетворенню знань у світоглядні переконання, а також формуванню у студентів соціально-моральних способів дії і взаємодії, професійної активності, навичок самоосвіти, особистісної саморегуляції.

Зважаючи на це, виникає потреба в аналізі ефективності запропонованих організаційно-методичних умов і спроектованої моделі.

2.4. Аналіз результатів дослідно-експериментальної роботи

Під час організації та проведення експериментальної роботи ми поставили завдання перевірити дієвість моделі формування світоглядної культури майбутніх учителів історії в процесі фахової підготовки відповідно до визначених організаційно-методичних умов.

Експериментальна перевірка проводилася протягом 2005-2008 років на базі Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка, Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка та Рівненського державного гуманітарного університету. В експерименті брало участь 406 студентів, з них були організовані експериментальні та контрольні групи.

Експеримент тривав протягом трьох років і містив три етапи: констатувальний, формувальний та контрольний. Дослідно-експериментальне

дослідження реалізовувалось в навчальній, позанавчальній і самостійній пізнавальній роботі студентів.

На початку констатувального етапу розроблялася логіка проведення експерименту, нами вивчалися компоненти, критерії, рівні та показники рівнів сформованості світоглядної культури майбутніх учителів історії.

Для визначення рівня сформованості світоглядної культури майбутніх учителів історії в умовах фахової підготовки ми використовували комплекс методів дослідження. Кожен з них мав своє функціональне призначення. Це дозволило нам досягти максимальної об'єктивності та уникнути однобічних висновків. Підібрані методи дозволили дослідити світоглядну культуру майбутніх учителів історії комплексно.

Дослідно-експериментальна робота вимагала широкого використання різних методів та методик, які давали можливість одержати якісні та об'єктивні результати (анкетування, бесіда, тестування, педагогічне спостереження, оцінювання та ін). Водночас, названі традиційні методи не дозволили у повній мірі визначити й оцінити рівні сформованості світоглядної культури у майбутніх учителів історії. Тому ми доповнили їх самооцінкою, оцінюванням, моделюванням ситуації та ін.

Найточніше продіагностувати досліджуване явище дозволили питання відкритої, закритої та напіввідкритої форми, що використовувались під час анкетування. Бесіда розширила інформацію про респондента, здобуту іншими методами, дала можливість порівняти її, впевнитися в об'єктивності чи суб'єктивності студента, означити вміння респондента доносити до інших свої думки, переконання, емоційну стійкість, комунікативні уміння тощо. Педагогічне спостереження дало змогу збагнути природну поведінку респондентів, їх внутрішню позицію [210].

Метою констатувального етапу дослідно-експериментальної роботи було визначити стан сформованості світоглядної культури майбутніх учителів історії шляхом анкетування, бесід, опитування, педагогічного спостереження.

На питання анкети давали відповідь респонденти історичних факультетів денної (597 студентів) і заочної (578 студентів) форм навчання. Результати експерименту показали, що більшість студентів на констатувальному етапі мають низький рівень світоглядної культури. Під час бесіди ми виявили, що, незважаючи на ставлення до обраної професії, як до особистісно важливої, у студентів несформовані національно-культурні і патріотичні ідеали, світоглядні завдання педагогічної діяльності. Майбутні педагоги недооцінюють також світоглядно-ціннісний і виховний потенціал історичних дисциплін, засвоєння яких відбувається із соціально й емоційно неусвідомлених позицій. Педагогічне спостереження дало змогу виявити низьку активність включення студентів у форми навчальної, позанавчальної і самостійної пізнавальної діяльності. Опитування майбутніх учителів історії підтвердило їхню неготовність до формування у процесі фахової підготовки духовно-моральних та соціально-спрямованих якостей і мотивів діяльності.

Формувальний експеримент ми розробляли з урахуванням результатів констатувального етапу.

Кожен з етапів формувального експерименту мав свої особливості, зумовлені метою і завданнями формування світоглядної культури майбутніх учителів історії. Про його ефективність свідчать результати контрольних та експериментальних груп. Учасники контрольних груп (202 студента) під час навчальної діяльності відвідали заплановані програмою заняття з фахових дисциплін “Історія України” (період XVII-XVIII століття) та “Охорона й збереження пам’яток історії та культури”, лекції і семінарські заняття. Але викладач не наголошував на світоглядно розвивальному змісті навчального матеріалу зазначених курсів.

Учасники експериментальних груп (204 студента), на відміну від контрольних, прослухали світоглядно спрямовані курси дисциплін “Історія України” (період XVII-XVIII століття) та “Охорона й збереження пам’яток історії та культури”, які стали теоретичним, духовним, мотиваційним підґрунтям для формування світоглядної культури майбутніх учителів історії в

процесі фахової підготовки; відвідали семінарські заняття, на яких реалізовувались світоглядно розвивальні технології навчання; виконували тематичні пізнавальні історичні вправи, проектно-творчі завдання; приймали участь у ділових іграх, організовували світоглядно-виховну позанавчальну діяльність у вигляді просвітницьких лекцій, пізнавальних дослідно-пошукових екскурсій, проблемних пам'яткоохоронних виставок; займалися самостійною діяльністю із самоосвіти й самовдосконалення особистості майбутнього учителя історії.

Відповідно до розроблених організаційно-методичних умов, метою яких було: по-перше, – створення на базі діалогової і творчої взаємодії викладача і студентів світоглядно розвивального освітнього середовища; по-друге, – забезпечення педагогічної підтримки сформованих світоглядних новоутворень особистості студента, їх адекватна педагогічна корекція, що організується у відповідності до структури світоглядної культури майбутнього учителя історії і, виходячи зі змісту етапів світоглядного розвитку особистості у навчанні, було необхідно забезпечити усвідомлення студентами-істориками особистісного смислу їх світоглядного розвитку і саморозвитку шляхом активного, творчого засвоєння історичних дисциплін в умовах фахової підготовки. Саме тому, комплекс організаційно-методичних умов був спрямований, в першу чергу, на організацію й актуалізацію компонентів та особливостей навчально-пізнавальної діяльності. Завдяки цьому фахові знання не тільки успішно засвоювались, але й усвідомлено особисто сприймалися студентами як джерело побудови світоглядних ідеалів, принципів і переконань власної духовно-цілісної сфери. В результаті, формувалась основа для прояву світоглядних новоутворень особистісної спрямованості на вивчення фахових дисциплін з науково-теоретичних і ціннісно-усвідомлених позицій. Водночас, на основі духовно-морального переосмислення студентами своїх принципів та ідеалів, активізувалось формування аналітичних умінь, способів саморегуляції і самопізнання особистості, стимулювалось становлення соціально спрямованих

установок поведінки і соціально ціннісних переконань майбутнього спеціаліста освітньої галузі.

Таким чином, в умовах організованого світоглядно розвивального, педагогічно підтриманого освітнього середовища у студентів-істориків відбувається прирощення таких важливих параметрів світоглядної культури, як соціальна відповідальність, світоглядне усвідомлення, професійна спрямованість діяльності з вивчення фахового історичного матеріалу. При цьому, за допомогою початкової, проміжної, підсумкової діагностики, розробленої з метою багатопланової характеристики проявів світоглядної культури визначається якісний стан інтегральних параметрів даного феномену у студентів. Він виступає тією важливою умовою, яка забезпечує відповідність цільових, змістовних компонентів навчально-пізнавальної діяльності, одночасно залишаючись засобом її педагогічного управління.

Згідно із завданнями підтримки самоуправління і педагогічного управління світоглядним розвитком особистості, нами застосовувались як форми педагогічної діагностики і контролю, так і форми самодіагностики та самоконтролю світоглядного розвитку студентів. У організаційному плані для цього були задіяні форми поточного, проміжного та підсумкового контролю. Ефективність організації навчально-пізнавальної діяльності в плані цілісного світоглядного розвитку особистості в процесі фахової підготовки оцінювалась нами на основі отриманої інформації про динаміку формування професійного і соціального спрямування світоглядної культури майбутніх учителів історії, їх ціннісного ставлення до національних історико-культурних традицій, готовності до світоглядного, духовного саморозвитку на їх ціннісній основі.

Таким чином, і викладач і студенти орієнтуються на показники та критерії світоглядної культури особистості майбутніх учителів історії в реалізації навчальної, професійної, світоглядно-спрямованої взаємодії. Водночас, виходячи з результатів педагогічного діагностування й оцінки знань студентів з фахових дисциплін, проявів їх творчої активності, нами комплексно враховувався ступінь світоглядної готовності особистості. Що, по-перше, –

надавало педагогічну допомогу в плані самоствердження студентів у світоглядних позиціях, переконаннях, реалізуючи принципи індивідуального і диференційованого підходів у навчанні; по-друге, – обумовлювало можливість адекватної корекції завдань і ситуацій світоглядно розвивальної навчальної діяльності.

Виконуючи цілі і завдання формування світоглядної культури майбутніх учителів історії в процесі фахової підготовки, базовий зміст навчального матеріалу фахових дисциплін “Історія України” (період XVII-XVIII століття) і “Охорона й збереження пам’яток історії та культури” інтерпретувався нами у єдності професійно і світоглядно розвивальних засад. З метою формування широкого соціального світосприйняття, системного світорозуміння під час навчальних занять явища, події, процеси та тенденції в історії України розглядались у духовно-ціннісному і національно-культурному значенні як для держави в цілому, так і для окремої особистості та її світоглядного становлення. Для цього важливим було усвідомити їх явищами української духовної культури, що взаємопов’язані з сучасними культурно-історичними подіями в Україні і нерозривні з життям народу. Разом з тим, увага студентів акцентувалась на необхідності усвідомлення ними особистої відповідальності за науково доведений, обґрунтований аналіз та оцінку історичних фактів, встановлення причинно-наслідкових зв’язків, вивчення і збереження культурно-історичної національної спадщини.

Формуючи духовно ціннісне, соціальне світоусвідомлення особистості, світоглядно розвивальний історичний навчальний матеріал засвоювався студентами у єдності науково-теоретичного і практичного аспектів. Для цього процес його засвоєння наповнювався емоційним переживанням студентами особистої причетності до духовних, історико-культурних цінностей народу, що сприяло успішному прийняттю історично складених національних ідеалів та їх перехід у духовно-ціннісну сферу особистості.

Водночас, важливою була робота з формування особистої переконаності студентів у суспільній значущості їх майбутньої педагогічної діяльності у

освітній галузі і становлення позиції відповідального, творчого світоперетворення на основі особистої потреби у самостійній діяльності з реалізації набутих професійних знань, умінь і навичок. Разом з тим, педагогічна підтримка творчої активності студентів поступово закріплювалась у самостійну позицію особистості в плані поглядів, переконань і оцінок щодо соціальної значущості діяльності учителя з вивчення, збереження і поширення національної історико-культурної традиції.

Такі основні методи як анкетування, оцінювання, самооцінку та допоміжні – бесіду та спостереження ми обрали для отримання результатів щодо визначення рівнів сформованості світоглядної культури майбутніх учителів історії.

Анкетування у вигляді проміжної діагностики сформованості світоглядної культури ми провели у процесі вивчення студентами навчальних фахових дисциплін “Історія України” (період XVII-XVIII століття) і “Охорона та збереження пам’яток історії та культури”. Метою його було визначити, який рівень сформованості світоглядної культури набули майбутні учителі історії на даному етапі дослідження. Анкету (додаток В) ми розробили за аналогією до початкової діагностики індивідуального рівня світоглядного розвитку особистості (додаток А).

Завдання розробленої нами анкети були представлені у вигляді запитань, які спонукали студентів-істориків до самодіагностики. Кожне із запитань орієнтоване на те, щоб визначити наявний у майбутніх учителів історії рівень науково-теоретичної готовості, духовно-моральної зрілості, готовності до саморегуляції, соціальної та професійної компетентності, як критеріїв сформованості світоглядної культури майбутніх учителів історії.

Дані таблиці 2.10 свідчать, що у процесі навчально-пізнавальної діяльності з вивчення фахових історичних дисциплін, спроектованої на базі початкової діагностики світоглядної культури майбутніх учителів історії і структурованої у відповідності до цілей, завдань та дидактичних засобів визначеного навчального світоглядно розвивального інваріанту, значно зріс

рівень сформованості світоглядної культури студентів експериментальних груп з позиції їх творчого включення у світоглядний саморозвиток.

Таблиця 2.10

Сформованість світоглядної культури майбутніх учителів історії за рівнями її становлення (на середину експерименту)

Критерії світоглядної культури	Рівні	На початок експерименту				На середину експерименту			
		контр. Групи		експер. групи		контр. групи		експер. групи	
		202 студ.		204 студ.		202 студ.		204 студ.	
		чол	%	чол	%	чол	%	чол	%
науково-теоретична готовність	В	43	21,2	45	22,0	47	23,2	63	30,9
	С	78	38,6	82	40,1	85	42,0	89	43,6
	Н	81	40,2	77	37,9	70	34,8	52	25,5
духовно-моральна зрілість	В	38	18,8	37	18,1	40	19,8	56	27,4
	С	74	36,6	75	36,9	76	37,6	83	40,6
	Н	90	44,6	92	45,0	86	42,6	65	32,0
готовність до саморегуляції	В	36	17,8	36	17,6	38	18,8	52	25,4
	С	72	35,6	73	35,7	75	37,1	81	39,7
	Н	94	46,6	95	46,7	89	44,1	71	34,9
соціальна компетентність	В	44	21,7	40	19,6	45	22,2	61	29,9
	С	76	37,6	79	38,8	79	39,1	82	40,1
	Н	82	40,7	85	41,6	78	38,7	61	30,0
професійна компетентність	В	45	22,2	43	21,0	47	23,2	65	31,8
	С	79	39,1	80	39,2	82	40,5	91	44,6
	Н	78	38,7	81	39,8	73	36,3	48	23,6

В – високий рівень; С – середній; Н – низький.

Відповідно до організаційно-методичних умов формування світоглядної культури майбутніх учителів історії, нами стимулювалось особистісне спрямування студентів на світоглядний саморозвиток особистості.

Важливо, що наприкінці першого, світоглядно-орієнтуючого етапу експериментальної роботи, у студентів експериментальних груп було діагностовано позитивні зрушення в мотиваційній особистісній сфері (таблиця 2.11). У цьому контексті особливого значення набуває співвідношення внутрішніх і зовнішніх мотивів світоглядної спрямованості особистості у процесі вивчення фахових історичних дисциплін.

Таблиця 2.11

Динаміка розвитку світоглядного спрямування особистості у процесі фахової підготовки студентів історичного факультету

Мотиви навчальної діяльності	Динаміка експерименту			
	на початку		наприкінці	
	к-ть студ.	%	к-ть студ.	%
- підготовка до майбутньої професійної діяльності	40	51,2	62	79,4
- зацікавленість науково-дослідною роботою з вивчення національної історії	17	21,7	46	58,9
- творче самовираження у навчально-пізнавальній діяльності	29	37,1	49	62,8
- усвідомлене ставлення до національної історії та культурної спадщини як до духовної цінності суспільства	30	38,4	56	71,7
- оволодіння фаховими знаннями як засобом духовно-морального виховання молоді	31	39,7	68	87,1
- світоглядне самовизначення і пошук власного “Я”	35	44,8	50	64,1
- національне самовизначення особистості	18	23,0	41	52,5
- патріотична орієнтація світоглядної культури особистості	14	17,9	45	57,6
- почуття особистої причетності до національних ідеалів та цінностей	28	35,8	51	65,3
- формування морально-зрілої позиції особистості	11	14,1	53	67,9
- особиста відповідальність за збереження історико-культурних традицій України	28	35,8	55	70,5

На думку Н. Тализіної, при внутрішній мотивації “одержання знань” виступає не як засіб досягнення якихось інших цілей, а як мета діяльності учня” [229, с.71]. А. Орлов зазначає, що мотив є зовнішнім, якщо основною причиною діяльності є одержання будь-чого за межами цієї діяльності. Внутрішній мотив – це, в принципі, невідчужуваний від людини стан радості і задоволення від своєї справи. На відміну від зовнішнього, внутрішній мотив ніколи не існує до і поза діяльністю. Він завжди виникає в самій цій діяльності, щоразу будучи безпосереднім результатом, продуктом взаємодії людини і її оточення [148, с.165-171]. В. Мільман до внутрішніх мотивів відносить прагнення до творчого розвитку особистості, пізнання нового і невідомого, а до зовнішніх – навчання

як вимушений обов'язок, як звичне функціонування, навчання заради лідерства і престижу, прагнення бути в центрі уваги, навчання заради винагороди, уникнення невдач [154]. Внутрішні мотиви мають особистісно значущий характер, їх домінування обумовлюється у студентів проявом високої пізнавальної активності, прагненням до всебічного розвитку особистості.

Отримані результати свідчать, що в експериментальних групах, на відміну від даних констатувального експерименту, зросли внутрішні мотиви духовно-усвідомленого і соціально-значущого освоєння студентами фахового історичного навчального матеріалу. Спираючись на дані анкетування, можна стверджувати, що мета становлення світоглядної культури майбутніх учителів історії збагатилась індивідуально значущим, відчутим студентами смыслом. Це свідчить про сформовану у майбутніх фахівців освітньої галузі готовність до світоглядного розвитку і саморозвитку на основі вивчення національних історико-культурних традицій і прийняття духовних цінностей українського народу.

Формами проміжного і підсумкового контролю оцінки знань з фахових історичних дисциплін були відповіді студентів на заліках та іспитах. Для оцінення знань, умінь і навичок, що представляють сформованість духовно-ціннісної і науково-теоретичної основи світоглядної культури майбутніх учителів історії, їх практичну світоглядну готовність, нами були застосовані критерії, представлені на стор. 98.

Результати діагностування світоглядного спрямування вивчення фахових дисциплін “Історія України” (період XVII-XVIII століття) і “Охорона й збереження пам'яток історії та культури” виявили якісне покращення успішності у студентів експериментальних груп (рис. 2.4, 2.5).

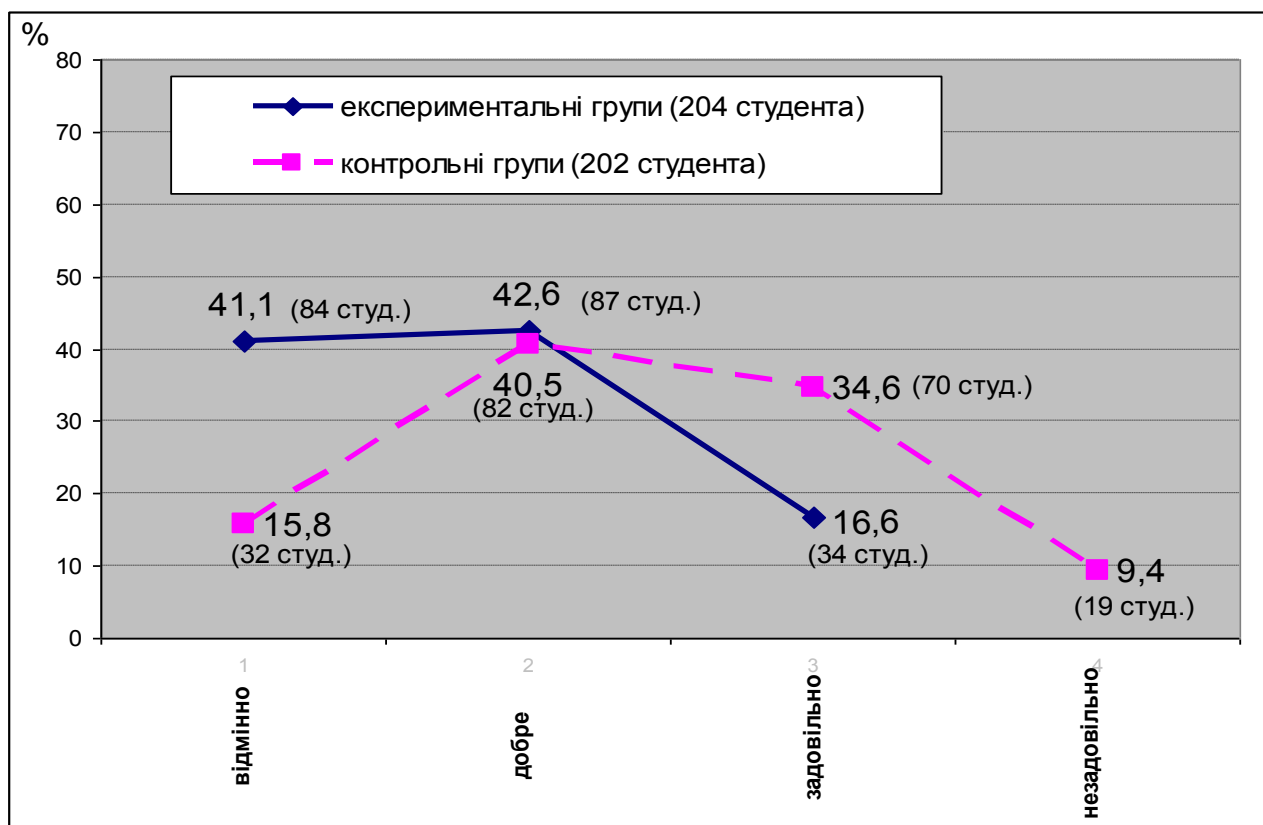

Рис. 2.4. Динаміка успішності вивчення студентами фахової дисципліни "Історія України" (період XVII-XVIII століття)

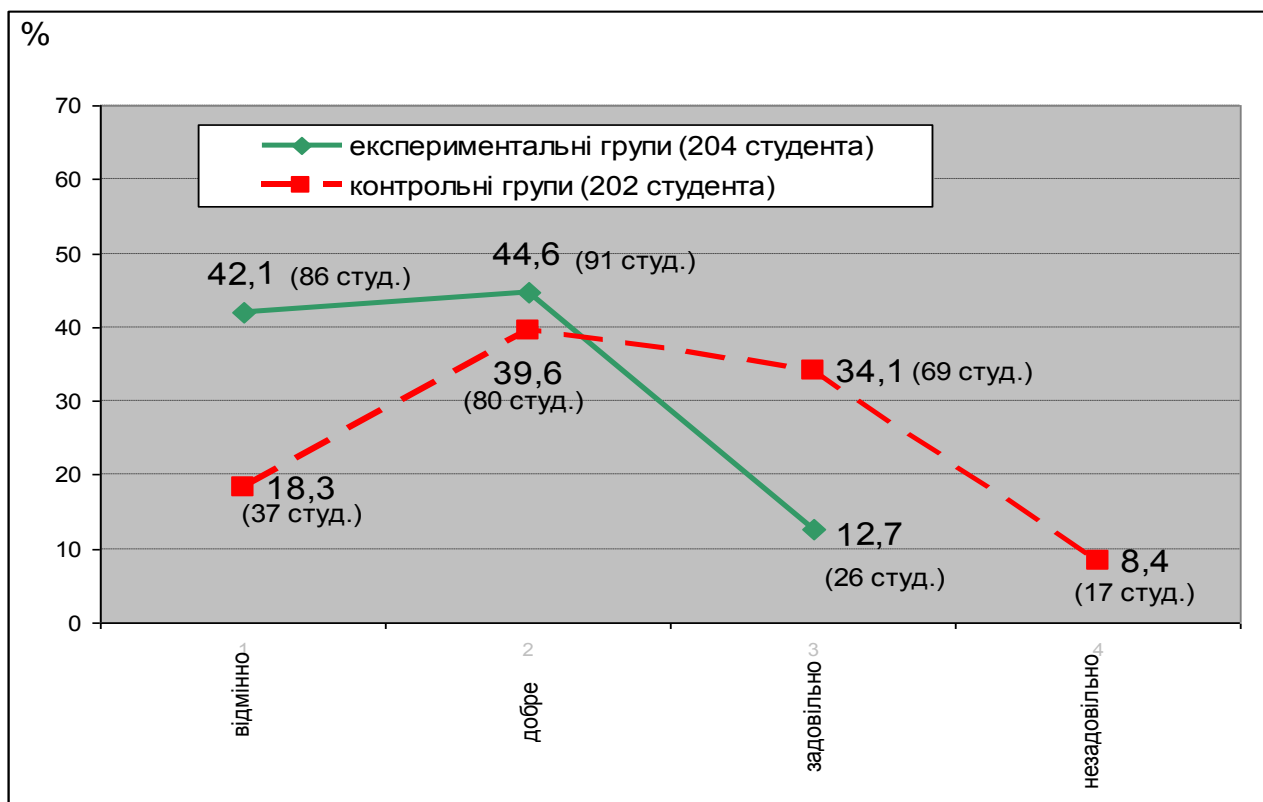

Рис. 2.5. Динаміка успішності вивчення студентами фахової дисципліни "Охорона й збереження пам'яток історії та культури"

Це доводить суттєвий факт, який характеризує як позитивні зрушення, що відбулись у когнітивній сфері світоглядної культури особистості студентів історичних факультетів, так і прояви ознак готовності майбутніх учителів до застосування набутих теоретичних знань і практичних умінь в умовах діяльності в освітній сфері. Подібне зростання у студентів особистісного спрямування на творче самовираження і світоглядне самовизначення в умовах навчально-пізнавальної діяльності з вивчення фахових історичних дисциплін, засвідчує реально виражений, посилений інтерес і особисту участь майбутніх учителів історії у навчальній і позанавчальній формах її організації.

Порівняння кількісних даних особистої участі студентів історичних факультетів у різних формах навчально-пізнавальної діяльності наведене в таблиці 2.12.

Таблиця 2.12

Динаміка участі студентів історичних факультетів у формах навчально-пізнавальної діяльності з вивчення фахових дисциплін (“Історія України” (період XVII-XVIII століття), “Охорона й збереження пам’яток історії та культури”)

Форми і види навчально-пізнавальної діяльності	Динаміка експерименту			
	на початку		наприкінці	
	к-ть студ.	%	к-ть студ.	%
- читання спеціальної і додаткової літератури з фаху	29	37,1	45	57,6
- обговорення важливих і цікавих тем в академічній групі	24	30,7	50	64,1
- виконання проектних творчих завдань, аналітичних письмових робіт	30	38,4	56	71,7
- застосування знань і умінь з фахових дисциплін в умовах навчальної практики	21	26,7	63	80,7
- відвідування музейних експозицій, пам’ятокознавчих екскурсій, перегляд фахового відео матеріалу	20	25,6	55	70,5
- спілкування зі свідками історичних подій, краєзнавцями, носіями культурно-історичних національних традицій	16	20,5	44	56,4
- науково-дослідна робота, аналіз історичного матеріалу з особисто важливої, хвилюючої теми	22	28,2	57	73,0

На підставі отриманих даних, ми можемо констатувати здобуття студентами навичок самоорганізації своєї ціннісно-спрямованої пізнавальної діяльності і сформовану особисту потребу поглиблювати професійний та духовний саморозвиток. Важливо, що таке стремління і здатність майбутніх учителів історії до самостійної роботи свідчить про їх особистісне самоствердження у професійно-спрямованій діяльності на основі розвитку здібностей до самоорганізації особистості.

За результатами анкетування у вигляді підсумкової діагностики сформованості світоглядної культури майбутніх учителів історії (додаток Д, пункт 2) в експериментальних групах виявлено важливі у світоглядному плані зміни ціннісних позицій у особистісних орієнтаціях студентів-істориків, що і представлено в таблиці 2.13.

Таблиця 2.13

**Розвиток світоглядних цінностей особистості
майбутніх учителів історії**

Світоглядні ціннісні орієнтації	Динаміка експерименту			
	на початку		наприкінці	
	ранг	%	ранг	%
- родина	3	66,2	1	82,7
- здоров'я	1	84,6	2	79,2
- кохання	2	68,3	10	61,8
- життєвий комфорт і матеріальне благополуччя	4	57,8	12	48,2
- визнання і повага інших людей	7	35,8	9	62,1
- високий соціальний статус	12	19,3	14	41,9
- соціальна активність	10	26,5	6	59,2
- бажання працювати в обраній професії	9	28,7	4	75,6
- успіхи у професійній кар'єрі	5	48,2	13	44,7
- компетентність і сумлінне ставлення до виконання своїх професійних обов'язків	6	46,8	3	77,4
- почуття власної гідності і самоповага	8	31,7	11	59,3
- патріотична життєва позиція	13	17,9	8	64,6
- орієнтація на національні духовні цінності українського народу	11	23,4	5	73,8
- активна позиція щодо проблем охорони і збереження об'єктів культурної спадщини	14	10,1	7	68,3

Аналіз таблиці доводить, що світоглядне ядро особистості майбутнього учителя історії поповнилось за рахунок таких цінностей, як компетентність і сумлінне ставлення до виконання своїх професійних обов'язків (з 6/46,8 % до 3/77,4 %), бажання працювати в обраній професії (з 9/28,7 % до 4/75,6 %). Досить суттєвим фактом для нашого дослідження є те, що до ціннісного ядра перемістились духовні цінності особистості, серед яких: орієнтація на національні духовні цінності українського народу (з 11/23,4 % до 5/73,8 %), активна позиція щодо проблем охорони і збереження об'єктів культурної спадщини (з 14/10,1 % до 7/68,3 %), патріотична життєва позиція (з 13/17,9 % до 8/64,6 %). Підвищилось також ціннісне значення для майбутніх учителів історії активної соціальної життєвої позиції особистості.

Звертають на себе увагу позитивні зрушення в оцінці студентами експериментальних груп впливу фахових історичних дисциплін на особистісний розвиток майбутніх учителів історії (рис. 2.6, 2.7, 2.8).

Отримані результати свідчать, що оцінка студентами впливу фахових історичних дисциплін на світоглядний розвиток їх особистості збільшилась доволі інтенсивно (у 2,5 рази відносно початкової діагностики) до кінця світоглядно-коректуючого етапу процесу формування світоглядної культури в умовах використання освітніх світоглядних технологій і форм групової творчої роботи у навчальному колективі.

Зниження цієї оцінки на світоглядно-закріплюючому, третьому етапі можна пояснити тим, що в умовах застосування форм і технологій самоорганізації навчального часу та диференційованої світоглядно спрямованої підтримки викладача підхід студентів до особистісного світоглядного саморозвитку стає більш критичним та диференційованим. Разом з тим, такий показник свідчить про стабілізацію відношення студентів експериментальних груп до фахових навчальних дисциплін, оцінка яких у світоглядно розвивальному особистісному плані, в цілому, у два рази вища (67,7 %), ніж у студентів контрольних груп відповідно (41,8 %).

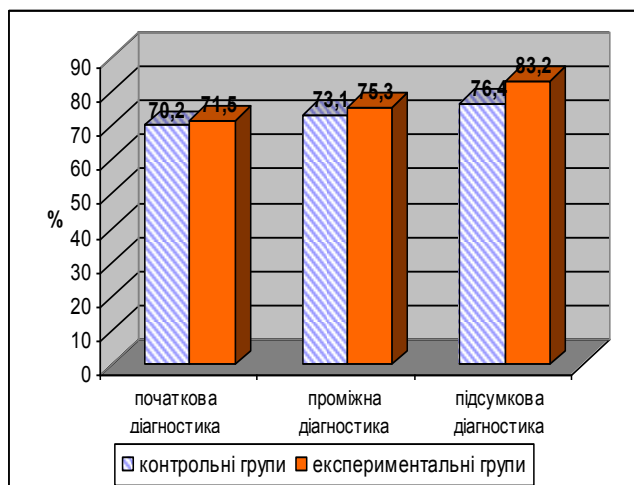

Рис.2.6. Динаміка впливу вивчення фахових дисциплін на професійне формування особистості

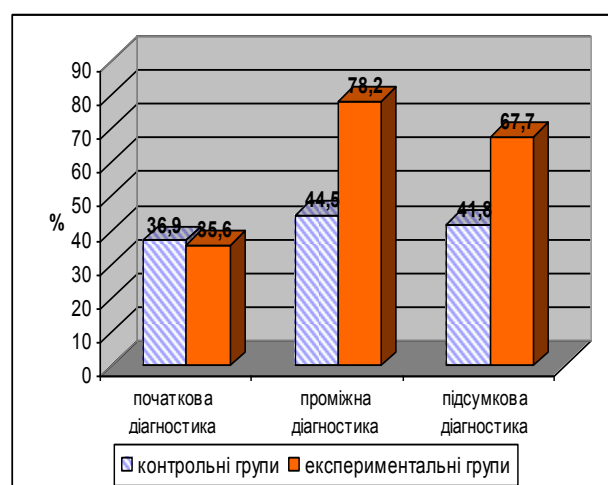

Рис. 2.7. Динаміка впливу вивчення фахових дисциплін на світоглядне формування особистості

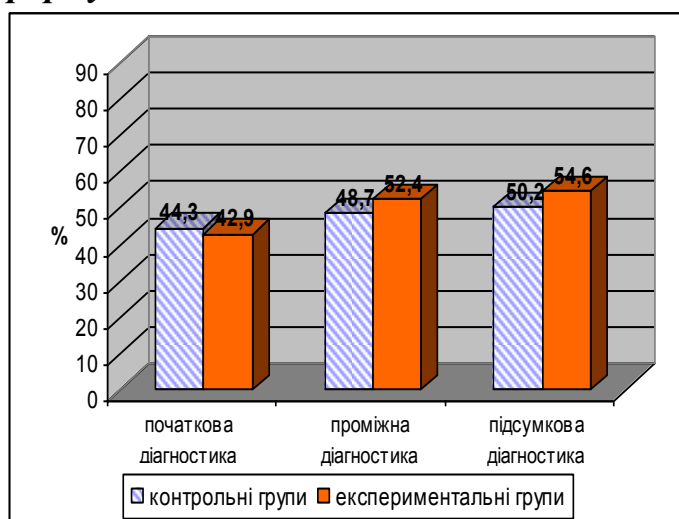

Рис. 2.8. Динаміка впливу вивчення фахових дисциплін на загальнокультурне формування особистості

В таблиці 2.14 представлені результати підсумкової діагностики сформованості світоглядної культури студентів контрольних та експериментальних груп відповідно до визначених критеріїв, проведеної після того, як майбутні учителі історії прослухали навчальні предмети “Історія України” (період XVII-XVIII століття) і “Охорона й збереження пам’яток історії та культури”. Результати дали змогу зафіксувати суттєве збільшення чисельності студентів з високим рівнем світорозуміння та світосприйняття, орієнтованих на національні духовні цінності і емоційно задоволених від

особистісної переконаності в істинності своєї соціально активної професійно спрямованої життєвої позиції.

Таблиця 2.14

Сформованість світоглядної культури майбутніх учителів історії за рівнями її становлення (на кінець експерименту)

Критерії світоглядної культури	Рівні	Контр. групи		Експ. групи	
		202 студ		204 студ.	
		чол.	%	чол.	%
науково-теоретична готовність	В	53	26,2	92	45,0
	С	90	44,5	107	52,4
	Н	59	29,3	5	2,6
духовно-моральна зрілість	В	43	21,2	82	40,1
	С	78	38,6	98	48,0
	Н	81	40,2	24	11,9
готовність до саморегуляції	В	41	20,2	81	39,7
	С	77	38,1	96	47,0
	Н	84	41,7	27	13,3
соціальна компетентність	В	48	23,7	89	43,6
	С	84	41,5	97	47,5
	Н	70	34,8	18	8,9
професійна компетентність	В	52	25,7	88	43,1
	С	85	42,0	99	48,5
	Н	65	32,3	17	8,4

В – високий рівень; С – середній; Н – низький.

Оцінювання рівнів сформованості світоглядної культури майбутніх учителів історії за кожним критерієм дає можливість зробити такі висновки.

За першим критерієм – науково-теоретичною готовністю – суттєво збільшилась кількість студентів з високим рівнем сформованості цього критерію (з 22,0 % до 45,0 %), а також з середнім рівнем (з 40,1 % до 52,4 %). Водночас зменшилась кількість студентів, яким властивий низький рівень науково-теоретичної професійної готовності (з 37,9 % до 2,6 %). Це підтверджує підвищення загальної спрямованості учасників експериментальних груп на цілісне, позитивне світосприйняття, аналітичне мислення, здатність до рефлексії та узагальнення здобутих теоретичних знань, системне, творче світорозуміння особистості. У контрольних групах, за даними діагностики, теж сталися певні зміни у критерії науково-теоретичної готовності. Однак, вони не

настільки вагомі, як в експериментальних групах, і не досягають рівня статистичної значущості.

За критерієм сформованості духовно-моральної зрілості майбутнього учителя історії – якщо на початку експерименту високий рівень означеного критерію був властивий лише 18,1 % студентів, то на завершальному етапі його демонстрували 40,1 % студентів. Кількість студентів з середнім рівнем збільшилась на 11,1 %. Одночасно суттєво зменшилась кількість студентів з низьким рівнем (з 45,0 % до 11,9 %). Це дає змогу зробити висновок, що реалізація обґрунтованих у дослідженні організаційно-методичних умов сприяла формуванню у студентів історичних факультетів світоглядної орієнтації на національні духовні цінності та соціальні норми, емоційного задоволення від вивчення фахових історичних дисциплін, здатності до морального самовдосконалення і самоосвіти, готовності до виховання молодого покоління учнів на основі духовно-моральних ідеалів та цінностей суспільства. У контрольних групах теж відбулися незначні позитивні зрушення, однак вона не набули рівня статистичної значущості.

За критерієм готовності майбутніх учителів історії до саморегуляції – збільшилась кількість студентів з високим рівнем сформованості критерію (з 17,6 % до 39,7 %) та середнім рівнем (з 35,7 % до 47,0 %). Кількість студентів з низьким рівнем зменшилась на 33,4 %. Особливу увагу ми звернули на розвиток у студентів уміння самодіагностики і самопізнання проявів світоглядної культури, здатності до формулювання адекватних цілей і планів педагогічної діяльності, адекватної самооцінки, здатності до вольової саморегуляції у особистісній та професійній сферах, готовності до особистої відповідальності за прийняті рішення, дії та вчинки. У контрольних групах рівень розвитку критерію готовності до саморегуляції практично не змінився.

За критерієм соціальної компетентності майбутнього учителя історії – якщо на початку експерименту високий рівень сформованості даного критерію фіксувався у 19,6 % студентів, то наприкінці експерименту їх кількість зросла до 43,6 %. Водночас збільшилась кількість студентів з середнім рівнем (з 38,8

% до 47,5 %) і зменшився відсоток студентів з низьким рівнем сформованості критерію соціальної компетентності (з 41,6 % до 8,9 %). Проведена діагностика засвідчила посилення таких якостей майбутніх учителів історії, як самостійність поглядів, суджень і оцінок соціальної значущості обраної педагогічної діяльності, соціальні мотиви вивчення студентами фахових дисциплін, готовність до просвітницької роботи з висвітлення національних історико-культурних традицій. У контрольних групах відбулися певні позитивні зміни незначного характеру.

За критерієм професійної компетентності – суттєво збільшився відсоток майбутніх учителів історії, які мають високий рівень сформованості зазначеного критерію (з 21,0 % до 43,1 %). Кількість студентів з середнім рівнем збільшилась на 9,3 %. Водночас суттєво зменшився відсоток студентів, які демонструють низький рівень сформованості критерію професійної компетентності (з 39,8 % до 8,4 %). Встановлено, що студенти почали виявляти більшу готовність до творчого застосування набутих фахових знань, умінь і навичок у професійній педагогічній діяльності, спрямованість на науково-дослідну роботу з питань об'єктивного і неупередженого висвітлення історії та проблем охорони та збереження культурно-історичної спадщини. Зросла кількість студентів з високим рівнем відповідального, творчого світоперетворення в умовах педагогічної діяльності. Зрушення позитивного характеру у контрольних групах не досягли рівня статистичної значущості.

Таким чином, результати оцінювання рівнів сформованості визначених критеріїв свідчать про появу у майбутніх фахівців освітньої сфери нового досвіду – системного бачення, конструктивного умонастрою, практичної участі у професійному, соціальному, національному діалозі, що як раз і підтверджує успішне формування світоглядної культури майбутніх учителів історії в умовах навчання у вищому навчальному закладі. Це виявилось у позитивній динаміці загальних рівнів сформованості світоглядної культури студентів (таблиця 2.15).

З таблиці 2.15 видно, що на початок експерименту показники рівнів сформованості світоглядної культури в контрольних та експериментальних

групах були майже однакові. Після проведення експерименту показники змінилися таким чином: високий рівень сформованості в експериментальних групах зріс на 22,7 %, у контрольних – на 3,1 %; середній рівень сформованості в експериментальних групах зріс на 10,5 %, в контрольних – на 3,4 %; низький рівень сформованості світоглядної культури в експериментальних групах зменшився на 33,2 %, а у контрольних – на 6,5 %.

Таблиця 2.15

**Динаміка рівнів сформованості світоглядної культури майбутніх учителів історії в умовах експериментального дослідження
(у % до загальної кількості студентів)**

групи	Рівні сформованості світоглядної культури					
	низький		середній		високий	
	на поч. експер-ту	наприкінці експер-ту	на поч. експер-ту	наприкінці експер-ту	на поч. експер-ту	наприкінці експер-ту
контрольні групи (202 студ.)	42,2	35,7	37,5	40,9	20,3	23,4
експеримент. групи (204 студ.)	42,3	9,1	38,1	48,6	19,6	42,3

Аналіз результатів педагогічного експерименту дозволив констатувати, що запропонована нами модель відповідно до визначених організаційно-методичних умов в системі фахової підготовки майбутніх учителів історії є необхідною, дієвою, оскільки допомагає формувати світоглядну культуру особистості.

Контрольний етап дослідно-експериментальної роботи мав за мету математичну обробку отриманих результатів.

Достовірність отриманих результатів перевірялася за допомогою коефіцієнта достовірності за Стьюдентом [153].

Для розрахунку середніх арифметичних ми користувалися формулою:

$$M = \frac{\sum X_i}{N}$$

Для обчислення суми квадратів відхилень від середніх арифметичних використовували формулу:

$$SS_x = \sum (X_i - M)^2 = \sum X_i^2 - \frac{(\sum X)^2}{N}$$

Для обрахунку дисперсії використовували формулу:

$$S^2 = \frac{SS}{N-1}$$

Визначення стандартного відхилення S проводили за формулою:

$$S = \sqrt{\frac{SS}{N-1}}$$

Статистичну похибку середнього арифметичного S_m розраховували за формулою:

$$S_m = \sqrt{\frac{SS}{N(N-1)}}$$

Для розрахунку стандартної похибки різниці середніх арифметичних використовували формулу:

$$S_{m1-m2} = \sqrt{\frac{SS_1 + SS_2}{N_1 + N_2 - 2} \left[\frac{1}{N_1} + \frac{1}{N_2} \right]}$$

Для визначення t – критерію Стьюдента використовували формулу:

$$t = \frac{M_1 - M_2}{S_{M_1 - M_2}}$$

За умовою, що $t > 4$, дані не є випадковими, рівень ймовірності – 99%.

Отже, методи математичної статистики, які використані для перевірки достовірності шляхом порівняння початкового і підсумкового зрізів, підтвердили висновок про ефективність запровадження моделі формування світоглядної культури майбутніх учителів історії в процесі фахової підготовки.

Таким чином, підсумовуючи викладене вище, можна зробити такий висновок: у студентів експериментальних груп відбулися статистично значущі кількісні та якісні зміни в усіх інтегративних показниках світоглядної культури майбутніх учителів історії: науково-теоретичній готовності, духовно-моральній зрілості, готовності до саморегуляції, соціальній і професійній компетентності фахівця. Так, формування світоглядної культури в майбутніх учителів історії виявилось у становленні відповідальної й активної позиції особистості стосовно

проблем неупередженого висвітлення історичних подій, охорони національного культурного надбання, усвідомленої соціально направленої діяльності, готовності до творчої самореалізації професійних знань. Це свідчить, в свою чергу, про національну самоідентифікацію, адекватне соціальне і професійне самовизначення особистості в процесі фахової підготовки. При цьому особливо важливою є позитивна самооцінка студентами умінь вдосконалення особистості на духовно-патріотичній основі і становлення особистісної готовності виховувати учнів на основі національних історико-культурних традицій та духовно-моральних ідеалів українського суспільства.

На відміну від експериментальних, у контрольних групах суттєвих зрушень у критеріях сформованості світоглядної культури майбутніх учителів історії не сталося. Певні позитивні зміни хоча й спостерігаються, мають незначний характер і не досягають рівня статистичної значущості. Можна припустити, що вони пов'язані з віковим розвитком і загальним зростанням професійної зрілості студентів в процесі вивчення фахових дисциплін.

Таким чином, результати проведеного експериментального дослідження засвідчили ефективність обґрунтованих організаційно-методичних умов формування світоглядної культури майбутніх учителів історії в процесі фахової підготовки та підтвердили істинність сформульованої гіпотези.

Висновки до другого розділу

На підставі проведеного психолого-педагогічного аналізу, структурно-компонентними складовими світоглядної культури майбутнього учителя історії є: когнітивний, мотиваційний, емоційно-ціннісний, саморегулятивний, діяльнісний. Критеріями, що характеризують сформованість світоглядної культури майбутніх учителів історії в процесі фахової підготовки є: науково-теоретична готовність, духовно-моральна зрілість, соціальна компетентність, професійна компетентність, готовність до саморегуляції. Відповідно до розроблених критеріїв визначено рівні: високий, середній, низький та

показники рівнів становлення світоглядної культури особистості майбутніх учителів історії.

Доведено, що мета формування світоглядної культури майбутніх учителів історії в процесі фахової підготовки полягає у підготовці світоглядно свідомого, наділеного духовною і вольовою зрілістю, професійно й соціально компетентного спеціаліста освітньої галузі.

Під час формування світоглядної культури майбутніх учителів історії визначено організаційно-методичні умови, які важливі для роботи в системі фахової підготовки: структурування мети і завдань формування світоглядної культури майбутніх учителів історії та комплексне проектування навчально-пізнавальної діяльності із освоєння фахових дисциплін; визначення світоглядно розвивального інваріанту змісту фахових історичних дисциплін і творчих завдань для їх ціннісного освоєння студентами; проектування комплексу освітніх технологій, що забезпечує досягнення мети і завдань розвитку й саморозвитку світоглядної культури майбутніх учителів історії; відбір активних форм і методів навчання, проектних завдань, спрямованих на розвиток професійної, інтелектуальної і творчої активності студентів; педагогічний контроль і корекція проявів світоглядної культури майбутніх учителів історії згідно розроблених критеріїв.

З метою комплексної реалізації означених умов розроблено світоглядно розвивальну модель формування світоглядної культури майбутніх учителів історії у процесі вивчення фахових дисциплін, котра включає такі структурні компоненти-етапи: цільовий, змістовий, організаційно-діяльнісний, контрольно-регулятивний.

Дослідно-експериментальна перевірка підтвердила ефективність визначених і обґрунтованих організаційно-методичних умов формування світоглядної культури майбутніх учителів історії. У студентів відбулися статистично значущі кількісні та якісні зміни в усіх якісних критеріях світоглядної культури майбутніх учителів історії: науково-теоретичній професійній готовності, духовно-моральній зрілості, готовності до

саморегуляції, соціальній і професійній компетентності. Це виявилось в позитивній динаміці загальних рівнів світоглядної культури студентів. В експериментальних групах, на відміну від контрольних, на статистично значущому рівні зменшилась кількість студентів з низьким рівнем світоглядної культури (з 42,3 % до 9,1 %), водночас зросла кількість студентів з середнім (з 38,1 % до 48,6 %) і високим (з 19,6 % до 42,3 %) рівнями світоглядної культури.

Основні положення, що представлені в даному розділі, опубліковані у працях автора [51; 52; 55; 56; 57; 152].

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Кінець XX – початок XXI століття є періодом радикального оновлення освіти України, що пояснюється соціально-економічними, політичними і світоглядними зрушеннями в сучасному суспільстві. Означені багатопланові зміни, які відбуваються в Україні у всіх сферах життя, підвищують вимоги сучасного суспільства до учителя історії, його особистісних характеристик, духовно-морального обличчя, професійних якостей. За цих умов проблема професійної підготовки учителя, формування його громадянської позиції, національної самосвідомості, соціальної компетентності, активного і відповідального ставлення до життя, тобто проблема формування світоглядної культури особистості набуває особливого значення.

Результатом проведеної роботи є підтвердження гіпотези та розв'язання поставлених завдань, що дає можливість зробити такі висновки:

1. На основі аналізу філософської, культурологічної, соціологічної, психологічної та педагогічної літератури у дослідженні з'ясовано сутність світоглядної культури особистості як фундаментальної, універсальної і цілісної характеристики особистості. Стрижневе значення в ній відіграють світоглядна спрямованість і позиція особистості стосовно історико-культурних традицій суспільства та професійної діяльності, інших людей і самої себе, світу в цілому. Глибокий духовно-практичний смисл світоглядної культури забезпечується єдністю теоретичного і діяльнісного ставлення людини до навколишньої дійсності. Способами її цілісного світоглядного освоєння виступають гармонійне світовідчуття, позитивне світосприйняття, гуманістичне світорозуміння.

Під світоглядною культурою особистості ми розуміємо складний, поліфункціональний феномен, що охоплює повний змістовий спектр світоглядних і культурологічних аспектів ставлення людини до світу і виявляється у всіх особистісних сферах – когнітивній, емоційно-ціннісній, мотиваційній, саморегулятивній, діяльнісній. Вона є результатом духовно-

практичного освоєння світу, який передбачає системну організацію внутрішнього світу особистістю, процес діяльного освоєння нею природного та соціального середовища, розвиток і реалізацію сутнісних творчих сил та здібностей на всіх рівнях організації і самовияву соціального.

У процесі теоретичного дослідження встановлено, що формування світоглядної культури особистості становить собою процес і результат особистісного самоусвідомлення людиною системи духовно-моральних, історико-культурних цінностей, які наявні в конкретному суспільстві. Означені цінності, шляхом їх світоглядного і рефлексивного переживання, системного пізнання й особистісно значущого усвідомлення перетворюються в життєві принципи, особистісні духовні орієнтири поведінки і творчої діяльності, що обумовлюють духовно-ціннісне ставлення особистості до себе, інших людей, до професії, навколишнього природного і соціального середовища, забезпечуючи гармонійну життєдіяльність в суспільстві.

2. У результаті дослідження з'ясовано, що фахова підготовка учителів історії в педагогічних навчальних закладах України є автономною складовою єдиної системи професійної підготовки педагога; цілісний процес історичної підготовки особистості, що криється в реалізації теоретичної й методичної готовності до перетворювальної предметної діяльності. Разом з тим, фахова підготовка майбутніх учителів історії, яка здійснюється у вищій педагогічній школі, є обов'язковим компонентом професійної програми для здобуття певного кваліфікаційного рівня і має на меті формувати у вчителя відповідні уміння й навички навчально-виховного процесу в загальноосвітньому навчальному закладі.

Як складова професійної підготовки, фахова підготовка майбутнього учителя історії передбачає оволодіння студентами комплексом спеціальних знань із дисциплін предметно-фахового циклу. Вона спрямовується на поглиблення та поширення, інтеграцію загально-філософських, психолого-педагогічних і спеціальних історичних знань; створення спеціальних умов для формування сучасного учителя.

Метою фахової підготовки можна вважати розвиток особистісно-ціннісного ставлення до історії, здатності до сприймання і розуміння історичних фактів, потреби у творчій реалізації та духовному самовдосконаленні, забезпеченні належного рівня професійних умінь і готовності до самостійної педагогічної діяльності.

3. За результатами дослідження у структурі світоглядної культури майбутніх учителів історії визначено і науково обґрунтовано основні компоненти: когнітивний, мотиваційний, емоційно-ціннісний, саморегулятивний, діяльнісний. Доведено, що сформованість світоглядної культури майбутніх учителів історії оцінюється за критеріями, які характеризують її структурні компоненти: науково-теоретичною готовністю, духовно-моральною зрілістю, соціальною компетентністю, професійною компетентністю, готовністю до саморегуляції. Означені критерії дали змогу виділити три якісно своєрідні рівні сформованості світоглядної культури майбутніх учителів історії: високий, середній, низький.

4. Виявлено та обґрунтовано організаційно-методичні умови формування світоглядної культури майбутніх учителів історії в процесі фахової підготовки: структурування мети і завдань формування світоглядної культури майбутніх учителів історії та комплексне проектування навчально-пізнавальної діяльності з освоєння фахових дисциплін; визначення світоглядно розвивального інваріанту змісту фахових історичних дисциплін і творчих завдань для їх ціннісного освоєння студентами; проектування комплексу освітніх технологій, що забезпечує досягнення мети і завдань розвитку й саморозвитку світоглядної культури майбутніх учителів історії; відбір активних форм і методів навчання, проектних завдань, спрямованих на розвиток професійної, інтелектуальної і творчої активності студентів; педагогічний контроль і корекція проявів світоглядної культури майбутніх учителів історії згідно розроблених критеріїв.

Розроблена та обґрунтована модель формування світоглядної культури майбутніх учителів історії в процесі фахової підготовки включає такі

структурні компоненти-етапи: цільовий (конкретизація й структурування мети та завдань формування світоглядної культури майбутніх учителів історії), змістовий (розробка світоглядно розвивального інваріанту пізнавальної діяльності з освоєння студентами змісту фахових дисциплін, методичних засобів світоглядного освоєння предметів у складі форм, методів навчання, освітніх технологій, способів діагностики та контролю), організаційно-діяльнісний (розробка комплексу світоглядно розвивальних технологій, які проектуються з урахуванням умов організації навчальної, позанавчальної і самоосвітньої діяльності студентів), контрольно-регулятивний (діагностичний контроль якісних змін у структурі світоглядної культури, адекватна педагогічна оцінка світоглядно важливих результатів навчання й ефективності організації світоглядно розвивальної навчальної діяльності студентів). Організація процесу формування світоглядної культури майбутніх учителів історії передбачає застосування комплексу творчих, практично орієнтованих завдань, розвивальних технологій навчання, комплексу світоглядно розвивальних технологій.

Аналіз результатів дослідно-експериментальної роботи засвідчив, що реалізація обґрунтованих організаційно-методичних умов суттєво стимулює сформованість усіх критеріїв світоглядної культури майбутніх учителів історії: науково-теоретичної готовності, духовно-моральної зрілості, готовності до саморегуляції, соціальної компетентності, професійної компетентності. В експериментальних групах, на відміну від контрольних, на статистично значущому рівні зросла кількість студентів з високим (з 19,6 % до 42,3 %) і середнім (з 38,1 % до 48,6 %) рівнями світоглядної культури, і водночас зменшилось число студентів з низьким рівнем світоглядної культури (з 42,3 % до 9,1 %).

5. Розроблено навчально-методичні матеріали щодо формування світоглядної культури майбутніх учителів історії: навчальну програму дисципліни “Охорона й збереження пам’яток історії та культури”, методичні рекомендації з її вивчення; методичні рекомендації з організації процесу

формування світоглядної культури майбутніх учителів історії в процесі вивчення фахових дисциплін.

Проведене дослідження, звісно, не вичерпує всіх аспектів проблеми формування світоглядної культури майбутніх учителів у зв'язку з об'єктивною складністю і багатоаспектністю процесу становлення даного феномену. Перспективи подальших досліджень полягають у з'ясуванні можливостей ефективного застосування нових інформаційних технологій в активізації світоглядної культури студентів, вивченні факторів успішного її становлення у процесі вивчення студентами природничих і соціально-економічних дисциплін. Подальшого дослідження потребує взаємозв'язок особистісного світоглядного розвитку з індивідуальними творчими здібностями майбутніх фахівців.

ДОДАТКИ

Додаток А

Анкета початкової діагностики індивідуального рівня світоглядного розвитку особистості

Шановний (а) добродію (ко)!

Просимо Вас прийняти участь в нашому педагогічному дослідженні. Висновки та узагальнення, зроблені за результатами Ваших відповідей, допоможуть підвищити ефективність процесу навчання і підготовки фахівців у вищому навчальному закладі.

Дата _____

Група _____

1. Підкресліть дані про себе.

Ваша стать: - жіноча; - чоловіча;

Ваш вік: від 17 до 19 років від 20 до 22 років
 від 23 до 25 років 26 років та більше

Яку освіту отримали до вступу у ВНЗ?

- середня; - середня спеціальна; - вища;

Ваша форма навчання: - денна; - заочна;

До якої соціальної категорії належать ваші батьки?

- адміністративні і державні службовці

- підприємці

- робітники

- військовослужбовці і інженери

- працівники освітньої галузі

- робітники сільського господарства

Ваш сімейний стан:

- одружений (на); - не одружений (на); - розлучений (на);

2. Якими є Ваші цінності і установки на майбутнє? *Означте кожну зазначену цінність цифрами від 1 до 12 в порядку значущості для Вас (1 – найважливіше, 12 – абсолютно не важливе).*

Цінності і установки	Ранг
- життєвий комфорт і матеріальне благополуччя	
- здоров'я	
- родина	
- кохання	
- успіхи у професійній кар'єрі	
- бажання працювати в обраній професії	
- компетентність і сумлінне ставлення до виконання своїх професійних обов'язків	
- високий соціальний статус	
- почуття власної гідності і самоповага	
- визнання і повага інших людей	
- патріотична життєва позиція	
- орієнтація на національні духовні цінності українського народу	

3. Якими якостями особистості повинен володіти майбутній учитель історії задля успішного світоглядного самовизначення в сучасному суспільстві? *Оцініть за 5-ти бальною шкалою означені якості (5 – найвищий показник, 1 – найнижчий).*

Якості особистості	5	4	3	2	1
- патріотична направленість особистої життєвої позиції					
- активність і самостійність у прийнятті рішень					
- професійна компетентність					
- відповідальність за свої дії та вчинки					
- здібність до творчості					
- сформована світоглядна культура					
- інтелігентність					
- самоосвіта					
- організаторські якості					
- вимогливість до себе та інших					
- доброта і милосердя					
- цілеспрямованість					
- високий статус як керівника					
- працелюбність					
- уміння планувати професійну діяльність					
- аналітичні здібності					

4. Що у навчальній діяльності є важливим для Вас? Прочитайте кожне судження й оцініть його, використовуючи позначку "І" за 5-ти бальною шкалою (5 – найвищий показник, 1 – найнижчий).

Судження	1	2	3	4	5
- отримання вищої освіти					
- продовження сімейної традиції					
- підготовка до майбутньої професійної діяльності					
- отримання нових знань					
- схильність до науково-дослідної роботи					
- успіхи у навчанні					
- спілкування з викладачами і студентами					
- самоствердження власних здібностей і творче самовираження					
- пошук власного "Я" і життєвої позиції					
- участь у позанавчальній діяльності					

5. Які із зазначених суджень в тій чи іншій мірі визначили Ваш вибір професії? Поставте позначку "І" напроти кожного судження у відповідній колонці ("++" - правильно; "+" - мабуть, правильно; "-" - мабуть, неправильно; "--" - неправильно).

Судження	"++"	"+"	"-"	"--"
- педагогічна діяльність надає мені право належати до середовища освічених, духовно багатих людей				
- дана професія приносить користь суспільству і вносить свій вклад у становлення Української держави				
- обрана професія допомагає моєму кар'єрному зросту				
- професія високо оцінюється авторитетними для мене людьми, рідними і друзями				
- сучасне суспільство відчуває потребу в освічених педагогах				
- дана професія надає мені можливість здобуття матеріального достатку і життєвого комфорту				
- професія викликає інтерес до пошуку нових рішень актуальних проблем в обраній галузі				
- обрана професія формує мій світогляд				
- професія дозволяє вдосконалювати свої професійні і загальногуманітарні знання				
- дана професія активізує мої творчі здібності, розширює кругозір і розвиває розумову діяльність				

6. Ким Ви бажаєте стати у майбутньому? *Означте кожне призначення цифрами від 1 до 7 в порядку значущості (1 – найважливіше, 7 – не обов'язково) наступні призначення:*

Призначення	Ранг
- керівник загальноосвітнього навчального закладу	
- учитель за фахом в загальноосвітньому навчальному закладі освіти	
- керівник гуртка за фахом (історичного, краєзнавчого тощо) в ЗОШ	
- організатор культурно-масових заходів з популяризації національної історії та культури	
- ініціатор пошуково-дослідної роботи з вивчення, охорони і збереження національних пам'яток історії та культури	
- вихователь гідних громадян вільної і незалежної України	
- керівник музею ЗОШ	

7. Означте, якими якостями особистості повинен володіти спеціаліст з високим рівнем світоглядної культури. *Оцініть за 5-ти бальною шкалою означені якості (5 – найвищий показник, 1 – найнижчий).*

Якості особистості	5	4	3	2	1
- почуття національної гордості, патріотизм					
- ціннісні орієнтації на культурно-історичні традиції і духовність українського народу					
- відповідальність за власну долю					
- високі моральні ідеали					
- віра в Бога					
- самостійність суджень, оцінок, поглядів					
- громадянська відповідальність за процеси, що відбуваються у державі					
- песимізм					
- практицизм і прагматизм					
- романтизм					
- активність в професійній сфері та ініціативність					
- творча самореалізація					
- оптимізм					
- реалізм					
- прагнення до національно-культурного самовизначення					
- життєва позиція соціальної спрямованості					

8. Як впливають наступні навчальні дисципліни на світоглядний, професійний та загальнокультурний розвиток Вашої особистості? *Щодо кожної дисципліни використовуйте позначку “І” за 5-ти бальною шкалою (5 – найвищий показник, 1 – найнижчий), оцінюючи предмет тричі.*

[illegible]

9. Що для Вас є важливим у процесі становлення сучасного українського суспільства? *Означте кожне судження за 7-ми бальною шкалою (1 – найважливіше, 7 – абсолютно не важливо).*

Судження	Ранг
- національно-культурне самовизначення українського народу	
- високий матеріальний рівень розвитку суспільства	
- утвердження громадянських прав і свобод	
- виконання законів, норм, обов'язків	
- збереження пім яток історії та культури	
- виховання патріотичних цінностей у молоді	
- наука, мистецтво, спорт	
- активна життєва позиція громадян	
- духовне виховання і освіченість громадян	
- соціальні програми щодо дітей та людей похилого віку	
- збереження історичної пам'яті і культурних традицій українського народу	

Дякуємо за щирі відповіді!

Додаток Б

Анкета початкової діагностики індивідуального рівня світоглядного освоєння історичних фахових дисциплін

Шановний (а) добродію (ко)!

Просимо Вас прийняти участь в нашому педагогічному дослідженні. Висновки та узагальнення, зроблені за результатами Ваших відповідей, допоможуть підвищити ефективність процесу навчання і підготовки фахівців у вищому навчальному закладі.

Дата _____

Група _____

1. Підкресліть дані про себе.

Ваша стать: - жіноча; - чоловіча;

Ваш вік: від 17 до 19 років від 20 до 22 років
 від 23 до 25 років 26 років та більше

Яку освіту отримали до вступу у ВНЗ?

- середня; - середня спеціальна; - вища;

2. Яке значення має вивчення історії України для становлення особистості і сучасного суспільства в цілому? *Означте кожне судження цифрою від 1 до 7 в порядку значущості для Вас (1 – найважливіше, 7 – абсолютно не важливе).*

Судження	Ранг
- виступає засобом формування загальнолюдських, національних цінностей, а також цінностей демократичного суспільства	
- вивчення даної науки ніякого впливу на сьогодення і майбутнє українського суспільства не несе	
- є першоосновою національної української культури і традицій	
- сприяє розумінню завдань, які стоять перед державою і світовою цивілізацією	
- розвиває системне, творче мислення, формує власну точку зору	

3. Що Вас спонукає до вивчення фахових історичних наук? *Означте кожне судження цифрою від 1 до 7 в порядку значущості для Вас (1 – найважливіше, 7 – абсолютно не важливе).*

Судження	Ранг
- вивчення історичних наук впливає на мій соціальний статус як громадянина Української незалежної, демократичної, соціальної держави	
- вивчаю тому, що дані дисципліни включені у навчальний план моєї спеціальності	
- мені потрібні позитивні оцінки з даних предметів	
- в процесі вивчення історичних дисциплін формується мій світогляд як історично свідомого громадянина	
- в процесі вивчення предметів я відчуваю власну причетність до відродження української культурно-історичної традиції	
- дані дисципліни надають моїм історичним знанням системність, наукову обумовленість і обґрунтованість	
- вивчення історичних наук допомагає в реалізації моїх творчих, наукових здібностей	
- вивчення предметів впливатиме на успішність моєї майбутньої професійної кар'єри	
- знання історичних наук підвищує мою професійну компетентність	
- на заняттях з даних дисциплін розвиваються мої розумові, аналітичні здібності	
- відчуваю інтерес до вивчення минулого українського народу, видатних діячів, української і світової культури	
- вивчення минулого свого народу – це обов'язок кожної морально зрілої сучасної людини	

Дякуємо за щирі відповіді!

6. Означте, як впливають нижчезазначені види навчально-пізнавальної діяльності на Ваш світоглядний розвиток? *Щодо кожного судження використовуйте позначку “I” згідно 5-ти бальної шкали (5 – найвищий показник, 1 – найнижчий).*

	Моральне світоусвідомлення у мене активізується, коли я ...					Моє світосприйняття стає позитивним, коли я ...					Я відчуваю почуття особистої причетності до національної історії, коли ...				
	5	4	3	2	1	5	4	3	2	1	5	4	3	2	1
- відвідую історичні та ін. музеї, екскурсії;															
- слухаю передачі по телебаченню та радіо;															
- читаю фахову та художню літературу;															
- організовую просвітницькі лекції;															
- приймаю участь у проблемних дискусіях;															
- ділюсь своїми знаннями з іншими;															
- спілкуюсь з істориками, краєзнавцями та ін. спеціалістами під час навчальних екскурсій;															
- аналізую історичні факти, події, джерела та ін.															

Дякуємо за щирі відповіді!

Додаток Д

Анкета підсумкової діагностики студентами формування світоглядної культури в процесі фахової підготовки

Дата _____

Група _____

1. Підкресліть дані про себе.

Ваша стать: - жіноча; - чоловіча;

Ваш вік: від 17 до 19 років від 20 до 22 років
 від 23 до 25 років 26 років та більше

Навчальний семестр:

2. Якими є Ваші цінності і установки на майбутнє? *Означте кожну зазначену цінність цифрами від 1 до 14 в порядку значущості для Вас (1 – найважливіше, 14 – абсолютно не важливе).*

Цінності і установки	Ранг
- життєвий комфорт і матеріальне благополуччя	
- здоров'я	
- родина	
- кохання	
- успіхи в професійній кар'єрі	
- бажання працювати в обраній професії	
- високий соціальний статус	
- соціальна активність	
- почуття власної гідності і самоповага	
- визнання і повага інших людей	
- патріотична життєва позиція	
- компетентність і сумлінне ставлення до виконання своїх професійних обов'язків	
- орієнтація на національні духовні цінності українського народу	
- активна позиція по відношенню до проблем охорони і збереження об'єктів культурної спадщини	

3.Складіть свій “світоглядний портрет”, відповідаючи на нижчезазначені питання. Оцінюючи судження, поставте позначку ”I” напроти кожного у відповідній колонці (“++”- правильно; “+”-мабуть, правильно; “-”- мабуть, неправильно; “--”- неправильно).

Питання і судження	“++”	“+”	“-”	“- -”
На що Ви орієнтуєтесь, осмислюючи оточуючий світ?				
- соціальні зразки і моральні норми				
- професійні цінності				
- національні історико-культурні ідеали				
- прагматичні власні потреби				
- альтруїстичну спрямованість				
В чому Ви бачите характерну, визначну рису своєї професійної позиції?				
- соціальне спрямування професійної діяльності				
- творчий підхід до професії				
- активність у організаторській роботі				
- соціальна відповідальність за вчинки і прийняті рішення				
- концентрація зусиль на досягненні професійних цілей				
Завдяки чому формуються Ваші світоглядні ідеали?				
- знання і приклади, отримані із життєвого досвіду				
- твори художньої літератури і мистецтва				
- релігія				
- наукові знання				
- освоєння історичного досвіду і національно-культурних традицій				
Що є характерним для Вашого світорозуміння?				
- творчий підхід у пізнанні нового				
- критичний аналіз, рефлексія пізнаного				
- відсутність гнучкості, догматизм у оцінках і судженнях				
- глибина і систематичність усвідомлення				
- опора на наукові знання				
Яким є Ваше сприйняття оточуючої дійсності?				
- системне, цілісне				
- соціально спрямоване				
- розрізнене, схематичне				
- реалістичне, адекватне				
- романтичне				
Які настрої і відчуття по відношенню до оточуючого світу для Вас є характерними?				
- гармонія зі світом, що оточує, радість від повноти буття				
- задоволення реальністю				
- віра у власні сили, оптимізм, життєва стійкість				
- розчарування і песимізм				
- мрійливість щодо планів на майбутнє				
- сумніви і скептицизм по відношенню до нового				
- стурбованість, занепокоєння тим, що відбувається у житті				

4. Означте, якими якостями особистості повинен володіти майбутній учитель і наскільки дані якості розвинені у Вас? Оцініть за 5-ти бальною шкалою означені якості (5 – найвищий показник, 1 – найнижчий).

Якості особистості	оцінка необхідності					ступінь розвитку				
	5	4	3	2	1	5	4	3	2	1
- сформована світоглядна культура										
- патріотична направленість особистої життєвої позиції, любов до Батьківщини										
- орієнтація на духовно-національні цінності українського народу										
- активність у справі популяризації історико-культурних традицій, пам'яткоохоронна робота										
- почуття особистої причетності до історичних подій, явищ, тенденцій в країні										
- здатність до творчості										
- аналітичні здібності мислення										
- професійна компетентність										
- організаторські якості										
- дослідницькі уміння і навички										
- адекватна самооцінка										
- самоосвіта, моральне самовдосконалення										
- активність і самостійність у прийнятті рішень										
- уміння планувати свою діяльність										
- самостійність поглядів, суджень										
- відповідальність за свої дії та вчинки										

5. Якими є Ваші головні світоглядні орієнтири і життєві принципи? Сформулюйте їх.

6. Які відмітки у Вас переважають з фахових історичних дисциплін (“Історія України XVII-XVIII століття”, “Охорона та збереження пам’яток історії та культури”)? Підкресліть відповідне.

5; 5-4; 4; 4-3; 3.

7. Якими Ви бачите шляхи власного подальшого особистісного, духовного і професійного вдосконалення в процесі навчання у ВНЗ?

8. Означте, яким є Ваш ступінь світоглядної і особистої готовності до успішного виконання майбутніх професійних обов'язків. *Оцініть за 5-ти бальною шкалою означені судження (5 – найвищий показник, 1 – найнижчий).*

Судження	5	4	3	2	1
- переконаність у необхідності неупередженого висвітлення історичних подій і охороні пам'яток історії та культури для наступних поколінь					
- переконаність у необхідності духовно-морального виховання на національній основі					
- здатність зайняти активну позицію у вирішенні професійних, соціальних, національних взаємодій в суспільстві					
- готовність нести особисту відповідальність за цілі, способи і результати своєї діяльності в освітній галузі					
- здатність до аналізу проблем професійної діяльності в освітній сфері					
- потреба у духовно-моральному самовдосконаленні особистості					
- здатність до професійної самоосвіти у майбутній професійній діяльності					
- готовність до науково-дослідної роботи з питань об'єктивного висвітлення історії і охорони культурно-історичної спадщини					
- готовність до просвітницької роботи з висвітлення національних історико-культурних традицій					
- здатність поглиблювати в учнів розвиток власних запитів щодо вивчення історії та об'єктів культурної спадщини України					
- розуміння історії України як засобу розвитку особистості дітей та юнацтва					

Дякуємо за щирі відповіді!

Додаток Е

**Проектно-творчі завдання для практичного спрямування
світоглядно-орієнтованого навчання і готовності студентів до виконання
майбутніх професійних педагогічних функцій**

Напрями професійної діяльності	Зміст проектно-творчих завдань
Освітня і навчально-виховна діяльність	<ul style="list-style-type: none"> - підготувати зміст уроку з історії України комунікативної спрямованості (урок-усний журнал, урок-діалог, урок-роздум, урок-репортаж) для дітей середнього чи старшого шкільного віку за однією з тем шкільної програми (Наприклад: “Петро Могила в духовній історії України”, “Конституція” Пилипа Орлика та її історичне значення”, “Гетьман Іван Мазепа та його доба”, “Історична постать Богдана Хмельницького” та ін.); - підготувати програму навчального курсу для учнів основної (базової) середньої школи “Край в якому ми живемо” на основі історичного, краєзнавчого, археологічного та ін. матеріалу відповідно до своєї області; - підібрати матеріал (легенди, прислів’я, приказки, пісні та ін.) присвячений видатним історичним діячам, цікавим історичним подіям (історичного періоду що вивчається), об’єктам культурної спадщини своєї області, району, міста; - скласти картотеку об’єктів культурної спадщини свого регіону, області, району, міста згідно їх класифікації (за типами, за видами).
Просвітницька і творча діяльність	<ul style="list-style-type: none"> - спільно зі студентською академічною групою підготувати і провести тематичну лекцію (лекцію-візуалізацію, тематичну конференцію), підготувати історіографічний чи пам’яткознавчий матеріал (в залежності від фахової навчальної дисципліни), продумати організаційний план проведення; - організувати в студентській групі зустріч з цікавою людиною (вчителем-методистом, краєзнавцем, археологом, спеціалістом пам’яткоохоронної сфери та ін.), скласти план зустрічі і питання для гостя;

	<ul style="list-style-type: none"> - скласти тематичний комплект матеріалів об'єктів культурної спадщини (місця, споруди (витвору), комплексу (ансамблю), їхньої частини, іншого природно-антропогенного об'єкту) або державних історико-культурних заповідників своєї області, району, який можна використати у проведенні просвітнього позанавчального заходу; - підготувати, організувати і вміти провести пам'яткознавчу екскурсію з вивчення, обстеження і ознайомлення зі станом зберігання, характером та способом використання об'єктів культурної спадщини, державних історико-культурних заповідників свого регіону, області, району, міста.
Навчально-методична і науково-дослідна діяльність	<ul style="list-style-type: none"> - скласти перелік питань для історико-краєзнавчої чи пам'яткознавчої бесіди з місцевими жителями, працівниками музеїв, архівів, представниками органів охорони історико-культурної спадщини під час екскурсії (навчальної, позанавчальної, самостійної); - підготувати питання і провести тематичне анкетування або бліц-опитування певної соціальної групи (студенти, викладачі, учні, учителі та ін.) з метою з'ясування її відношення до певної історичної події (історичного періоду що вивчається), ставлення до окремих культурних пам'яток. Проаналізувати отримані відповіді і поділитись своїми роздумами на занятті у студентській групі; - підготувати і провести просвітницьку лекцію з використанням теоретичного та ілюстративного матеріалу; - за матеріалами проведеної екскурсії (історико-краєзнавчої, пам'яткознавчої) підготувати міні-статтю, нарис, фотоматеріали та оформити стінгазету або фоторепортаж.

Додаток И

ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ “ОХОРОНА ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ’ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ”

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

У трансформаційному періоді соціально-економічного, політичного, духовно-морального життя молодії демократичної України, на етапі розбудови держави, проте з кризовими явищами розладнання суспільної свідомості, зниження моральної частини соціуму, втрати смислу життєвих цінностей з проявами споживацької психології загострюється розрив духовно-культурного наступництва в індивідуальній та суспільній свідомості з моральними ідеалами і цінностями культурно-історичного минулого нашої держави. Невипадково у зв’язку з цим констатується як перевага розмитих ціннісних орієнтирів в духовному світі молоді, так і відсутність у неї світоглядно-цінних зразків поведінки.

В таких умовах зростає духовно-спрямовуюча роль і ціннісно-орієнтуюча функція діяльності освітніх закладів і працюючих в них спеціалістів. Сучасні соціальні і професійні вимоги до особистості спеціаліста освітньої галузі актуалізують завдання світоглядного розвитку і становлення світоглядної культури в умовах професійного навчання і підготовки даних спеціалістів у вищому навчальному закладі.

Під становленням світоглядної культури розуміється процес і результат самоусвідомлення особистістю провідних духовно-культурних цінностей, соціально-моральних норм і гуманістичних принципів суспільства. Прийняття даних цінностей, норм і принципів в якості особистісно важливих обумовлює соціально-моральну світоглядну орієнтацію поведінки, творчо активної і духовно наповненої життєдіяльності людини.

Виходячи з цього, **метою** вивчення дисципліни “Охорона та збереження пам’яток історії та культури” є світоглядний розвиток особистості, що забезпечує становлення світоглядної культури студентів.

Завданнями вивчення дисципліни є:

- розвиток у студентів здібності до цілісного і системного світосприйняття за рахунок оволодіння майбутніми учителями теоретичними основами охорони і збереження культурної спадщини України, розкриття сутності, предмету, основних напрямків охоронної роботи у цій галузі, яка направлена на відродження історичної пам’яті, збереження національних і духовних скарбів;

- розвиток творчого світорозуміння у студентів на основі вивчення об'єктів культурної спадщини України в соціально-історичному, етнографічному контекстах. Одночасно з цим важливим є розуміння перспектив використання пам'яток історії та культури в суспільному житті, а також захист традиційного характеру середовища в інтересах нинішнього і прийдешніх поколінь;

- формування особистої світоглядної орієнтації на духовно-культурні цінності народу, стимулювання почуття особистої причетності до відродження української культурно-історичної спадщини і усвідомлення національно-культурної самоідентифікації особистості;

- формування у студентів готовності до творчого і відповідального світоперетворення за рахунок реалізації професійно компетентних умінь. В контексті цього важливим визначається розвиток аналітичних і пошуково-дослідницьких здібностей студентів під час роботи з краєзнавчою літературою, а також застосування теоретичних знань в самостійній діяльності з вивчення, збереження, популяризації об'єктів української культурно-історичної спадщини;

- формування соціально-морального світоусвідомлення у студентів. Для цього необхідним є ціннісно усвідомлене освоєння ними проблеми охорони та збереження об'єктів культурної спадщини України на основі формування широких соціальних і творчих мотивів навчально-пізнавальної діяльності.

В ході вивчення дисципліни “Охорона та збереження пам'яток історії та культури” студенти мають виробити або вдосконалити такі вміння і навички:

- працювати з історичними документами і літературою з даного курсу, співставляти і перевіряти наведені в них факти;

- аналізувати, моделювати, конструювати та організовувати реальний процес з охорони пам'яток культури;

- брати участь у дискусіях, аргументувати свою точку зору;

- працювати з алфавітними та систематичними каталогами, Державним реєстром національного культурного надбання;

- писати наукові роботи з даної дисципліни.

В результаті вивчення дисципліни студенти повинні знати:

- основні джерела та літературу з даного курсу;

- різні методологічні підходи до його вивчення;

- базовий фактичний матеріал, що стосується як охорони та збереження пам'яток культури в Україні, так і досвіду у цій галузі інших країн.

Для досягнення поставлених мети і завдань світоглядного розвитку особистості майбутніх учителів історії зміст навчальної дисципліни “Охорона та збереження пам'яток

історії та культури” структурується і конкретизується викладачем в гуманістичному світоглядному аспекті.

При цьому до світоглядно розвивального інваріанту освоєння змісту навчального матеріалу застосовуються наступні принципи:

- національно-культурна спадковість;
- науковість, генералізація знань;
- міжпредметні зв'язки навчання;
- проблемність викладення;
- життєво-практична направленість змісту;
- зв'язок світоглядно розвивального змісту навчання з індивідуальними цілями і життєвими планами студентів.

Згідно дидактико-методичної мети якісного освоєння студентами світоглядно розвивального змісту навчальної дисципліни, теоретичний матеріал предмету має два розділи:

1. Історія пам'яткознавства України. Розвиток законодавства в галузі охорони і збереження культурної спадщини;

2. Практичні питання з обліку, захисту, збереження, належного утримання, відповідного використання, консервації, реставрації, реабілітації та музеєфікації об'єктів культурної спадщини.

Разом з тим, за матеріалами кожного з розділів складений перелік питань для самостійної роботи, а також розроблені викладачем **творчі завдання**. Метою таких творчих завдань є виділення ціннісного компоненту матеріалу що вивчається, стимулювання пізнавальної активності особистості в розвитку її рефлексивних, аналітико-синтетичних навичок мислення. Ряд завдань направлений на оцінку студентами індивідуального вкладу дослідників минулого і сучасності в галузі охорони і збереження культурної спадщини. Це забезпечує емоційне переживання студентами подій та історичних фактів, що вивчаються. Разом з тим, практичні і проектно-творчі завдання сприяють формуванню у майбутніх спеціалістів навичок планування, творчого проектування і самоорганізації своєї діяльності, розвивають комунікативні й соціально-направлені якості особистості.

З метою ефективного досягнення завдань становлення світоглядної культури особистості процес вивчення даної навчальної дисципліни організується в умовах системно-технологічної побудови навчальної, позанавчальної і самостійної пізнавальної діяльності студентів.

У зв'язку з цим викладачем застосовуються **світоглядно розвивальні технології навчання**:

- в умовах організації навчальної діяльності: проблемна лекція, проблемний семінар, спілкування-діалог, розв'язка творчих ситуацій, навчальна дискусія, дидактичні ігри;
- в умовах організації позанавчальної діяльності: навчальна експедиція, ознайомча екскурсія, науково-дослідна робота студентів, підготовка пам'яткознавчої проблемної виставки;
- в умовах організації самостійної роботи: творче проектування, підготування просвітницької лекції, самопідготовка до навчального заняття з предмету;

Успішність становлення світоглядної культури в ході вивчення даної історичної дисципліни забезпечується реалізацією в навчально-пізнавальній діяльності комплексу умов, серед яких:

- умови, що забезпечують системно-технологічну організацію світоглядно розвивального освоєння змісту історичної дисципліни;
- умови, що реалізують особистісно-орієнтовану та діалогову основу творчої взаємодії викладача і студентів;
- умови, направлені на стимулювання і підтримку високого рівня особистої активності студентів в процесі становлення їх світоглядної культури, що забезпечується самопізнанням, самооцінкою, самоактуалізацією і самореалізацією особистості.

Таким чином, формування світоглядної культури майбутніх учителів в процесі фахової підготовки відбувається при умові реалізації викладачем світоглядно розвивального інваріанту змісту дисципліни що вивчається; системно-технологічної організації процесу освоєння на основі спеціально відібраних дидактико-методичних засобів; педагогічної підтримки особистої зацікавленості і активності студентів у власному світоглядному розвитку і саморозвитку.

Показниками сформованості світоглядної культури є теоретична і практична готовність студента історичного факультету до професійної діяльності, в процесі якої спеціаліст здатен реалізовувати самостійно вироблені соціально-моральні світоглядні переконання і принципи, забезпечувати самоорганізацію на основі стійкого емоційного відношення і почуття особистої причетності до відродження української культурно-історичної спадщини.

Тематичний план змістових модулів

Тема	Кількість годин		
	Лекції	Практичні заняття	Самостійна робота
Змістовий модуль 1. Історія пам'яткознавства України. Розвиток законодавства в галузі охорони і збереження культурної спадщини			
Пам'яткознавство як наукова дисципліна	2 год.	2 год.	4 год.
Охорона і збереження пам'яток у XVII – поч. XX ст.	2 год.		
Пам'яткоохоронна діяльність в період Української революції 1917 – 1921 рр.	2 год.		
Сфера охорони і використання історико-культурної спадщини на Україні в 1919 – 1941 рр.	2 год.		
Заходи щодо врятування пам'яток культури в Україні за часів Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.)	2 год.	2 год.	
Розвиток законодавства про охорону і використання пам'яток культури в повоєнний час (1946 – 1990 рр.)	2 год.		
Практично семінарське заняття: Тема: Історія пам'яткознавства в Україні		2 год.	
Змістовий модуль 2. Практичні питання з обліку, захисту, збереження, належного утримання, відповідного використання, консервації, реставрації, реабілітації та музеєфікації об'єктів культурної спадщини.			
Виявлення, вивчення та дослідження об'єктів культурної спадщини в Україні на сучасному етапі	2 год.	2 год.	4 год.
Забезпечення збереження та використання об'єктів культурної спадщини	2 год.		4 год.
Технічні засоби охорони та відновлення	2 год.		2 год.
Практично-семінарське заняття: Тема: Збереження, використання, реставрація та відтворення об'єктів культурної спадщини		4 год.	
Практично-семінарське заняття: Тема: Пам'ятки культури Сумської області як невід'ємна частина загальнолюдських цінностей		4 год.	
Практично-семінарське заняття: Тема: Охорона археологічної спадщини		2 год.	
Правова охорона об'єктів культурної спадщини в інших країнах	2 год.	2 год.	
Всього: 54 год.	20 год.	20 год.	14 год.

Методи оцінювання: оцінка за доповідь, поточне тестування, оцінка за індивідуальне завдання, оцінка за проектне практичне чи творче завдання, підсумковий залік.

РОЗПОДІЛ БАЛІВ, ЩО ПРИСВОЮЮТЬСЯ СТУДЕНТАМ

Поточний контроль		ІНДЗ	Підсумковий контроль	Сума
ЗМ 1	ЗМ 2			
20 балів	20 балів	20 балів	40 балів	100 балів

Шкала оцінювання:

90-100 балів – відмінно (A)

75-89 балів – добре (B, C)

60-74 балів – задовільно (D, E)

35-59 балів – незадовільно, з можливістю повторного складання (FX)

1-34 балів – незадовільно, з обов'язковим повторним курсом (F)

ЗМІСТ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Тема 1. Пам'яткознавство як наукова дисципліна.

Правова охорона об'єктів культурної спадщини в умовах національного відродження в Україні.

Кількість годин: 2 год.

1. Пам'яткознавство як наука. Предмет дослідження.
2. “Пам'ятка” чи “пам'ятка історії та культури” мовою законодавчих актів.
3. Державна система охорони об'єктів культурної спадщини. Проблема фінансування охоронної галузі.

Використовуючи наукову, навчально-методичну літературу, законодавчі акти в сфері охорони культурної спадщини, розкрити зміст понять “пам'ятка”, “культурна спадщина”, “охорона”. Визначити сутність, предмет, основні напрямки галузі пам'яткознавства, яка покликана слугувати відродженню історичної пам'яті, збереженню національних духовних скарбів. Розкрити питання про державну систему управління сферою охорони і використання культурної спадщини. Зробити аналіз законів, нормативних актів щодо правової охорони пам'яток в Україні. Виробити уміння аналізувати інформацію, правильно формулювати і усвідомлювати проблему, робити ґрунтовні висновки.

Світоглядний аспект вивчення теми передбачає: світоглядну самоактуалізацію особистості; означення нагальної необхідності відновлення історичної пам'яті українського народу; розкриття того факту, що становлення України як незалежної держави накладає на неї відповідальність за долю самобутніх історичних реліквій різних часів і народів, що знаходяться на її території і є невід'ємною частиною світової культурної скарбниці; зазначення залежності повноти й об'єктивності висвітлення історії від стану збереження пам'яток різних епох і періодів; формування особистісної переконаності в тому, що ставлення до пам'яток – показник цивілізованості суспільства, розуміння глибинних тенденцій розвитку національної культури.

Ключові поняття: культурна спадщина, пам'ятка, історичний ареал населеного місця, охорона культурної спадщини, автентичність.

Питання для практичного заняття:

Кількість годин: 2 год.

1. Пам'ятка як об'єкт культурної спадщини.
2. "Охорона" як спектр дій, пов'язаних із забезпеченням збереження об'єктів культурної спадщини.
3. Законодавство України в галузі охорони культурної спадщини.
4. Державна система охорони пам'яток історії та культури в Україні.

Питання для самостійної роботи:

Кількість годин: 4 год.

1. Добродійні фонди. Меценатство в галузі охорони пам'яток культури.
2. Охорона пам'яток українського походження за кордоном.
3. Діяльність громадських організацій на терені охорони об'єктів культурної спадщини України.

Світоглядно розвивальні технології навчання:

- системно, проблемно і ціннісно інформуючі технології проведення проблемної лекції, семінару-розгорнутої бесіди, навчальної дискусії, розв'язання практичних завдань;
- соціально орієнтовані, діяльно закріплюючі технології виконання творчих, дослідницьких, інформаційних, практично-орієнтованих завдань;
- суб'єктивно і рефлексивно активізуючі технології самопідготовки до навчальних занять, індивідуальні форми роботи студентів з самоосвіти і самовдосконалення.

Форма поточного контролю: усне опитування, перевірка проектних завдань.

Література:

Основна:

1. Закон України “Про охорону культурної спадщини” // Пам’ятки України. – 2000. - № 1. – С. 41-53.
2. Законодавство про пам’ятки історії та культури. – К.: Політіздат України, 1979. – С. 27-31, 47-66.
3. Закон України “Про затвердження загальнодержавної програми збереження та використання об’єктів культурної спадщини на 2004-2010 роки” // Урядовий кур’єр - 2004. - № 92. – С. 1-5.
4. Документы заседания Межпарламентской Ассамблеи государств-участников СНГ // Информационный бюллетень. – СПб., 2000. - № 25. – 242 с.

Додаткова:

1. Акуленко В. Правові проблеми пам’ятокознавства // Старожитності. – 1993. - № 11-12. – С. 13.
2. Акуленко В.І. Охорона пам’яток культури в Україні (1917 - 1990). – К.: Вища школа, 1991. – С. 204-212.
3. Брайчевський М. Зберегти пам’ятки історії // Пам’ятки України. – 1993. - № 1-6. – С. 140-159.
4. Геврик Т. Українські храми в Північній Америці // Пам’ятки України. – 1990/1991. - № 4/1. – С. 8-13.

**Тема 2. Охорона і збереження пам’яток історії та культури в Україні
у XVII – поч. XX ст.**

Кількість годин: 2 год.

1. Участь видатних діячів України у збереженні пам’яток культури в XVII – I пол. XIX ст.
2. Перше пам’яткоохоронне товариство у Києві.
3. Наукові товариства II пол. XIX – поч. XX ст. і пам’яткоохоронні питання.

З культурно-історичних позицій, використовуючи наукову літературу, історичні джерела щодо охорони і збереження культурної спадщини України визначити основні етапи пам’яткоохоронної діяльності XVII – поч. XX ст. в Україні. Розкрити роль видатних вітчизняних діячів у дослідженні і збереженні об’єктів культурної спадщини (П. Могила, І. Мазепа, Р. Заборовський, Д. Апостол, К. Лохвицький, М. Берлінський). Підкреслити важливе значення наукових товариств II пол. XIX – поч. XX ст. у дослідженні і популяризації археологічних, архітектурних, мистецьких, письмових пам’яток.

Світоглядний аспект вивчення теми передбачає: набуття умінь і навичок для творчого та критичного аналізу, історичного прогнозування та інтерпретації історичних

фактів, самостійного добору та орієнтацій в історичній інформації; занурення студентів у ціннісний аспект освоєння змісту теми; усвідомлення національно-культурної самоідентифікації особистості.

Ключові назви: Тимчасовий комітет по дослідженню старожитностей, тимчасова комісія для розгляду давніх актів, Південно-Західний відділ Російського Географічного товариства, Історичне товариство Нестора-Літописця.

Світоглядно розвивальні технології навчання:

- системно, проблемно і ціннісно інформуючі технології проведення лекції візуалізації, навчальної дискусії, спілкування-діалогу;
- суб'єктивно і рефлексивно активізуючі технології самопідготовки до навчальних занять, індивідуальні форми роботи студентів з самоосвіти і самовдосконалення, підготовка просвітницької лекції з теми.

Форма поточного контролю: усне опитування, оцінка за індивідуальне завдання.

Література:

Основна:

1. Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні (1917 - 1990). – К.: Вища школа, 1991. – С. 12-122, 173-184.
2. Горбик В.О., Денисенко Г.Г. Проблеми дослідження і збереження пам'яток історії та культури в Україні // Український історичний журнал. – 2003. - № 3. – С. 143-151.
3. Іванов Є. Охорона старовини в ретроспективі до 1917 року та нереалізовані тогорічні проекти // Пам'ятки України. – 1996. - № 3-4. – с. 115-119.
4. Шандра В. Перше пам'яткоохоронне товариство у Києві // Пам'ятки України. – 1989. - № 2. – с. 36-37.

Додаткова:

1. Горбик В.О., Денисенко Г.Г. Проблеми дослідження і збереження пам'яток історії та культури в Україні // Український історичний журнал. – 2004. - № 2. – С. 133-144.
2. “...не могла старшина підрахувати побожних пожертв ясновельможного...” // Пам'ятки України. – 1991. - № 6. – с. 20-21.
3. Січинський В. Зиждитель храмів і скарбів духовних // Пам'ятки України. – 1991. - № 6. – с. 21-24.

Тема 3. Пам'яткоохоронна діяльність в період Української революції

1917 – 1921 рр.

Кількість годин: 2 год.

1. Охорона об'єктів культурної спадщини за часів Центральної Ради.

2. Пам'яткоохоронна сфера періоду Гетьманату.
3. Охорона культурної спадщини за часів Директорії.

Використовуючи наукову, навчально-методичну літературу, джерела з охорони і збереження культурної спадщини України, дослідити основні аспекти пам'яткоохоронної діяльності періоду Української революції 1917 – 1921 рр. Зважаючи на об'єктивні історичні фактори та закономірності розвитку охоронної галузі того часу, використовуючи аналіз, порівняння, оцінку інформації, розкрити основні напрямки пам'яткоохоронного руху в Україні, що набув чіткого національно-патріотичного спрямування.

Світоглядний аспект вивчення теми передбачає: здатність цілісного бачення українських історичних подій 1917-1921 рр. в системі становлення української державності; визначення ідеологічних і політичних факторів впливу на пам'яткоохоронні процеси зазначеного періоду; у зв'язку з поновленням в Україні державницької свідомості, розкриття актуальності питання збереження культурної національної спадщини для суспільства поч. ХХ ст.

Ключові поняття та назви: ЦКОПСІМ, Головне управління мистецтв та національної культури України, культурно-просвітницьке товариство “Українська громада”, “Інструкція в справі охорони історичного майна”.

Світоглядно розвивальні технології навчання:

- системно, проблемно і ціннісно інформуючі технології проведення проблемної лекції, навчальної дискусії, евристичної бесіди;
- суб'єктивно і рефлексивно активізуючі технології самопідготовки до навчальних занять, індивідуальні форми роботи студентів з самоосвіти і самовдосконалення, підготовка просвітницької лекції з теми.

Форма поточного контролю: усне опитування, оцінка за індивідуальне завдання.

Література:

Основна:

1. Законодавство про пам'ятники історії та культури. – К.: Політіздат України, 1979. – С. 18-32, 47-66.
2. Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні (1917 - 1990). – К.: Вища школа, 1991. – 274 с.
3. Жуков Ю.Н. Становление и деятельность советских органов охраны памятников истории и культуры, 1917-1920 гг. /Отв. ред. Н.М. Катунцева. – М.: Наука, 1989. – 303 с.
4. Нестуля О.О. Охорона пам'яток України за доби Центральної Ради // Український історичний журнал. – 1993. - № 10. – С. 104-117.

Додаткова:

1. Гирич І. Знищені мистецька збірка і архів Михайла Грушевського в його київській оселі // Пам'ятки України. – 19945. - № 1. – С. 103-105.
2. Ернст Ф. Охорона пам'яток культури: 1919 – 1920 роки: Щоденник // Пам'ятки України. – 1993. - № 1-6. – С. 130-135.
3. Ернст Ф. Справа охорони пам'яток мистецтва й старовини у Києві в 1917 по 1921 рр. // Хроніка. – 2000. - № 51-52. – С. 445-453.
4. Машевський О. Охорона пам'яток у 1918 р. – В к.: Історичний календар: К., 1997. – С. 101-102.

Тема 4. Сфера охорони і використання історико-культурної спадщини в Україні у 1919 – 1941 рр.

Кількість годин: 2 год.

1. Становлення законодавства про охорону пам'яток мистецтва і старовини та створення системи пам'яткоохоронних органів (1919-1929 рр.).
2. Відмова від політики збереження пам'яток культури (к. 20-х рр. – сер. 30-х рр.).
3. Репресії дослідників пам'яток української культури (1930-1937 рр.).
4. Пошуки шляхів реорганізації державного управління в галузі охорони пам'яток культури напередодні Великої Вітчизняної війни.

Використовуючи джерела, наукову, навчально-методичну літературу дослідити основні етапи становлення пам'яткоохоронної галузі в Радянській Україні 1919-1941 рр. Виробити вміння аналізувати інформацію, робити ґрунтовні висновки щодо фактів становлення пам'яткоохоронної галузі, діяльності громадськості, хвилі руйнувань і пошкоджень пам'яток. Виокремити причини державної політики відмови від збереження історичних пам'яток.

Світоглядний аспект вивчення теми передбачає: формування особистої світоглядної орієнтації на духовно-культурні цінності українського народу; визначення і оцінка соціально-моральних норм і правил поведінки у соціальній структурі українського суспільства 1919-1941 рр.; розкриття об'єктивних передумов державного курсу на знищення культурної спадщини України, масових репресій проти української інтелігенції; становлення позиції особистого усвідомлення соціокультурних руйнівних процесів в Україні зазначеного періоду.

Ключові поняття та назви: ВУКОПСМ, “Музейне містечко”, Комітет охорони та збереження історико-культурних, архітектурних і археологічних пам'яток УРСР.

Світоглядно розвивальні технології навчання:

- системно, проблемно і ціннісно інформуючі технології проведення проблемної лекції, евристичної бесіди;
- суб'єктивно і рефлексивно активізуючи технології самопідготовки до навчальних занять.

Форма поточного контролю: усне опитування, оцінка за індивідуальне завдання.

Література:

Основна:

1. Законодавство про пам'ятники історії та культури. – К.: Політздат України, 1979. – С. 27-31, 47-66.
2. Звіт про роботу українського комітету охорони пам'ятників культури при Нарком освіти УСРР за термін з II пленуму по III-й пленум // Пам'ятки України. – 1993. - № 1-6. - С. 104-115.
3. Акуленко В. Літопис охорони пам'яток Радянської України // Пам'ятки України. – 1985. - № 2. – С. 28-31.
4. Акуленко В. Літопис охорони пам'яток Радянської України // Пам'ятки України. – 1985. - № 3. – С. 36-39.

Додаткова:

1. Акуленко В. Великий злам від охорони до нищення пам'яток // Пам'ятки України. – 1989. - № 2. – С. 29-34.
2. Акуленко В. Літопис охорони пам'яток Радянської України // Пам'ятки України. – 1986. - № 3. – С. 8-11.
3. Акуленко В. Тіньовий бік Ленініани, або не зареєстрований у Гіннеса рекорд // Пам'ятки України. – 1991. - № 2. – С. 52-54.
4. Бойко В. Список святинь Києва, знищених в XX ст. // Вітчизна. – 2002. - № 11-12. – С. 115-123.

Тема 5. Заходи щодо врятування національних пам'яток культури за часів Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.)

Кількість годин: 2 год.

1. Захист і евакуація пам'яток культури від фашистського вандалізму.
2. Відбудова об'єктів культурної спадщини України.
3. Реституція культурних цінностей. Сучасний рух.

Використовуючи історичні джерела, наукову літературу визначити основні етапи і напрямки врятування культурної спадщини за часи Великої Вітчизняної війни, розкрити значення заходів спеціальних державних органів у питанні збереження історичних

цінностей. Зробити аналіз законодавчої бази з досліджуваної проблеми. Визначити зміст поніть “реституція”, “реституційний рух в Україні”, окреслити головні здобутки і проблеми курсу на повернення культурних цінностей.

Світоглядний аспект вивчення теми передбачає: стимулювання почуття особистої причетності до відродження української історико-культурної спадщини; формування власного позиції студентів до причин і наслідків втрати національних культурних цінностей; розкриття значення об’єктів культурної спадщини для існування народу як самостійної нації; доведення складності і делікатності питання повернення втрачених і незаконно переміщених під час II Світової війни культурних цінностей.

Ключові поняття та назви: Комісія по обліку і охороні пам’яток мистецтва, реституція, евакуація, національне надбання, консервація, відновлення пам’яток.

Питання для практичного заняття:

Кількість годин: 2 год.

1. Вивезення пам’яток національного культурного надбання з території України (1919 – 1941 рр.).
2. Евакуація пам’яток української культури під час Великої Вітчизняної війни. Вивезення культурних цінностей з України окупаційною владою.
3. Реституція культурних цінностей (1945 – 1990 рр.).
4. Сучасний рух повернення пам’яток національної культурної спадщини в Україну.

Світоглядно розвивальні технології навчання:

- системно, проблемно і ціннісно інформуючі технології проведення проблемної лекції, семінару-розгорнутої бесіди, евристичної бесіди, розв’язання практичних завдань;
- соціально орієнтуючі, діяльнісно закріплюючі технології виконання творчих, дослідницьких, інформаційних завдань;
- суб’єктивно і рефлексивно активізуючі технології самопідготовки до навчальних занять, індивідуальні форми роботи студентів з самоосвіти і самовдосконалення.

Форма поточного контролю: усне опитування, поточне тестування, виконання індивідуальних практичних завдань.

Література:

Основна:

1. Акуленко В.І. Охорона пам’яток культури в Україні (1917 - 1990). – К.: Вища школа, 1991. – С. 150-172.
2. Гріметод П., Боряк Г. Нищення українських музеїв, архівів в роки Другої Світової війни // Пам’ятки України. – 1994. - № 3-6. – С. 92-105.

3. Пелькина Л., Факторович М. Евакуація і грабунок // Пам'ятки України. – 1994. - № 1-2. – С. 111-119.
4. Старненко О. Про повернення культурної спадщини // Пам'ятки України. – 1994. - № 1-2. – С. 138-139.

Додаткова:

1. Заєць В. Повернення втраченого – запорука нових здобутків // Культура і життя. – 2003. - № 35. – С. 4.
2. Зустрічний рух (Україна-Німеччина) // Дзеркало тижня. – 2000. – 9 вересня. – С.11.
3. Кот С. Реституція чи конфіскація? // Політика і час. – 1998. - № 8.-С. 27-35.
4. Культурні цінності: три спроби повернення з Росії // Пам'ятки України. – 1994. - № 1-2. – С. 63-66.

Тема 6. Розвиток законодавства про охорону і використання пам'яток культури в повоєнний період (1946 – 1990 рр.)

Кількість годин: 2 год.

1. Відновлення системи органів охорони пам'яток культури (1946-1960 рр.).
2. “Антирелігійна кампанія” початку 60-х рр. XX ст.
3. Пошук нових державних і громадських структур в галузі охорони і використання пам'яток культури (1961-1990 рр.).

Використовуючи наукову літературу, законодавчу базу щодо правової охорони пам'яток культури в Україні в період 1946 – 1990 рр., розкрити основні етапи роботи по законодавчому врегулюванню проблеми охорони і збереження пам'яток історії та культури, зазначити передумови і наслідки “антирелігійної кампанії” початку 60-х рр. для об'єктів культурної національної спадщини України. Означити роль Українського товариства охорони пам'яток історії та культури в галузі сприяння державній охороні культурної спадщини, широкого залучення громадськості до збереження та популяризації історичних цінностей.

Світоглядний аспект вивчення теми передбачає: формування особистісно-відповідального ставлення до проблеми збереження історико-культурних національних цінностей; розкриття визначної ролі вчених, архітекторів, краєзнавців, письменників у висвітленні проблеми втрат, які завдавались культурі і духовності українського народу з боку державних органів влади; вироблення вміння ґрунтовно відстоювати свою позицію, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, визначати об'єктивне і суб'єктивне, доводити історико-культурне значення об'єктів культурної спадщини.

Ключові поняття та назви: “Антирелігійна кампанія”, УТОПК.

Питання для підсумкового практичного заняття (ЗМ 1)
Історія пам'яткознавства України. Розвиток законодавства в галузі охорони і збереження культурної спадщини

Кількість годин: 2 год.

1. Охорона і збереження пам'яток історії та культури в XVII – поч. XX ст.
2. Пам'яткоохоронна діяльність урядів в період Української революції 1917 – 1921 рр.
3. Охорона і використання історико-культурної спадщини в Україні у повоєнний період (1946 – 1990 рр.).

Світоглядно розвивальні технології навчання:

- системно, проблемно і ціннісно інформуючі технології проведення проблемної лекції, проблемної дискусії, розв'язання практичних завдань;
- соціально орієнтовані, діяльнісно закріплюючі технології виконання творчих, дослідницьких, інформаційних, практично-орієнтованих завдань;
- суб'єктивно і рефлексивно активізуючі технології самопідготовки до навчальних занять;
- технології творчого проектування (виконання проектно-творчих завдань).

Форма поточного контролю: усне індивідуальне опитування, проведення підсумкової тестової контрольної роботи, заслуховування доповідей.

Література:

Основна:

1. Законодавство про пам'ятки історії та культури. – К.: Політіздат України, 1979. – С. 27-31, 47-66.
2. Статут УТОПІК // Культура і життя. – 1990. – 27 травня. – С. 6.
3. Іванов Є. Охорона старовини в ретроспективі до 1917 року та нереалізовані тогорічні проекти // Пам'ятки України. – 1996. - № 3-4. – С. 115-119.
4. Нестуля О.О. До питання про охорону пам'яток культури за Директорії // Український історичний журнал. – 1994. - № 6. – С. 109-120.

Додаткова:

1. Білокінь С. Зізнання С. Глеватського про грабування української культурної спадщини за більшовиків // Пам'ятки України. – 2001. - № 4. – С. 92-94.
2. Брайчевський М. Зберегти пам'ятки історії // Пам'ятки України. – 1993. - № 1-6. – С. 140-159.
3. Вечерський В. Спадок малих міст // Пам'ятки України. – 1986. - № 2. – С. 22-23.
4. Гирич І. Знищені мистецька збірка і архів Михайла Грушевського в його київській оселі // Пам'ятки України. – 19945. - № 1. – С. 103-105.

Тема 7. Виявлення, вивчення та дослідження об'єктів культурної спадщини в Україні на сучасному етапі.

Кількість годин: 2 год.

1. Класифікація пам'яток культури. Категорії пам'яток.
2. Виявлення та дослідження об'єктів культурної спадщини.
3. Державний облік пам'яток історії та культури.

Використовуючи законодавчу, навчально-методичну літературу розкрити зміст понять “виявлення”, “вивчення”, “дослідження” пам'яток, дати класифікацію та критерії оцінки об'єктів культурної спадщини, означити актуальні аспекти Державного обліку пам'яток в Україні. Ознайомитись з основними етапами проведення пошукових дослідницьких експедицій на території України, розглянути законодавство з охорони скарбів, простежити курс на виявлення і вивчення втрачених пам'яток в нашій країні.

Світоглядний аспект вивчення теми передбачає: дослідження і оцінку об'єктів культурної спадщини України в соціально-історичному та етнографічному контекстах; соціально усвідомлені творчі мотиви виявлення, вивчення та дослідження об'єктів національної культурної спадщини; розвиток аналітичних і пошуково-дослідницьких здібностей в процесі вивчення, популяризації пам'яток історії та культури.

Ключові поняття та назви: Державний реєстр національного культурного надбання, “Звід пам'яток історії та культури України”, класифікація, виявлення, вивчення, дослідження пам'яток, пошукова експедиція, наукова інвентаризація, виміри пам'яток, фотофіксація, категорії пам'яток, облікова картка, списки виявлених об'єктів, паспорт пам'ятки.

Питання для практичного заняття:

Кількість годин: 2 год.

1. Визначення культурної цінності пам'ятки під час її виявлення, вивчення і дослідження.
2. Дослідження пам'яток в зоні забруднення Чорнобильської АЕС.
3. Державний облік пам'яток культури в Україні.
4. Підготовка енциклопедичного видання “Звод пам'яток історії та культури України” в Сумській області.

Питання для самостійної роботи:

Кількість годин: 4 год.

1. Дослідницькі пошукові експедиції:
 - а) Запорізька Січ: зруйноване й уціліле.

- б) Забуті могили.
- в) Чорнобильська експедиція.
- 2. Охорона скарбів як об'єктів культурної спадщини України.
- 3. Виявлення і вивчення втрачених пам'яток.

Світоглядно розвивальні технології навчання:

- системно, проблемно і ціннісно інформуючі технології проведення проблемної лекції, проблемної дискусії, дидактичної гри;
- соціально орієнтовані, діяльно закріплюючі технології виконання творчих, дослідницьких, інформаційних, практично-орієнтованих завдань, проведення па'мяткознавчої екскурсії;
- технології творчого проектування (виконання проектно-творчих завдань).

Форма поточного контролю: усне індивідуальне опитування, підведення підсумків дидактичної гри.

Література:

Основна:

1. Закон України "Про охорону культурної спадщини" // Пам'ятки України. – 2000. - № 1. – С. 41-53.
2. Закон України "Про охорону археологічної спадщини" // Урядовий кур'єр. – 2004. - № 16. – С. 1-5.
3. Державний реєстр національного культурного надбання: (пам'ятки містобудування і архітектури) // Пам'ятки України. – 1999. - № 2-3. – С. 1-176.
4. Державний реєстр національного культурного надбання: (пам'ятки історії, монументального мистецтва та археології) // Пам'ятки України. – 2000. - № 2. – С. 2-48.
5. Про Державний реєстр національного культурного надбання: (пам'ятки містобудування і архітектури) // Пам'ятки України. – 1999. - № 2-3. – С. 6.
6. Про Державний реєстр національного культурного надбання: (пам'ятки історії, монументального мистецтва та археології) // Пам'ятки України. – 2000. - № 2. – С. 1.

Додаткова:

1. Акуленко В. Охорона скарбів як пам'яток історії та культури у внутрішньому і міжнародному праві // Пам'ятки України. – 2003. - № 4. – С. 52-61.
2. Вечерський В. Новий погляд на проблему втраченої архітектурної спадщини // Пам'ятки України. – 2001. - № 4. – С. 1-9.
3. Експедиція триває // Пам'ятки України. – 1990. - № 2. – С. 57.

4. Жаркова Л. Запорізька Січ: зруйноване й уціліле // Пам'ятки України. – 1991. - № 2. – С. 24-27.
5. Забуті могили // Пам'ятки України. – 1989. - № 2. – С. 16-19.

Тема 8. Забезпечення збереження та використання об'єктів культурної спадщини України.

Кількість годин: 2 год.

1. Утримання та використання об'єктів культурної спадщини. Функціональна адаптація пам'яток.
2. Захист традиційного характеру середовища об'єктів культурної спадщини. Охоронні зони.
3. Система державних історико-культурних заповідників України.
4. Пам'ятки містобудування і архітектури, монументального мистецтва, історичні міста, історико-культурні заповідники Сумської області.
5. Сучасні проблеми збереження об'єктів культурної спадщини в Україні.

Спираючись на законодавчі акти, державні реєстри національного культурного надбання, наукову літературу, розкрити сутність проблеми збереження об'єктів культурної спадщини в Україні. Означити зміст поняття “охоронна зона”, зробити аналіз системи державних історико-культурних заповідників України. Ознайомитись з пам'ятками містобудування і архітектури, історичними містами, заповідниками Сумської області.

Світоглядний аспект вивчення теми передбачає: розуміння перспектив використання пам'яток історії та культури в суспільному житті і захисту традиційного характеру середовища в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь; готовність до творчого і відповідального застосування знань з пам'яткоохоронної сфери за рахунок реалізації професійно компетентних умінь; становлення позиції особистої відповідальності за відродження української історико-культурної спадщини.

Ключові поняття та назви: Державний історико-культурний заповідник, пам'ятка містобудування і архітектури, історичне місто, функціональна адаптація пам'яток, утилітарне, пристосування, санація, реабілітація, ревалоризація, регенерація, охоронні зони.

Питання для практичного заняття:

Кількість годин: 2 год.

1. Археологічна пам'ятка як історичне джерело. Категорії археологічних пам'яток.
2. Законодавство України про охорону та використання археологічних пам'яток.
3. Сучасні проблеми збереження археологічної спадщини в Україні.

Питання для самостійної роботи:

Кількість годин: 4 год.

1. Містобудівні проблеми збереження пам'яток історії та культури.
2. Державні історико-культурні заповідники Сумської області.
3. Об'єкти фортифікації Сумщини.

Світоглядно розвивальні технології навчання:

- освітня технологія світоглядної самоактуалізації;
- системно, проблемно і ціннісно інформуючі технології проведення проблемної лекції, навчальної дискусії, розв'язання практичних завдань;
- суб'єктивно і рефлексивно активізуючі технології самопідготовки до навчальних занять, індивідуальні форми роботи студентів з самоосвіти і самовдосконалення.

Форма поточного контролю: усне індивідуальне опитування, перевірка проектних творчих завдань.

Література:**Основна:**

1. Закон України "Про охорону культурної спадщини" // Пам'ятки України. – 2000. - № 1. – С. 41-53.
2. Закон України "Про охорону археологічної спадщини" // Урядовий кур'єр. – 2004. - № 16. – С. 1-5.
3. Державний реєстр національного культурного надбання: (пам'ятки містобудування і архітектури) // Пам'ятки України. – 1999. - № 2-3. – С. 1-176.
4. Державний реєстр національного культурного надбання: (пам'ятки історії, монументального мистецтва та археології) // Пам'ятки України. – 2000. - № 2. – С. 2-48.
5. Архітектурні пам'ятки України. Фортеці та замки XIII – XVII ст. – К.: Мистецтво, 1971. – 20 с.

Додаткова:

1. Бойко А. Тихою сапою... // Пам'ятки України. – 1990. - № 2. – С.24.
2. Вечерський В. Проблеми Українських заповідників // Пам'ятки України. – 1996. - № 3-4. – С.16-20.
3. Вечерський В. Фортифікації Сумщини // Пам'ятки України. – 2001. - № 4. – С. 84-91.
4. Заморій Д. У полоні фахових стереотипів // Пам'ятки України. – 1990. - № 3. – С.47.

Тема 9. Технічні засоби охорони та відновлення пам'яток в Україні.

Кількість годин: 2 год.

1. Тлумачення поняття “реставрація” науковцями різних шкіл. Об’єкт реставрації.
2. Сучасні реставраційні прийоми і методи, реставраційне відтворення.
3. Українська реставрація та відтворення: проблеми і перспективи розвитку.

Використовуючи наукову і методичну літературу, розкрити зміст понять “реставрація”, “відтворення”, “консервація”, “розкриття” і т.д. Означити сучасні реставраційні прийоми і методи, цілісну структуру пам’ятки. Визначити нагальні проблеми і перспективи розвитку реставрації і відтворення в Україні.

Світоглядний аспект вивчення теми передбачає: формування небайдужої особистої позиції до проблем відродження української культурної спадщини; активізацію інтересу до проблем технічних засобів охорони та відновлення пам’яток, застосування історичного досвіду в сучасних реставраційних умовах; становлення професійної та соціальної самоідентифікації особистості.

Ключові поняття та назви: реставрація, прихована і проявлена автентичність, цілісна структура пам’ятки, розкриття, зміцнення, заміна, анастелоз, реконструкція, сигнація, додання, консервація, фрагментарна реставрація, цілісна реставрація, реставраційне відтворення, реставраційна копія, реставраційна рекомпозиція, шліфотека.

Питання для практичного заняття:

Кількість годин: 4 год.

1. Утримання та використання пам’яток. Охоронні договори.
2. Функціональна адаптація пам’яток.
3. Охоронювані археологічні території. Зони охорони пам’яток.
4. Державні історико-культурні заповідники України.
5. Відповідальність за порушення законодавства про охорону культурної спадщини.
6. Законодавство про автентичність та історичну реконструкцію культурної спадщини.
7. Сучасні реставраційні заклади в Україні, прийоми, методи реставрації.
8. Проблеми та перспективи розвитку реставрації та відтворення в Україні.

Питання для самостійної роботи:

Кількість годин: 2 год.

1. Українська школа реставрації, видатні українські діячі реставраційної роботи.
2. Проблема відтворення втрачених пам’яток в Україні.

Світоглядно розвивальні технології навчання:

- технологія організації світоглядно виховної діяльності (на прикладі підготовки студентами просвітницької лекції);

- системно, проблемно і ціннісно інформуючі технології проведення проблемної лекції, евристичної дискусії, розв'язання практичних завдань;
- технології творчого проектування (виконання проектно-творчих завдань).

Форма поточного контролю: усне індивідуальне опитування, заслуховування доповідей, перевірка проектно-творчих завдань.

Література:

Основна:

1. Державний реєстр національного культурного надбання: (пам'ятки історії, монументального мистецтва та археології) // Пам'ятки України. – 2000. - № 2. – С. 2-48.
2. Державний реєстр національного культурного надбання: (пам'ятки містобудування і архітектури) // Пам'ятки України. – 1999. - № 2-3. – С. 1-176.
3. Перелік визначних пам'яток історії та культури, що потребують першочергового відтворення // Пам'ятки України. – 1999. - № 1. – С. 101-108.
4. Ризька хартія. Про автентичність та історичну реконструкцію культурної спадщини // Пам'ятки України. – 2001. - № 4. – С.75.

Додаткова:

1. Відтворення втрачених пам'яток: історичний та правовий аспекти // Пам'ятки України. – 1995. - № 1. – С. 94.
2. Логвин Г. Етика реставратора і науковця // Пам'ятки України. – 2001. - № 4. – С. 17-23.
3. Печерський В. Новгород-сіверський державний історико-культурний заповідник // Пам'ятки України. – 1996. - № 3-4. – С. 29-33.
4. Печерський В. Реставрація пам'яток архітектури // Пам'ятки України. – 1997. - № 1. – С. 10-14.

Тема 10. Охорона об'єктів культурної спадщини в інших країнах.

Кількість годин: 2 год.

1. Діяльність міжнародних організацій в сфері збереження культурної спадщини.
2. Міжнародні угоди як правові засоби збереження пам'яток.
3. Охорона об'єктів культурної спадщини у США, Литві, Австрії.

Визначити основні завдання діяльності міжнародних організацій в сфері збереження культурної спадщини. Розкриваючи загальні риси державних систем охорони пам'яток історії та культури на прикладі розвинених країн, показати політику фінансових покарань за порушення законодавства, стимулювання за допомогою пільгового оподаткування заходів з

охорони пам'яток. Зробити аналіз міжнародних угод з охорони світової культурної спадщини.

Світоглядний аспект вивчення теми передбачає: формування зацікавленості до актуальних проблем охоронної діяльності в інших країнах; на основі застосування аналізу, зіставлення, порівняння досвіду інших країн, складення переліку перспективного плану змін у пам'яткоохоронній галузі України; особистісне самоствердження у сформованих світоглядних переконаннях.

Ключові поняття та назви: ЮНЕСКО, ІКОМ, ІКОМОС, МСА, МСОТО, ККРОМ, Пакт Реріха, Гаагська конвенція, Афінська хартія, Венеційська хартія, Рекомендації ЮНЕСКО, Конвенція про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини.

Питання для практичного заняття:

Кількість годин: 2 год.

1. Діяльність міжнародних організацій в сфері збереження культурної спадщини:
 - а) ЮНЕСКО; б) ІКОМ; в) ІКОМОС; г) ІККРОМ.
2. Міжнародні угоди про збереження пам'яток культури:
 - а) Положення 1931 р. Афінська хартія.
 - б) Гаагська конвенція 1954 р.
 - в) Венеційська хартія 1964 р.
 - г) Конвенція про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини 1972 р.
3. Охорона об'єктів культурної спадщини в інших країнах:
 - а) Австрія; б) США; в) Литовська республіка.

Світоглядно розвивальні технології навчання:

- системно, проблемно і ціннісно інформуючі технології проведення проблемної лекції, семінару-розгорнутої бесіди, розв'язання практичних завдань;
- технологія вирішення евристичних завдань;
- суб'єктивно і рефлексивно активізуючі технології самопідготовки до навчальних занять, індивідуальні форми роботи студентів з самоосвіти і самовдосконалення.

Форма поточного контролю: усне індивідуальне опитування, заслуховування доповідей, оцінення виконаних евристичних завдань.

Література:

Основна:

1. Законодавство про охорону пам'яток і нагляд за міським довкіллям в Австрії // Пам'ятки України. – 1997. - № 3. – С. 112-113.
2. Кодекс професійної етики ІКОМ // Пам'ятки України. – 1998. - № 1. – С. 154-159.

3. Кодекс етичних принципів охорони й реставрації пам'яток, ансамблів та визначних місць // Пам'ятки України. – 1999. - № 1. – С. 99-100.
4. Угода між Урядом України і Урядом США про охорону і збереження культурної спадщини // Пам'ятки України. – 1994. - № 3-6. – С. 132-133.

Додаткова:

1. Вечерський В. Фіксація історичної техніки в США // Пам'ятки України. – 1998. - № 3-4. – С. 127-130.
2. Геврик Т. Охорона пам'яток у США // Пам'ятки України. – 1991. - № 3. – С. 34-41, 47.
3. Кучерук М. Міжнародна конференція ІКОМОСУ // Пам'ятки України. – 2000. - № 304. – С. 5-7.
4. Міжнародна хроніка // Пам'ятки України. – 2001. - № 4. – С. 76-78.

Підсумкове практичне заняття (ЗМ 2)

Практичні питання з обліку, захисту, збереження, належного утримання, відповідного використання, консервації, реставрації, реабілітації та музеєфікації об'єктів культурної спадщини.

Тема: : Пам'ятки культури Сумської області як невід'ємна частина загальнолюдських цінностей.

Кількість годин: 4 год.

Використовуючи законодавчі акти, історичні джерела, наукову, навчально-методичне літературу, Державний реєстр національного культурного надбання, Список історичних населених місць України, дослідити окремі об'єкти культурної спадщини Сумської області і найвидатніші пам'ятки культури України, використовуючи знання практичних питань обліку, захисту, збереження, належного утримання, відповідного використання, консервації, реставрації, реабілітації та музеєфікації об'єктів культурної спадщини.

Світоглядний аспект вивчення теми передбачає: знання об'єктивних факторів та закономірностей явищ, подій, процесів та тенденцій в історії України; набуття умінь і навичок для творчого і критичного історичного аналізу, самостійного добору і орієнтації в історичній інформації; соціальне усвідомлення мотивів вивчення об'єктів культурної спадщини; особисту світоглядну орієнтацію на збереження і популяризацію духовно-культурних цінностей українського народу.

Світоглядно розвивальні технології навчання:

- системно, проблемно і ціннісно інформуючі технології проведення семінару-конференції;

- соціально орієнтуючі, діяльнісно закріплюючі технології підготовки проблемної пам'яткознавчої виставки;
- суб'єктивно і рефлексивно активізуючі технології самопідготовки до навчальних занять, індивідуальні форми роботи студентів з самоосвіти і самовдосконалення.

Форма поточного контролю: усне індивідуальне опитування, захист наукових рефератів, відкриття проблемної пам'яткознавчої виставки.

Література:

Основна:

1. Державний реєстр національного культурного надбання: (пам'ятки історії, монументального мистецтва та археології) // Пам'ятки України. – 2000. - № 2. – С. 2-48.
2. Державний реєстр національного культурного надбання: (пам'ятки містобудування і архітектури) // Пам'ятки України. – 1999. - № 2-3. – С. 1-176.
3. Асєєв Ю.С. Архітектурні пам'ятки України. – К.: Радянська школа, 1970. – 357 с.
4. Гусаков В. Охорона архітектурно-містобудівної спадщини України // Пам'ятки України. – 1997. - № 1. – С. 7-9.
5. Дейнека А.И. Памятники архитектуры Сумщины: Путеводитель. – Х.: Прапор, 1989. – 199 с.

Додаткова:

1. Вечерський В. Фортифікації Сумщини // Пам'ятки України. – 2001. - № 4. – С. 84-91.
2. Дейнека А.І., Сапухін П.А. Архітектурні пам'ятки Сумщини. – Х., 1971. – 81 с.
3. История городов и сел Украинской ССР в 26-ти томах. Сумская область. – К., 1980. – 658 с.
4. Моїсеєнко В.П., Новаківська Н.П. Суми. Історико-архітектурний парк. – К.: Будівельник, 1966. – 79 с.

ПИТАННЯ ДО ЗАЛІКУ З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

“ОХОРОНА ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ”

1. Пам'яткознавство як наука. Предмет дослідження.
2. Пам'ятка як об'єкт культурної спадщини.
3. Законодавство України в галузі охорони культурної спадщини.
4. Державна система охорони пам'яток культури в Україні.
5. Проблема фінансування пам'яткоохоронної галузі в нашій країні.
6. Участь видатних діячів України у збереженні пам'яток культури в XVII – XIX ст.

7. Перше пам'яткоохоронне товариство у Києві.
8. Наукові товариства II пол. XIX ст. – поч. XX ст. і пам'яткоохоронні питання.
9. Охорона пам'яток за часів Центральної Ради.
10. Пам'яткоохоронна сфера періоду Гетьманату.
11. Охорона культурної спадщини за часів Директорії.
12. Становлення законодавства про охорону пам'яток мистецтва і старовини та створення системи органів охорони пам'яток культури (1919-1929 рр.).
13. Відмова від політики збереження пам'яток культури (20-30 рр. XX ст.).
14. Репресії щодо дослідників пам'яток української культури (1930-1937 рр.).
15. Пошуки шляхів реорганізації державного управління в галузі охорони пам'яток культури напередодні Великої Вітчизняної війни.
16. Вивезення пам'яток національного культурного надбання з території України (1919 – 1941 рр.).
17. Евакуація пам'яток української культури під час Великої Вітчизняної війни. Вивезення культурних цінностей з України окупаційним режимом.
18. Відбудова об'єктів культурної спадщини після II Світової війни.
19. Реституція культурних цінностей (1945 – 1990 рр.).
20. Сучасний рух повернення культурної спадщини в Україну.
21. Відновлення системи органів охорони пам'яток культури (1946-1960 рр.).
22. “Антирелігійна кампанія” початку 60-х рр. В Україні.
23. Пошук нових державних і громадських структур в галузі охорони і використання пам'яток культури (1961 – 1990 рр.).
24. Класифікація пам'яток культури. Категорії пам'яток.
25. Визначення культурної цінності пам'ятки під час виявлення, вивчення і дослідження.
26. Виявлення та дослідження об'єктів культурної спадщини.
27. Дослідження пам'яток в зоні забруднення Чорнобильської АЕС.
28. Державний облік пам'яток культури в Україні. Державний реєстр національного культурного надбання України.
29. Підготовка енциклопедичного видання “Звод пам'яток історії та культури України” в Сумській області.
30. Дослідницькі пошукові експедиції. Запорізька Січ: зруйноване й уціліле.
31. Дослідницькі пошукові експедиції. Забуті могили України.
32. Виявлення і вивчення втрачених пам'яток в Україні.
33. Утримання та використання пам'яток. Функціональна адаптація пам'яток. Охоронні договори.

34. Охоронювані археологічні зони. Зони охорони пам'яток.
35. Система державних історико-культурних заповідників України.
36. Пам'ятки містобудування і архітектури, історичні міста Сумської області.
37. Сучасні проблеми збереження об'єктів культурної спадщини в Україні.
38. Відповідальність за порушення законодавства про охорону культурної спадщини в Україні.
39. Законодавство про автентичність та історичну реконструкцію пам'яток.
40. Містобудівні проблеми збереження пам'яток в Україні.
41. Фортифікації Сумщини.
42. Тлумачення поняття “реставрація” науковцями різних шкіл. Об'єкт реставрації.
43. Сучасні реставраційні прийоми, методи реставрації, реставраційне відтворення.
44. Українська реставрація та відтворення: проблеми і перспективи розвитку.
45. Українська школа реставрації, видатні вітчизняні діячі реставраційної роботи.
46. Проблема відтворення втрачених пам'яток в Україні.
47. Охорона скарбів як пам'яток історії та культури.
48. Охорона пам'яток українського походження за кордоном.
49. Діяльність громадських організацій з охорони об'єктів культурної спадщини в Україні.
50. Добровичні фонди. Меценатство в галузі охорони пам'яток культури в нашій країні.
51. Археологічна пам'ятка як історичне джерело. Категорії археологічних пам'яток.
52. Законодавство України про охорону та використання археологічних пам'яток.
53. Сучасні проблеми збереження археологічної спадщини в Україні.
54. Діяльність міжнародних організацій в сфері охорони культурної спадщини (ЮНЕСКО, ІКОМ, ІКОМОС, ІККРОМ і т.д.).
55. Міжнародні угоди про збереження світових пам'яток культури.
56. Охорона об'єктів культурної спадщини в США, Австрії, Литовській республіці.

ТЕМАТИКА НАУКОВИХ РЕФЕРАТІВ З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ “ОХОРОНА ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ”

(на прикладі Сумської області)

1. Охорона культурної спадщини в Сумській області: проблеми і перспективи розвитку.
2. Археологічні пам'ятки Сумської області (за вибором):
 - Городище літописного міста Вир, м. Білопілья.
 - Городище і селище, с. Дич, Буринський район.

- Городище і селище, с. Ємадикине, Глухівський район.
- Городище і селище, с. Великий Самбір, Конотопський район.
- Городище літописного міста В'яхань, с. Городище, Недригайлівський район.
- Городище літописного міста Попаш, між с. Засиллям і с. Бродком, Недригайлівський район.
- Комплекс пам'яток, с. Журавне, Охтирський район.
- Городище і селище, с. Куземин, Охтирський район.
- Укріплення Більського городища, с. Куземин, Охтирський район.
- Городище літописного міста Путивль, м. Путивль.
- Городище багатощарове, м. Ромни.
- Городище і курганий могильник, с. Басівка, Роменський район.
- Городища і селище, с. Битиця, Сумський район.
- Городище, селище і могильник, с. Зелений Гай, Сумський район.
- Городище, селище і могильник, с. Шпилівка, Сумський район.
- Комплекс пам'яток, с. Ницаха, Сумський район.

3. Історичні міста Сумської області (за вибором):

Білопіль, Ворожба, Вороніж, Глухів, Конотоп, Кролевець, Лебедин, Низи, Охтирка, Путивль, Ромни, Середина-Буда, Суми, Тернии, Тростянець.

4. Державні історико-культурні заповідники Сумської області (за вибором):

- Державний історико-культурний заповідник у м. Путивлі.
- Державний історико-культурний заповідник у м. Глухові.

5. Пам'ятки народної дерев'яної архітектури Сумської області (за вибором).

6. Пам'ятки садово-паркової архітектури Сумщини (за вибором).

7. Пам'ятки фортифікації Сумщини (за вибором).

8. Пам'ятки Великої Вітчизняної війни Сумської області (за вибором).

9. Пам'ятки історії Сумщини (за вибором):

- Будинок у якому народився поет О. Олесь, м. Білопіль.
- Будинок Глухівського вчительського інституту, м. Глухів.
- Поле битви між козацькими військами на чолі з І. Виговським і царською армією, м. Конотоп.

10. Пам'ятки культової архітектури Сумської області (за вибором – архітектурні комплекси, окремі культові споруди).

11. Пам'ятки містобудування та архітектури Сумської області, які входять до Державного реєстру національного культурного надбання (за вибором).

Додаток К

Технологія формування емоційно-ціннісного відношення студентів до пам'яткоохоронної діяльності (в умовах організації і проведення пам'яткознавчої екскурсії)

Мета технології – формування емоційно-ціннісного відношення майбутніх учителів історії до пам'яткоохоронної діяльності в сучасному суспільстві.

Досягнення мети даної технології залежить від актуалізації (аналізу, пробудження в собі, відчуття в собі) у студентів наступних індивідуальних світоглядних позицій:

- наявність соціально усвідомлених мотивів вивчення і дослідження об'єктів національної культурної спадщини;
- переконаність у суспільній значущості діяльності з охорони і збереження пам'яток історії та культури;
- розуміння перспектив використання пам'яток і захисту їх традиційного характеру середовища;
- стимулювання почуття особистої причетності до збереження української історико-культурної спадщини.

I. Організаційний етап:

- вибір теми, об'єкту (-тів) екскурсії;
- вивчення відомостей про пам'ятку (краєзнавчі, архівні дані, опитування наукових співробітників місцевих краєзнавчих музеїв і т.д.);
- знайомство з охоронною документацією обраного об'єкту;

II. Виїзд студентів на місцевість (відповідне погодження з органами охорони культурної спадщини) з метою обстеження, ознайомлення зі станом зберігання, характером та способом використання, ведення реставраційних робіт об'єктів культурної спадщини, які є темою пам'яткознавчої екскурсії.

В процесі екскурсійного відвідування пам'ятки студенти приймають участь в організованій проблемній дискусії, в якій, на прикладі досліджуваної пам'ятки, розкриваються нагальні проблеми соціальних і правових відносин у сфері охорони культурної спадщини з метою її збереження, використання в суспільному житті, захисту традиційного характеру середовища в інтересах нинішнього і прийдешніх поколінь.

III. Світоглядна позиція особистості.

Активізація емоційно-ціннісного відношення майбутніх учителів історії до пам'яткоохоронної діяльності відбувається шляхом постановки наступних питань:

- Чи готові Ви до реалізації соціальних функцій майбутньої професійної діяльності спеціаліста сфери освіти?
- Чи усвідомлюєте Ви соціальну відповідальність за охорону і збереження об'єктів культурної спадщини в Україні?
- Як Ви означите соціальну позицію суспільства щодо проблеми охорони пам'яток історії та культури?
- Чи вважаєте Ви сформованим особистісне відповідальне відношення щодо дій з відродження історичної пам'яті і духовних скарбів в країні?

IV. Емоційно-ціннісна сформованість позиції особистості.

На даному етапі стимулювання емоційно-ціннісної позиції студентів відбувається за допомогою відповідей на наступні питання:

- Чи можна охарактеризувати мою роботу з вивчення проблем пам'яткоохоронної діяльності як сумлінну і активну?
- Чи присутній у мене творчий підхід до вирішення даної соціальної проблеми?
- Як можна застосувати набуті знання в галузі пам'яткоохоронної роботи у майбутній професійній діяльності в сфері освіти?
- До розвитку яких цінностей (вічних, національних, громадянських, особистого життя) спонукає діяльність з вивчення проблеми охорони і збереження об'єктів культурної спадщини?

Додаток Л

Технологія розвитку системного світорозуміння (у процесі організації науково-дослідної роботи студентів)

Спеціально організована науково-дослідна робота студентів історичних факультетів, що здійснюється поза навчальним процесом у межах студентського науково-творчого товариства, у наукових гуртках, проблемних групах тощо забезпечує розв'язання таких завдань:

- розвиток системного світорозуміння;
- оволодіння методологією і методами наукового дослідження;
- надання допомоги у прискореному оволодінні спеціальністю;
- розвиток творчого мислення та індивідуальних здібностей у розв'язанні практичних завдань;
- прищеплення навичок самостійної науково-дослідної діяльності;
- розвиток ініціативи, здатності застосовувати теоретичні знання у своїй практичній роботі;
- залучення найздібніших студентів до розв'язання наукових проблем, що мають суттєве значення для науки і практики;
- розширення теоретичного кругозору і наукової ерудиції майбутнього учителя.

Науково-дослідну роботу студентів-істориків слід спрямовувати на розвиток системи інтелектуальних творчих якостей особистості: інтуїції, креативності, творчої уяви, дивергентності мислення, оригінальності мислення, асоціативності мислення.

I етап: бесіда в академічній групі щодо запланованої наукової тематики з фахової дисципліни.

II етап: виконання науково-дослідної роботи.

Науково-дослідна робота студентів передбачає участь в роботі предметних наукових гуртків, проблемних груп, секцій, у студентських

інформаційно-аналітичних і культурологічних центрах; лекторську діяльність, написання статей, тез, доповідей, інших публікацій.

Прикладом даної світоглядної технології є індивідуальні навчально-дослідні завдання, як вид наукової позааудиторної індивідуальної роботи студента навчального, навчально-дослідного характеру, яка виконується в процесі вивчення програмного матеріалу фахової навчальної дисципліни.

Види індивідуальних навчально-дослідних завдань: реферат з теми або вузької проблематики; розроблення теоретичних функціональних моделей явищ, процесів тощо; комплексний опис властивостей, функцій, явищ, об'єктів тощо; анотація прочитаної додаткової літератури з курсу, бібліографічний опис, історичні розвідки, порівняльний аналіз історичних джерел, встановлення причинно-наслідкових зв'язків тощо.

III етап: оцінка роботи викладачем.

Захист завдання відбувається у формі усного звіту студента про виконану роботу з обов'язковим попереднім ознайомленням викладача зі змістом індивідуального навчально-дослідного завдання.

IV. Світоглядна саморефлексія студентом перебігу і результатів науково-дослідної роботи.

Додаток М

Тема: Економічний розвиток України у першій половині XVII століття

№ 1. Перша половина XVII ст. – це період в історії Європи, коли в надрах феодального суспільства зароджувалися і розвивалися капіталістичні виробничі відносини. У той час як у країнах Східної і Західної Європи відбувалися великі зміни в соціально-економічних відносинах та у політичному ладі, єдиною державою, якої зміни майже не торкнулися, де зберігалися недоторкані феодальні відносини, була Річ Посполита.

Охарактеризуйте соціально-економічний лад Речі Посполитої.

Якими на Ваш погляд є імовірні причини такого стану? Які висновки можна зробити на основі зазначених фактів?

№ 2. Микола Потоцький наприкінці 1637 р. писав: “Скільки цих бунтівників було і є, всі мають свої гнізда в нових слободах, що містять в собі по кілька тисяч своє вільних людей, як обидві Кобеляки і інші селища... Наплив цих своєвільників в слободи, як сам бачу, робить розсадники бунту, та й самі осадчі з плачем застерігають, що як ці гнізда не будуть зруйновані, то своєвілля оживе скоро”.

Яку тенденцію описує М. Потоцький?

Поясніть, яким чином виникнення слобід у 30-40 роках XVII ст. спричинило ослаблення шляхетського господарства на західних землях України?

Про появу яких нових поглядів селянства свідчить цей факт?

№ 3. На початку XVII століття “городяни стали класом, який втілює в собі загальний розвиток виробництва і обміну, освіти, соціальні і політичні установи”.

Яку роль відігравали міста у становленні економіки і культури України першої половини XVII століття?

Назвіть основні причини соціального розшарування населення міста. Мотивуйте свою відповідь прикладами.

№ 4. Окресліть основні умови розвитку української народності у першій половині XVII століття. Яким чином великі переселення селянства допомагали формуванню загальнонародної мови?

Як дане питання допомагає зрозуміти наш час?

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдуллина О.А. Общепедагогическая подготовка учителя в системе высшего педагогического образования / О.А. Абдуллина. – М.: Просвещение, 1990. – 141 с.
2. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни / К.А. Абульханова-Славская. – М.: Мысль, 1991. – 229 с.
3. Агаронян А.С. Мировоззрение в системе общественного сознания и пути формирования научного мировоззрения трудящихся Узбекистана / А.С. Агаронян. – Ташкент: "Фан", 1968. – 156 с.
4. Азархин А.В. Мировоззрение и эстетическое развитие личности / А.В. Азархин / [отв. ред. В.П. Михалев]. – Киев: Наук. думка, 1990. – 192 с. – (Ин-т философии АН УССР).
5. Айламазьян А.М. Актуальные методы воспитания и обучения: Деловая игра / А.М. Айламазьян. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1989. – 56 с.
6. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания / Б.Г. Ананьев. – Л.: Изд-во ЛГУ им. Жданова, 1968. – 339 с.
7. Андреева Г.М. Психология социального познания / Г.М. Андреева. – [2-е изд.]. – М.: Аспект-Пресс, 2000. – 288 с.
8. Андрос Е.И. Истина как проблема познания и мировоззрения / Е.И. Андрос. – Киев: Наук. думка, 1984. – 144 с.
9. Андрущенко В. Світоглядна культура сучасного вчителя: проблеми формування / В. Андрущенко, С. Дорогань // Вища освіта України. – 2002. – № 3. – С. 5-13.
10. Андрущенко В. Формування особистості вчителя в сучасних умовах / В. Андрущенко, І. Табачек // Політичний менеджмент. – 2005. – № 1 (10). – С.58-69.
11. Антология педагогической мысли России второй половины XIX – начала XX в. / [сост. П.А. Лебедев]. – М.: Педагогика, 1990. – 608 с.

12. Антонович В.Б. Лекції з джерелознавства / В.Б. Антонович; [ред. М. Ковальський]. – Острог-Нью-Йорк, 2003. – 381 с.
13. Аристотель. Етика. Политика. Риторика. Поэтика. Категории / Аристотель; [пер. с древнегреч.]. – Минск: Литература, 1998. – 1392 с.
14. Аркас М.М. Історія України-Русі / М.М. Аркас. – Київ: Вища шк., 1990. – 395 с.
15. Арнольд А.И. Культура и современность / А.И. Арнольд. – М.: Мысль, 1976. – 159 с.
16. Арон Р. Этапы развития социологической мысли / Р. Арон; [пер. с фр.]; общ. ред. и предисл. П.С. Гуревича. – М.: Прогресс. Универс, 1993. – 606 с.
17. Артюр С.Ф. Оновлення вищої школи вимагає нового змісту освіти / С.Ф. Артюр, О.Е. Коваленко // Управління соціальними системами. – 2001. – № 2 (3). – С. 21-24.
18. Арцишевський Р.А. Світогляд: сутність, специфіка, розвиток / Р.А. Арцишевський. – Львів, 1986. – 198 с.
19. Афанасьев А.Н. Народ – художник: Миф. Фольклор. Литература / А.Н. Афанасьев. – М.: Советская Россия, 1986. – 367 с.
20. Базовая культура личности: теоретические и методические проблемы / [под. ред. О.С. Газмана]. – М.: Педагогика, 1989. – 327 с.
21. Балл Г.О. Категорія культури у визначенні орієнтирів освіти / Г.О. Балл // Діалог культур: Україна у світовому контексті: Філософія освіти: зб. наук. праць / [редкол. І.Я. Зязюн, С.О. Черепанова, Н.Г. Ничкало, С.О. Сисоєва та ін.]. – Львів: Видавництво “Сполом”, 2002. – Вип. 8. – 384 с.
22. Бальсис А. Мировоззрение в жизни общества и человека / А. Бальсис. – Вильнюс: Минтис, 1981. – 375 с.
23. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: Опыт социального прогнозирования / Д. Белл; [пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева]. – М.: Academia, 1999. – 784 с.

- 24.Бердяев Н.А. Философия свободы. Смысл творчества / Н.А. Бердяев. – М.: Правда, 1989. – 607 с. – (Приложение к журн. “Вопросы философии”).
- 25.Бернс Р. Развитие “Я-концепции” и воспитание / Роберт Бернс; [пер. с англ.]. – М.: Прогресс, 1986. – 420 с.
- 26.Бестужев-Лада И.В. Молодость и зрелость: Размышления о некоторых социальных проблемах молодежи / И.В. Бестужев-Лада. – М.: Политиздат, 1984 – 297 с.
- 27.Блауберг И.В. Становление и сущность системного подхода / И.В. Блауберг, Э.Г. Юдин. – М.: Наука, 1973. – 270 с.
- 28.Богданова І.М. Модульний підхід до професійно-педагогічної підготовки вчителя / І.М. Богданова. – Одеса: Маяк, 1998. – 284 с. – (Ін-т пед. та психології АПН України).
- 29.Божович Л.И. Психологический анализ условий формирования и строения гармонической личности / Л.И. Божович. – М.: Наука, 1981. – 301 с.
- 30.Болонський процес у фактах і документах (Сорбонна-Болонья-Саламанка-Прага-Берлін) / [упорядники: М.Ф. Степко, Я.Я. Болюбаш, В.Д. Шинкарук, В.В. Грубінко, І.І. Бабин]. – Тернопіль: Вид-во ТДПУ ім. В. Гнатюка, 2003. – 52 с.
- 31.Буева Л.П. Человек: деятельность и общение / Л.П. Буева. – М.: Знание, 1978. – 216 с.
- 32.Булда А.А. Практична підготовка вчителів історії в педагогічних навчальних закладах України (етапи і особливості): [монографія] / А.А. Булда. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 1999. – 497 с.
- 33.Булда А.А. Теоретичні основи практичної підготовки вчителів історії в педагогічних навчальних закладах України (історико-педагогічний аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук: спец. 13.00.02 “Теорія та методика викладання історії” / А.А. Булда. – К., 2000. – 36 с.

- 34.Буянов В.С. Научное мировоззрение: Социально-философский аспект / В.С. Буянов. – М.: Политиздат, 1987. – 208 с.
- 35.Валла Л. Об истинном и ложном благе; О свободе воли / Лоренцо Валла; пер. с латин. В.А. Андрушко и др. / [отв. ред. А.Х. Горфункель]. – М.: Наука, 1989. – 474 с.
- 36.Васянович Г.П. Моральна відповідальність педагога за виявлення і розвиток обдарованої особистості / Г.П. Васянович // Національна еліта та інтелектуальний потенціал України. – Львів, 1996. – С. 101-122.
- 37.Введение в психологию: [учебн. пособие] / [под. ред. А.В. Петровского]. – М.: Академия, 1995. – 496 с.
- 38.Вебер М. Избранное. Образ общества / Макс Вебер; [пер. с нем.]. – М.: Юрист, 1994. – 702 с.
- 39.Вербець В.В. Педагогічна діагностика формування духовно-творчого потенціалу студентської молоді: [монографія] / В.В. Вербець. – Острог – Рівне: РДГУ, 2005. – 383 с.
- 40.Вербицкий А.А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход / А.А. Вербицкий. – М.: Высш. школа, 1991. – 207 с.
- 41.Вступ до інформаційної культури та інформаційного права / [за заг. ред. М.Я. Швеця, Р.А. Калюжного]. – Ужгород: ІВА, 2003. – 240 с.
- 42.Гертензон М.О. Гольфстрем / М.О. Гертензон // Лики культуры: Альманах. – М.: Юрист, 1995. – Т. 1. – С. 7-120.
- 43.Гершунский Б.С. Общечеловеческие ценности в образовании / Б.С. Гершунский, Р.И. Шейерман // Педагогика. – 1992. – № 5. – С. 3-13.
- 44.Гоноболин Ф.Н. Педагогические способности их классификация / Ф.Н. Гоноболин // Материалы Всемирного съезда педагогов СССР. – Тбилиси – Мегреба, 1971. – С. 96-114.
- 45.Гончаренко Н.В. Диалектика прогресса культуры / Н.В. Гончаренко. – Киев: Наук. думка, 1987. – 396 с.
- 46.Гончаренко С. Український педагогічний словник: [довідкове видання] / С.У. Гончаренко. – К.: Либідь, 1997. – 374 с.

47. Гончаренко С.У. Гуманізація і гуманітаризація освіти / С.У. Гончаренко // Творча особистість у системі неперервної професійної освіти: матер. Міжнар. наук. конф. / [за ред. С.О. Сисоєвої і О.Г. Романовського]. – Харків: ХДПУ, 2000. – С. 39-42.
48. Гончаренко С.У. Формування наукового світогляду учнів під час вивчення фізики: [посібник для вчителя] / С.У. Гончаренко. – К.: Рад. шк., 1990. – 207 с.
49. Горак Г.І. Суспільні науки: особливості, генезис, структура / Г.І. Горак. – К.: Наукова думка, 1977. – 179 с.
50. Горбатенко В. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть / В. Горбатенко. – К.: “Академія”, 1999. – 240 с.
51. Горбунова Т.М. Використання художньої літератури на уроках історії в загальноосвітній школі / Т.М. Горбунова // Теоретичні питання культури, освіти та виховання: збірник наукових праць / [за заг. редакцією академіка М.Б. Євтуха]. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2006. – Вип. 30. – С. 223-225.
52. Горохівська Т.М. Використання сучасних освітніх технологій у процесі формування світоглядної культури студентів ВНЗ / Т.М. Горохівська // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми: зб. наук. праць / [ред. кол.: І.А. Зязюн (голова) та ін.]. – Київ – Вінниця: ДОВ “Вінниця”, 2008. – Вип. 16. – С. 347-351.
53. Горохівська Т.М. До проблеми формування світоглядної культури особистості / Т.М. Горохівська // Теоретичні питання культури, освіти та виховання: збірник наукових праць / [за заг. редакцією академіка М.Б. Євтуха]. – Суми: ВАТ “Сумська обласна друкарня”, вид-во “Козацький вал”, 2007. – Вип. 34. – С. 191-194.
54. Горохівська Т.М. Історична наука як чинник формування світоглядної культури майбутнього вчителя / Т.М. Горохівська // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців:

- методологія, теорія, досвід, проблеми: зб. наук. праць / [ред. кол.: І.А. Зязюн (голова) та ін.]. – Київ – Вінниця: ДОВ “Вінниця”, 2008. – Вип. 18. – С. 327-331.
- 55.Горохівська Т.М. Організація процесу формування світоглядної культури майбутніх вчителів історії у процесі вивчення фахових дисциплін: [методичні рекомендації для викладачів історичних факультетів] / Т.М. Горохівська. – Львів: Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”, 2008. – 54 с.
- 56.Горохівська Т.М. Особливості організації процесу формування світоглядної культури майбутніх вчителів історії / Т.М. Горохівська // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми: зб. наук. праць / [ред. кол.: І.А. Зязюн (голова) та ін.]. – Київ – Вінниця: ДОВ “Вінниця”, 2008. – Вип. 20. – С. 317-322.
- 57.Горохівська Т.М. Педагогічне проектування моделі формування світоглядної культури майбутніх вчителів історії / Т.М. Горохівська // Неперервна професійна освіта: теорія і практика: науково-методичний журнал. – К., 2008. – Випуск 1. – С. 95-101.
- 58.Горохівська Т.М. Світоглядна культура майбутнього вчителя як чинник творчої та інноваційної діяльності / Т.М. Горохівська // Філософські науки: зб. наук. праць. – Суми: Сум ДПУ ім. А.С. Макаренка, 2007. – Вип. 2. – С. 80-90.
- 59.Горохівська Т.М. Світоглядна культура як складова становлення особистості майбутнього вчителя / Т.М. Горохівська // Теоретичні питання культури, освіти та виховання: збірник наукових праць / [за заг. редакцією академіка М.Б. Євтуха]. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2006. – Вип. 33. – С. 202-205.
- 60.Горохівська Т.М. Світоглядна культура як складова професійної підготовки майбутніх вчителів / Т.М. Горохівська // Професійна підготовка вчителів початкових класів в умовах входження України в

- Європейський освітній простір: збірник Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Дрогобич: Посвіт, 2007. – С. 115-119.
- 61.Горохівська Т.М. Формування світоглядної культури в системі професійної підготовки молоді / Т.М. Горохівська // Сучасна молодь: крок у майбутнє: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції для студентів та аспірантів. – Суми: Сум ДПУ ім. А.С.Макаренка, 2008. – С. 14-18.
- 62.Горський В.С. Історія української філософії: [навчальний посібник] / В.С. Горський. – К.: Наукова думка, 2001. – 375 с.
- 63.Горынь В.И. Общественно-эстетический идеал: (Специфика формирования и функционирования идеала в структуре эстетического сознания) / В.И. Горынь. – Киев: Наук. думка, 1983. – 139 с.
- 64.Грама Н.Г. Професійна підготовка педагога-вихователя дошкільного закладу до економічного виховання дітей: [монографія] / Н.Г. Грама. – [вид. 2-е доп.]. – Одеса: ОЦНТІ, 2002. – 380 с.
- 65.Григорьева Т.Л. Профессиональная “Я-концепция” работников государственной службы (акмеологический аспект) / Т.Л. Григорьева // Акмеология в системе деятельности государственных служащих. – М.: Изд-во РАГС, 1998. – С.24-32.
- 66.Грушевський М.С. Духовна Україна: [збірка творів] / М.С. Грушевський. – К.: Либідь, 1994. – 556 с.
- 67.Губман Б.Л. Смысл истории: Очерки современных западных концепций / Б.Л. Губман. – М.: Наука, 1991. – 192 с.
- 68.Гуревич П.С. Философия культуры: [пособие для студентов гуманитарных вузов] / П.С. Гуревич. – М.: УИЦ “Гардарики”, 1994. – 317 с.
- 69.Гуревич Р.С. Формування інформаційної культури майбутнього фахівця як невід’ємна складова сучасної професійної освіти / Р.С. Гуревич // Педагогіка і психологія професійної освіти: результати досліджень і

- перспективи: зб. наук. праць / [за редакцією І.А. Зязюна та Н.Г. Ничкало]. – Київ, 2003. – С. 354-360.
70. Гусак П.М. Підготовка учителя: технологічні аспекти: [монографія] / П.М. Гусак. – Луцьк: Ред.- вид. відділ “Вежа” Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 1999. – 278 с.
71. Державні стандарти професійної освіти: теорія і методика: [монографія] / [С.Г. Гончаренко та ін.]; за ред. Н.Г. Ничкало. – Хмельницький, 2002. – 334 с. – (Академія педагогічних наук України та ін.).
72. Деркач А.А. Методолого-прикладные основы акмеологического исследования / А.А. Деркач. – М., 1999. – 392 с.
73. Джери Д. Большой толковый энциклопедический словарь / Дэвид Джери, Джулия Джери; [пер. с англ.]. – Москва: Вече АСТ, 1999. – Т. 1. – 544 с.
74. Додонов Б.И. О системе “личность” / Б.И. Додонов // Вопросы психологии. – 1985. – № 6. – С. 37-42.
75. Дорогань С.О. Формування світоглядної культури майбутнього вчителя засобами української літератури: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.03 “Соціальна філософія і філософія історії” / С.О. Дорогань. – К., 2005. – 20 с.
76. Дорошенко Д. Україна – наш рідний край / Д. Дорошенко, М. Дольницький. – Прага. – 1942. – 659 с.
77. Драгоманов М.П. Вибране: (“мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні”) / М.П. Драгоманов. – Київ: Либідь, 1991. – 682 с.
78. Дышлевый П.И. Что такое общая картина мира / П.И. Дышлевый, Л.В. Яценко. – М.: Знание, 1984. – 64 с.
79. Дьяченко М.И. Психологические проблемы готовности к деятельности / М.И. Дьяченко, Л.А. Кандыбович. – Минск: БГУ, 1976. – 176 с.
80. Емельянов В.В. Философская культура молодого специалиста: [моногр.] / В.В. Емельянов, П.С. Никитин. – М.: Высш. шк., 1987. – 135 с.

- 81.Еремина В.И. Ритуал и фольклор / В.И. Еремина. – М.: “Наука”, 1991. – 205 с.
- 82.Ефименко А.Я. История украинского народа / А.Я. Ефименко. – Киев: Лыбидь, 1990. – 509 с.
- 83.Єсипенко Д.М. Сенс історії як світоглядний орієнтир особи: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.03 “Соціальна філософія і філософія історії” / Д.М. Єсипенко. – Київ, 1999. – 18 с.
- 84.Єфремов С. Вибране: Статті. Наукові розвідки. Монографії / С. Єфремов. – К.: Нац. думка, 2002. – 757 с. – (НАН України, Ін-т літ-ри ім. Т. Шевченка).
- 85.Заброцький М.М. Комунікативна компетентність учителя: сутність і шляхи формування / М.М. Заброцький, С.Д. Максименко. – Київ-Житомир, 2000. – 31 с. – (Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України).
- 86.Закон України “Про вищу освіту” // Законодавство України про освіту: Збірник законів. – К.: Парламентське вид-во, 2002. – С. 112-155.
- 87.Залесский Г.Е. Психологические вопросы формирования убеждений / Г.Е. Залесский. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – 119 с.
- 88.Зимняя И.А. Педагогическая психология / И.А. Зимняя. – М.: ВЛАДОС, 1999. – 384 с.
- 89.Зязюн І.А. Неперервна освіта як основа соціального поступу / І.А. Зязюн // Неперервна професійна освіта: теорія і практика: зб. наук. праць. – К., 2001. – Ч. 1. – С. 15-23.
- 90.Иванов В.П. Человеческая деятельность – познание – искусство / В.П. Иванов. – К., “Наукова думка”, 1977. – 250 с.
- 91.Ильенков Э.В. Философия и культура / Э.В. Ильенков. – М.: Политиздат, 1991. – 464 с.
- 92.Инновационное обучение: стратегия и практика / [под ред. В.Я. Ляудис]. – М.: Высш. школа, 1994. – 365 с.

93. Историческая наука: вопросы методологии / [Ю.В. Бромлей, М.П. Ким, И.И. Минц и др.]; редкол. Л.С. Гапоненко. – М.: Мысль, 1986. – 259 с.
94. Исторична освіта і сучасність. Як викладати історію школярам і студентам / [перекл. з польськ.]; за ред. Барбари Кубіс. – К.: “К.І.С.”, 2007. – 428 с.
95. Каган М.С. Системный подход и гуманитарное знание: [избранные статьи] / М.С. Каган. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1991. – 384 с.
96. Каган М.С. Философия культуры / М.С. Каган. – СПб.: ТОО ТК “Метрополис”, 1996. – 430 с.
97. Кант И. Основы метафизики нравственности / И. Кант. – М.: Мысль, 1965. – (Собр. соч.: в 6 т. / И. Кант; Т. 4. Ч.1. – С. 219-310).
98. Кант І. Критика чистого розуму / І. Кант; [перекл. з нім. та примітки Ігоря Бурковського]. – К.: Юніверс, 2000. – 343 с.
99. Кармин Л.С. Основы культурологи: морфология культуры / Л.С. Кармин. – СПб.: Изд-во “Лань”, 1997. – 512 с.
100. Кістяківський Б. Вибране / Б. Кістяківський. – К.: Абрис, 1996. – 471 с.
101. Кічук Н.В. Формування творчої особистості вчителя / Н.В. Кічук. – К.: Либідь, 1991. – 96 с. – (Ін-т пед. і психол. проф. освіти АПН України).
102. Климов Е.А. Основы психологии / Е.А. Климов. – М.: Культура и спорт, ЮПИТИ, 1997. – 295 с.
103. Ключевский В.О. Курс русской истории / В.О. Ключевский / [под. ред. В.Л. Янина]. – М.: Мысль, 1987. – (Сочинения: в 9 т. / В.О. Ключевский; Т. 1. Ч. 1. – 430 с.).
104. Ключевский В.О. Работы разных лет / В.О. Ключевский / [под. ред. В.Л. Янина]. – М.: Мысль, 1987. – (Сочинения: в 9 т. / В.О. Ключевский; Т. 9. – С. 375).
105. Ковалев С.М. Воспитание и самовоспитание / С.М. Ковалев. – М.: Мысль, 1986. – 284 с.
106. Ковальзон М.Я. Мировоззрение и мораль / М.Я. Ковальзон. – М.: “Знание”, 1966. – 32 с.

107. Козаков В.А. Про деякі проблеми перебудови вищої освіти суверенної України / В.А. Козаков // Нові технології навчання. – К.: УМК ВО, 1992. – Вип. 3 – С. 3-11.
108. Козловська І.М. Інтегративні тенденції в сучасній педагогіці: закономірності та принципи дидактичної інтегративної педагогії / І.М. Козловська // Наука і освіта. – 1998. – № 5. – С. 27-33.
109. Коломієць А.М. Інформаційна культура вчителя початкових класів: [монографія] / А.М. Коломієць. – Вінниця: ВДПУ, 2007. – 379 с.
110. Кон И.С. В поисках себя: личность и ее самосознание / И.С. Кон. – М.: Политиздат, 1984. – 335 с.
111. Кон И.С. Психология ранней юности: [кн. для учителя] / И.С. Кон. – М.: Просвещение, 1989. – 255 с.
112. Кон И.С. Психология юношеского возраста: Проблемы формирования личности / И.С. Кон. – М.: Просвещение, 1979. – 175 с.
113. Кон И.С. Социология личности / И.С. Кон. – М.: Политиздат, 1967. – 383 с.
114. Кондзьолка В.В. Філософія і її історія / В.В. Кондзьолка. – Львів, 1996. – 168 с.
115. Кондратьева Л.Л. Профессиональное самоопределение и становление личности при формировании специалиста с высшим образованием / Л.Л. Кондратьева. – М.: Наука, 1977. – 51 с.
116. Кондрашова Л.В. Морально-психологічна готовність студентів до вчительської діяльності / Л.В. Кондрашова. – К.: Вища школа, 1987. – 54 с.
117. Копнин П.В. Проблемы диалектики как логики и теории познания: Избр. филос. работы / П.В. Копнин. – М.: Наука, 1982. – 368 с.
118. Кремень В.Г. Освіта і наука визначають авторитет держави / В.Г. Кремень // Трудова підготовка в закладах освіти. – 2003. – № 1 (27). – С. 2-5.

119. Кривега Л.Д. Мировоззренческие ориентации личности в условиях трансформации общества / Л.Д. Кривега. – Запорожье: ЗГУ, 1998. – 202 с.
120. Крымский С.Б. Мировоззренческие категории в современном естествознании / С.Б. Крымский, В.И. Кузнецов. – Киев: Наук. думка, 1983. – 222 с.
121. Кузнецов Н.С. Человек: потребности и ценности / Н.С. Кузнецов. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1992. – 152 с.
122. Кузьмина Н.В. Основы вузовской педагогики / Н.В. Кузьмина. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1972. – 311 с.
123. Кукушкина Е.И. Мировоззрение, познание, практика / Е.И. Кукушкина, Л.Б. Логунова. – М.: Политиздат, 1989. – 303 с.
124. Куліш М.Г. Твори: у 2 т. / М.Г. Куліш. – К.: Дніпро, 1990. – Т. 2. – 876 с.
125. Культура – человек – философия: к проблеме интеграции и развития / И.Т. Фролов, В.Ф. Келле, Э.А. Баллер, Ю.Н. Давидович // Вопросы философии. – 1982. - № 1. – С. 34-53.
126. Культура и развитие человека: (очерк филос.-методол. пробл.) / [Иванов В.П., Козловский В.П., Быстрицкий Е.К. и др.]; отв.ред. В.П. Иванов. – Киев: Наук. думка, 1989. – 320 с. – (Ин-т философии АН УССР).
127. Культура, человек и картина мира: [сб. статей / отв. ред. А.И. Арнольдов, В.А. Кругликов]. – М.: Наука, 1987. – 347 с.
128. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світогляд. аналіз / Губернський Л., Андрущенко В., Михальченко М. – К.: Знання України, 2002. – 580 с.
129. Культурология: [учебное пособие]. – М.: Издательство “Экзамен”, 2005. – 384 с.
130. Леви-Строс К. Первобытное мышление / К. Леви-Строс. – М.: Республика, 1994. – 384 с.
131. Левитес Д.Г. Автодидактика. Теория и практика конструирования собственных технологий обучения / Д.Г. Левитес. – М.: Изд-во

- Московского психолого-социального института; Воронеж: Изд-во НПО "МОДЕК", 2003. – 320 с.
132. Левитов Н.Д. О психологических состояниях человека / Н.Д. Левитов. – М.: Просвещение, 1964. – 344 с.
133. Левкович В.П. Моральная регуляция поведения и активности личности / В.П. Левкович // Социальная психология личности / [отв. ред. М.И. Бобиева, Е.В. Шорохова]. – М.: Наука, 1979. – С.63-84.
134. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. – [2-е изд.]. – М.: Политиздат, 1977. – 304 с.
135. Лернер И.Я. Дидактическая система методов обучения / И.Я. Лернер. – М.: Знание, 1976. – 64 с.
136. Лернер И.Я. Познавательные задачи в обучении истории (материалы к опытной работе учителей) / И.Я. Лернер. – М.: Просвещение, 1968. – 96 с.
137. Лещенко М.П. Щастя дитини – єдине дійсне щастя на землі: До проблеми педагогічної майстерності: [навчально-методичний посібник] / М.П. Лещенко. – К.: АСМІ, 2003. – Ч. 1. – 304 с.
138. Лисаускене М.В. Формирование мировоззренческой культуры студенческой молодежи в условиях обновленного советского общества: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. филос. наук.: спец. 09.00.01 / М.В. Лисаускене. – М., 1988. – 20 с.
139. Лозовецька В.Т. Професійні цінності сучасного фахівця туризму / В.Т. Лозовецька // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми: // зб. наук. праць / [редкол.: І.А. Зязюн (голова) та ін.]. – Київ-Вінниця: ДОВ "Вінниця", 2008. – Вип. 16. – С. 79-84.
140. Лосев А.Ф. Философия. Мифология. Культура / А.Ф. Лосев. – М.: Политиздат, 1991. – 524 с.
141. Лосєва Н.М. Самореалізація викладача: теоретичний аспект: [монографія] / Н.М. Лосєва. – Донецьк: ДонНУ, 2004. – 387 с.

142. Лурье С.В. Метаморфозы традиционного сознания / С.В. Лурье. – СПб.: Тип. им. Котлякова, 1994. – 288 с.
143. Ляудис В.Я. Психологические предпосылки проектирования моделей инновационного обучения в школе / В.Я. Ляудис // Инновационное обучение: стратегия и практика / [под. ред. В.Я. Ляудис]. – М., 1994. – С. 13-32.
144. Мазепа В.І. Художня творчість як пізнання / В.І. Мазепа. – К.: Наукова думка, 1974. – 213 с.
145. Макаренко А.С. Деякі висновки з мого педагогічного досвіду / А.С. Макаренко. – К.: Рад. думка, 1983. – (Вибрані твори: у 3-х т. / А.С. Макаренко; Т. 3. – 576 с.).
146. Макаренко А.С. Методика виховної роботи / А.С. Макаренко. – К.: Рад. школа, 1990. – 366 с.
147. Малахов В.А. Культура и человеческая целостность / В.А. Малахов. – Киев: Наук. думка, 1984. – 119 с.
148. Маркова А.К. Формирование мотивации учения / Маркова А.К., Матис Т.А., Орлов А.Б. – М.: Просвещение, 1990. – 192 с.
149. Матрос Д.Ш. Управление качеством образования на основе новых информационных технологий и образовательного мониторинга / Матрос Д.Ш., Полев Д.М., Мельников Н.Н. – М.: Педагогическое общество России, 2001. – 128 с.
150. Матюшкин А.М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении / А.М. Матюшкин. – М.: Педагогика, 1972. – 208 с.
151. Махмутов М.И. Организация проблемного обучения в школе / М.И. Махмутов. – М.: Просвещение, 1977. – 240 с.
152. Методичні рекомендації з вивчення навчальної дисципліни “Охорона та збереження пам’яток історії та культури” / [укл. Т.М. Горохівська]. – Львів: Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”, 2008. – 48 с.

153. Методы педагогических исследований / [под. ред. А.Н. Пискунова, Г.В. Воробьева]. – М.: Педагогика, 1979. – 256 с.
154. Мильман В.Э. Внутренняя и внешняя мотивация учебной деятельности / В.Э. Мильман // Вопросы психологии. – 1987. – № 5. – С. 129-138.
155. Мировоззрение, наука, практика: [сб. науч. трудов] / [отв. ред. Н.С. Коноплев]. – Иркутск: ИГУ, 1988. – 166 с.
156. Мировоззренческая культура личности: (Филос. пробл. формирования) / [В.П. Иванов, Е.К. Быстрицкий, Н.Ф. Тарасенко, В.П. Козловский]; отв. ред. В.П. Иванов. – К.: Наук. думка, 1986. – 295 с. – (Ин-т философии АН УССР).
157. Мировоззренческие проблемы формирования нового мышления: Методологические направления формирования мировоззрения: [межвуз. сб. науч. трудов / редкол: В.И. Чекушкин (отв.ред.) и др.]. – Чебоксары: ЧГУ, 1989. – 155 с.
158. Мировоззренческий потенциал гуманитарных наук / [В.Ф. Лобас, А.С. Зеленько, Л.Н. Синельникова и др.]; под ред. В.Ф. Лобаса. – К.: Вища шк., 1990. – 171 с.
159. Мировоззренческое содержание категорий и законов материалистической диалектики / [отв. ред. В.И. Шинкарук, А.И. Яценко]. – Киев: Наук. думка, 1981. – 368 с.
160. Молибог А.Г. Вопросы научной организации педагогического труда в высшей школе / А.Г. Молибог. – М.: Высшая школа, 1971. – 396 с.
161. Моносзон Э.И. Методологические проблемы формирования коммунистического мировоззрения / Э.И. Моносзон, В.С. Шубинский // Марксистско-ленинское учение о всестороннем развитии личности как методологическая основа коммунистического воспитания и образования: [сб. науч. тр.] / [под ред. Н.Д. Никандрова]. – М.: АПН СССР, 1988. – С.92-114.
162. Моносзон Э.И. Проблемы теории и методики коммунистического воспитания школьников. – М.: Педагогика, 1978. – 200 с.

163. Монозон Э.И. Теоретические основы коммунистического воспитания школьников / Э.И. Монозон. – М.: Педагогика, 1983. – 247 с.
164. Монтень М. Опыты. Избранные главы / М. Монтень. – М.: Правда, 1991. – 654 с.
165. Мороз А.Г. Формирование готовности к педагогической деятельности у молодых учителей / А.Г. Мороз // Психолого-педагогические основы совершенствования подготовки специалистов в университете. – Днепропетровск: Из-во Днепропетровский ун-т. – 1980. – С. 71-75.
166. Мудрик А.В. Личностный подход в воспитании / А.В. Мудрик // Магистр і. – 1991. – № 4. – С. 6-16.
167. Муздыбаев К. Стратегия совладения с жизненными трудностями: теоретический анализ / К. Муздыбаев // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1998. – Изд-во С-Пб ун-та, 1998. –Т. 1. – № 2. – С.102-112.
168. Муляр В.І. Самореалізація особистості як соціальна проблема / В.І. Муляр. – Житомир: ЖІТІ, 1997. – 214 с.
169. Мясищев В.Н. Психология отношений / В.Н. Мясищев / [под. ред. А.А. Бодалева]. – Москва-Воронеж: Изд-во ИИО “МОДЭК”, 1998. – 368 с.
170. Научное мировоззрение и социалистическая культура / [В.И. Шинкарук, В.П. Иванов, Н.И. Михальченко и др.]; отв. ред. В.И. Шинкарук, В.П. Иванов. – Киев: Наук. думка, 1988. – 303 с. – (Ин-т философии АН УССР).
171. Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті // Освіта. – 2001. – № 60-61. – С. 2-6.
172. Немов Р.С. Психология образования / Р.С. Немов. – М.: ВЛАДОС, 1997. – (Психология: в 3 кн. / Р.С. Немов; Кн. 2. – С. 235-246).
173. Нероба Е. О. Професійна підготовка інженерів-педагогів у вищих технічних навчальних закладах Польщі: автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 “Теорія і методика професійної освіти” / Е. О. Нероба. – К., 2003. – 22 с.

174. Ничкало Н.Г. Педагогічні і психологічні дослідження в Україні: проблеми і перспективні напрями / Н.Г. Ничкало // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми: зб. наук. праць. – Київ-Вінниця: ДОВ “Вінниця”, 2002. – Ч. 1. – С. 16-22.
175. Ничкало Н.Г. Професійна освіта нової доби / Н.Г. Ничкало // Педагогічні технології у неперервній професійній освіті: [монографія] / [за ред. С.О. Сисоєвої]. – К.: Віпол, 2001. – С. 476-484.
176. Нікітчина С.О. Становлення і розвиток системи професійно-педагогічної підготовки вчителів історії в Україні (1917-1991 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук: спец. 13.00.01 “Теорія та історія педагогіки” / С.О. Нікітчина. – К., 1998. – 33 с.
177. Огнев’юк В.О. Людина-культура-історія / В.О. Огнев’юк, П.А. Кравченко. – К.: “Генеза”, 1999. – 157 с.
178. Олексін Ю.П. Навчання вітчизняній історії як засіб формування рис громадянськості старшокласників: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.02 “Теорія і методика навчання історії” / Ю.П. Олексін. – К., 2006. – 20 с.
179. Опрощенко Д.Л. Основные закономерности и принципы развития самостоятельности в процессе самообразовательной деятельности учителя в системе непрерывного образования: [сб. науч. трудов] / Д.Л. Опрощенко. – Липецк: Изд-во ЛГПУ, 2001. – С.69-97.
180. Оржехівський В. Національна ідея та громадянська освіта / В. Оржехівський // Відродження. – 1998. – № 6. – С. 5-6.
181. Орлов В.Ф. Професійне становлення педагога: теорія і методологія проблеми / В.Ф. Орлов // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти: зб. наук. праць / [за ред. Л.Л. Товажнянського та О.Г. Романовського]. – Харків: НТУ “ХПІ”, 2002. – Вип. 4. – С. 56-64.

182. Ортега-і-Гассет Х. Вибрані твори / Х. Ортега-і-Гассет; [пер. з ісп.]. – К.: Основи, 1994. – 419 с.
183. Освітні технології: [навч.-метод. посібник] / [Пехота О.М., Нікітенко А.З., Любарська О.М. та ін.]; за ред. О.М. Пехоти. – К.: АСК., 2004. – 256 с.
184. Основи психології: [підручник для студ. вищ. навч. закладів] / [О.В. Киричук та ін.]; за заг ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. – К.: Либідь, 2006. – 631 с.
185. Павлютенков Е.М. Профессиональное становление будущего учителя / Е.М. Павлютенков // Советская педагогика. – 1990. - № 11. – С. 61-64.
186. Педагогика: [учебник] / [под ред. Н.И. Пидкасистого]. – М.: Педагогическое общество, 2000. – 640 с.
187. Педагогика: [учебное пособие для студентов педагогических учебных заведений] / [В.А. Сластенин, И.Ф. Исаев, А.И. Мищенко, В.Н. Шиянов]. – [3-е изд.]. – М.: Школа-Пресс, 2000. – 512 с.
188. Педагогическое наследие / [Я.А. Коменский, Д. Локк, Ж.-Ж. Руссо, И.Г. Песталоцци]. – М.: Педагогика, 1988. – 411 с.
189. Педагогічні технології: теорія та практика: [навчально-методичний посібник] / [за ред. М.В. Гриньової]. – Полтавський держ. пед. ун-т ім. В.Г. Короленка. – П.: АСМІ, 2006. – 230 с.
190. Печчеи А. Человеческие качества / А. Печчеи; [пер. с англ.]. – М.: Прогресс, 1980. – 302 с.
191. Платов В.Я. Деловые игры: разработка, организация, проведение: [учебник] / В.Я. Платов. – М.: Профиздат, 1991. – 191 с.
192. Позизейко Г.В. Становление мировоззренческой культуры личности в условиях профессионального образования: автореф. дис. на соискание научн. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.08 “Теория и методика профессионального образования” / Г.В. Позизейко. – Орел, 2002. – 22 с.

193. Праворотов В.А. К вопросу об измерении профессиональной культуры молодого специалиста / В.А. Праворотов, А.А. Меркулов // Вестник Харьковского ун-та. – 1985. – № 271. – С. 44-49.
194. Проблемы формирования научного мировоззрения студентов в процессе изучения общественных наук: [сб. науч. трудов / отв. ред. О.В. Лармин]. – М.: Изд-во МГУ, 1974. – 426 с.
195. Професійна підготовка майбутнього вчителя до педагогічної діяльності: [монографія] / [О.А. Дубасенюк, Т.В. Семенюк, О.Є. Антонова]. – Житомир: Житомир. держ. пед. ун-т, 2003. – 192 с.
196. Профессиональная педагогика: [учеб. для студентов, обучающихся по педагогическим специальностям и направлениям] / [редкол. С.Я. Батышев и др.]. – М., 1997. – 512 с.
197. Профессиональное и социальное формирование студентов в учебно-воспитательном процессе: [сб. науч. трудов]. – Тарту, 1981. – 176 с.
198. Психологический словарь / [под ред. В.В. Давыдова, А.В. Запорожца, Б.Ф. Ломова]. – М.: Изд-во “Педагогика”, 1983. – 448 с.
199. Психология: Словарь / [под. общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского]. – [2-е изд., испр. и доп.]. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
200. Ракитов А.И. Историческое познание: системно-гносеологический подход / А.И. Ракитов. – М.: Политиздат, 1982. – 303 с.
201. Рибалка В.В. Психологія розвитку творчості особистості: [навч. посібник] / В.В. Рибалка. – К.: ІЗМН, 1996. – 236 с.
202. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – М.: Педагогика, 1976. – 423 с.
203. Рудик О.Б. Інформатизація і мета освіти / О.Б. Рудик // Сучасний стан і перспективи шкільних курсів математики та інформатики у зв'язку з реформуванням у галузі освіти: тези доповідей всеукраїнської науково-практичної конференції. – Дрогобич, 2000. – С. 144.

204. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности / [Л.В. Боздрикова, В.В. Водзинская, Л.Д. Докторова и др.]; под ред. В.А. Ядова. – Л.: Наука, 1979. – 264 с.
205. Сергеева В.П. Основы управления педагогическими системами / В.П. Сергеева, С.В. Грицаева. – М.: МГИО, 1999. – 93 с.
206. Сидоренко В.К. Умови забезпечення навчальної діяльності учнів профтехучилищ засобами інформаційних технологій / В.К. Сидоренко // Інформаційно-телекомунікаційні технології в сучасній освіті: досвід, проблеми, перспективи: збірник наукових праць. – Львів: ЛДУ БЖД, 2006. – С. 86-91.
207. Сисоєва С. Педагогічний процес: теорія і практика / С. Сисоєва. – Київ: Науковий світ, 2002. – С. 105-113.
208. Сисоєва С.О. Основы педагогической творчості вчителя: [навчальний посібник] / С.О. Сисоєва. – Київ: ІСДО, 1994. – 112 с.
209. Сисоєва С.О. Підготовка вчителя до формування творчої особистості учня / С.О. Сисоєва. – К.: Полиграфкнига, 1996. – 406 с.
210. Сисоєва С.О. Психологія та педагогіка: [підручник] / С.О. Сисоєва, Т.Б. Поясок. – К.: Міленіум, 2005. – 520 с.
211. Скрябіна Т.О. Формування інноваційного стилю діяльності майбутнього вчителя історії в процесі навчання: автореф. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 “Теорія і методика професійної освіти” / Т.О. Скрябіна. – К., 2007. – 20 с.
212. Сластенин В.А. Профессионально-педагогическая подготовка современного учителя / В.А. Сластенин // Советская педагогика. – 1991. – № 10. – С. 79-84.
213. Сластенин В.А. Формирование личности учителя советской школы в процессе профессиональной подготовки / В.А. Сластенин. – М.: Просвещение, 1976. – 160 с.

214. Слободчиков В.И. Основы психологической антропологии. Психология человека: Введение в психологию субъективности / В.И. Слободчиков, К.И. Исаев. – М.: Школа-Пресс, 1995. – 384 с.
215. Сметанський М.І. Педагогічні умови активізації навчально-пізнавальної діяльності студентів / М.І. Сметанський // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія. – Вінниця, 2000. – С. 7-12.
216. Смікал В.О. Формування світоглядної культури майбутнього вчителя засобами мистецтва: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 “Теорія і методика професійної освіти” / В.О. Смікал. – Київ. – 2002. – 20 с.
217. Соболева Н.И. Мировоззрение и жизненный путь личности / Н.И. Соболева. – Киев: Наук. думка, 1989. – 120 с. – (Ин-т философии АН УССР).
218. Социологический энциклопедический словарь / [под. ред. Г.В. Осипова]. – М.: ИНФРА-М-НОРМА, 1998. – 448 с.
219. Соціальна філософія: Короткий енциклопедичний словник / [за заг. ред. В.П. Андрущенко, М.І. Горлача]. – К., Х.: Рубікон, 1997. – 400 с. – (Українська академія політичних наук).
220. Спиркин А.Г. Сознание и самосознание / А.Г. Спиркин. – М.: Политиздат, 1972. – 303 с.
221. Старєва А.М. Підготовка майбутнього вчителя історії до реалізації особистісно орієнтованого навчання: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 “Теорія і методика професійної освіти” / А.М. Старєва. – К., 2003. – 20 с.
222. Стрельніков В.Ю. Критерії рівнів професійного розвитку студента: [методичний посібник] / В.Ю. Стрельніков. – Полтава: РВВ ПУСКУ, 2004. – 39 с.

223. Сухомлинский В.А. Мудрая власть коллектива / В.А. Сухомлинский. – М.: Педагогика, 1980. – (Избр. пед. соч.: в 3 т. / В.А. Сухомлинский; Т.2. – С.205-394).
224. Сухомлинський В.О. Духовний світ школяра / В.О. Сухомлинський. – К.: Рад. школа, 1976. – (Вибрані твори: у 5 т. / В.О. Сухомлинський; Т. 1.– 517 с.).
225. Сухомлинський В.О. Народження громадянина. Серце віддаю дітям / В.О. Сухомлинський. – К.: Рад. школа, 1977. – (Вибрані твори: у 5 т. / В.О. Сухомлинський; Т. 3.– 671 с.).
226. Сухомлинський В.О. Пависька середня школа. Розмова з молодим директором / В.О. Сухомлинський. – К.: Рад. школа, 1977. – (Вибрані твори: у 5 т. / В.О. Сухомлинський; Т. 4.– 638 с.).
227. Табачковський В.Г. Людина – Екзистенція – Історія / В.Г. Табачковський. – К.: Наукова думка, 1996. – 123 с.
228. Табачковський В.Г. Світогляд і перебудова / В.Г. Табачковський. – К.: Т-во “Знання” УРСР, 1990. – 48 с.
229. Талызина Н.Ф. Формирование познавательной деятельности учащихся / Н.Ф. Талызина. – М.: Знание, 1983. – 76 с.
230. Тарасенко Г.С. Взаємозв'язок естетичної та екологічної підготовки вчителя в системі професійної освіти: [монографія] / Г.С. Тарасенко. – Черкаси: “Вертикаль”, видавець ПП. Кандич С.Г., 2006. – 308 с.
231. Тарасова М.О. Юнацький вік: проблеми смислоутворення, подальше професійне й життєве самовизначення / Тарасова М.О., Лисенко Р.Є., Боровська Т.І. // Технології навчання: науково-методичний збірник / [ред. С.М. Гончаров]. – Рівне, 2002. – С. 62-66.
232. Теоретичні засади виховання національної самосвідомості: [програма спецкурсу і навч. пос.] / [Ю.Д. Руденко, О.П. Рудницька, Д.О. Тхоржевський та ін.]; за ред. Д.О. Тхоржевського. – К.: ІЗМН, 1998. – 150 с.

233. Узнадзе Д.Н. Психологические исследования / Д.Н. Узнадзе. – М.: “Наука”, 1966. – 451 с.
234. Узнадзе Д.Н. Экспериментальные основы психологии установки / Д.Н. Узнадзе. – Тбилиси: Из-во Академии наук Грузинской ССР, 1961. – 210 с.
235. Україна і світ: етнічні, науково-інтелектуальні та освітні виміри: [збірник наукових праць] / [упорядники: І Грабовська, В. Піскун, В. Сергійчик]. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2004. – 352 с.
236. Ушинский К.Д. О народности в общественном воспитании / К.Д. Ушинский. – М.: Педагогика, 1988. – (Пед. соч.: в 6 т. / К.Д. Ушинский; Т.1. – С. 194-256).
237. Ушинский К.Д. Человек как предмет воспитания: опыт педагогической антропологии / К.Д. Ушинский. – М.: Педагогика, 1990. – (Пед. соч.: в 6 т. / К.Д. Ушинский; Т.6. – 528 с.).
238. Философия и ценностные формы сознания / [под. ред. О.Г. Дробницкого]. – М.: Наука, 1978. – 348 с.
239. Философский энциклопедический словарь / [гл. ред. Л.Ф. Ильичев и др.]. – М.: Сов. энциклопедия, 1983. – 839 с.
240. Формирование духовной культуры студенческой молодежи / [Аза Л.А., Бегека Н.А., Казачков В.И. и др.]. – Киев: Выща шк., 1991. – 108 с.
241. Формирование мировоззренческой культуры молодежи / [В.Г. Табачковский, Н.И. Соболева, М.А. Булатов и др.]; отв. ред. В.Г. Табачковский. – Киев: Наук. думка, 1990. – 312 с. – (Ин-т философии АН УССР).
242. Формирование научного мировоззрения учащихся / [под ред. Э.И. Моносзона и др.]. – М.: Педагогика, 1985. – 232 с.
243. Франк С.Л. Смысл жизни / С.Л. Франк // Вопросы философии. – 1990. – № 6. – С. 68-131.
244. Франкл В. Человек в поисках смысла: [сборник]: / В. Франкл; [пер. с англ. и нем.]. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
245. Фромм Э. Душа человека / Э.Фромм. – М.: Республика, 1992. – 429 с.

246. Хомич Л.О. Методологічні основи формування творчої особистості вчителя / Л.О. Хомич // Актуальні проблеми формування творчої особистості вчителя початкових класів: зб. матер. другої Всеукр. наук.-практ. конф. – Вінниця, ВДМУ, 2001. – С. 20-23.
247. Хруцкий Е.А. Организация проведения деловых игр: [учеб.-метод. пособие для преподавателей сред. спец. учеб. заведений] / Е.А. Хруцкий. – М.: Высш шк., 1991. – 318 с.
248. Цебрій І.В. Дидактичні засади використання музичного мистецтва у професійній підготовці майбутніх вчителів історії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 “Теорія і методика професійної освіти” / І.В. Цебрій. – К., 2002. – 22 с.
249. Чайка В.М. Теорія і технологія підготовки майбутнього вчителя до саморегуляції педагогічної діяльності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук: спец. 13.00.04 “Теорія і методика професійної освіти” / В.М. Чайка. – Тернопіль, 2006. – 36 с.
250. Черепнин Л.В. Исторические взгляды классиков русской литературы / Л.В. Черепнин. – М: Мысль, 1968. – 383 с.
251. Черноволенко В.Ф. Мировоззрение и научное познание / В.Ф. Черноволенко. – К.: Наук. думка, 1980. – 173 с.
252. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. – [2 вид.]. – Мюнхен: УВУ, 1983. – 175 с.
253. Чистякова Е.В. “Да будет потомкам явлено...” / Е.В. Чистякова, А.П. Богданов. – М.: Изд-во УДН, 1988. – 136 с.
254. Шаповал О.А. Формування світоглядної культури старшокласників у процесі засвоєння знань про людину і суспільство: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.09 “Теорія навчання” / О.А. Шаповал. – Луцьк, 1999. – 20 с.
255. Шацкий С.Т. Избранные педагогические сочинения: в 2-х т. / С.Т. Шацкий. – М.: Педагогика, 1980. – Т. 2. – 416 с.

256. Швейцер А. Благоговение перед жизнью / А. Швейцер; [пер. с нем.]. – М.: Прогресс, 1992. – 576 с.
257. Швейцер А. Культура и этика / А. Швейцер. – М.: Прогресс, 1972. – 343 с.
258. Шинкарук В.И. Гуманизм диалектико-материалистического мировоззрения / В.И. Шинкарук, А.И. Яценко. – К.: Политиздат Украины, 1984. – 256 с.
259. Шиянов Е.Н. Развитие личности в обучении / Е.Н. Шиянов, И.Б. Котова. – М.: “Академия”, 1999. – 288 с.
260. Шпенглер О. Закат Европы / О. Шпенглер; [пер. с нем.]. – Новосибирск: Наука, 1993. – 584 с.
261. Щербак О.І. Оновлення парадигми підготовки педагога професійної школи в умовах інформаційно-технологічного розвитку / О.І. Щербак // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми: зб. наук. праць / [редкол.: І.А. Зязюн (голова) та ін.]. – Київ-Вінниця: ДОВ “Вінниця”, 2008. – Вип. 16. – С. 109-115.
262. Щербаков А.И. Повышение качества и эффективности профессиональной подготовки учителя – важная задача пединститутков – А.И. Щербаков // Психолого-педагогические проблемы эффективности профессиональной подготовки учителя в высшей школе / [за ред. А.И. Щербакова и др.]. – Л., 1988. – С. 3-25.
263. Щербань П. Формування духовної культури особистості / П. Щербань // Рідна школа. – 1999. – № 7. – С. 14-17.
264. Щербань П.М. Навчально-педагогічні ігри у формуванні педагогічної культури майбутніх учителів історії і права: автореф. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 “Теорія та методика професійної освіти” / П.М. Щербань. – К., 2005. – 20 с.

265. Щербинин Е.А. Научное мировоззрение и проблема активизации человеческого фактора / Е.А. Щербинин. – М.: Высшая школа, 1989. – 156 с.
266. Элиаде М. Аспекты мифа / М. Элиаде. – М.: ИНВЕСТ-НИИ, 1995. – 240 с.
267. Эстетическая культура и эстетическое воспитание: книга для учителя / [сост. Г.С. Лабковская]. – М.: Просвещение, 1983. – 304 с.
268. Юзвак Ж. Духовність як психологічний феномен: структура та чинники розвитку / Ж. Юзвак // Філософська думка. – № 5. – 1999. – С. 139-150.
269. Юнг К.-Г. Архетип и символ / К.-Г. Юнг. – М.: Renaissance, 1991. – 304 с.
270. Яворницький Д. Твори: у 20 т. / [гол. ред. П. Сохань]. Т. 2. – Київ: Запоріжжя, 2005. – 380 с.
271. Яремена В.И. Ритуал и фольклор / В.И. Яремена. – М.: Мысль, 1991. – 205 с.
272. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс. – [2-е изд.]. – М.: Республика, 1994. – 527 с.
273. Яценко А.И. Практика – познание – мировоззрение / А.И. Яценко. – Киев: Наук. думка, 1980. – 371 с.
274. Atkinson R.F. Knowledge and Explanation in History. An Introduction to the Philosophy of History / R.F. Atkinson. – New York, 1980. – 229 p.
275. Goldstein L.J. Historical Knowledge / L.J. Goldstein. – London, 1976. – 238 p.
276. Greenberg I. Subliminal exposure to death-related stimuli increase defense of cultural worldview / I. Greenberg, T. Pyszczynski, S. Solomon // Psychological Science, 1997. – Vol. 8. – 379 p.
277. John Amos Comenius His Life and Education Works / John Amos Comenius. – Cambridge: At the University Press, 1893. – 240 p.
278. McClelland D. C. Testing for Competence rather than for “Intelligence” / D.C. McClelland // Amer. Psychologist, 1973. – Vol. 28. – P. 1-14.

279. Myrdal G. Value in Social Theory: a Selection of Essays on Methodology / G. Myrdal. – New York, 1958. – 163 p.
280. Raven J. Components of Competence and their Development in Education / J. Raven // Teachers' College Record, 1977. – Vol. 78. – P. 457-475.
281. Stevens E. Justice, Ideology and Education. An Introduction to the Social Foundations of Education / E. Stevens, G.H. Wood. – New York, San Francisco, Auckland: Mc GRAW-HILL, Inc., 1992. – 390 p.
282. The Writing of C.G. Jung. – New York: Monarch Press, 1970. – 79 p.